

Рік XIII.

Р. 1904 кн. VI.

Т. LXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, VI B.

B. LXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/XII с. с. 1904.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иншими отсі книжки:

	Корон
Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1 —
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0 40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0 20
Бодяняський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0 26
Будзиновський В. Хлопека посмість	2 —
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3 —
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2 —
„ Про говор долівський	1 30
Візнер Ю. Житє ростиц у морі	0 15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезії	0 50
„ Русини Пришівської єпархії і їх говори	0 70
„ Словаки чи Русини?	0 80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0 50
„ Угноруські духовні вірші	2 50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	7 50
„ т. III—IV див. Збірник іст.-філ. секції (т. II вид. 2 в друку).	
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	2 00
„ Віймки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	9 00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—IV	0 40
„ Останні романи Г. Сінкевича	0 20
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0 20
„ Хмельницький і Хмельницина	0 70
„ Звенигород галицький	0 60
„ Похоронне поле в с. Чехах	0 60
„ Описи Ратенського староства	1 00
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	0 20
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0 20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	1 00
„ Рай і поступ 2 вид.	0 16
„ Микола Ів. Костомарів	1 80
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	0 26
Еган Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині	0 50
Енгельс Ф. Людвік Фаєрбах	1 50
„ Початки родини, приватної власности і держави	6 00
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4 00 кор., т. XI	0 30
Ефремов С. Національне питање в Норвегії	4 00
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4 00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	5 00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзьській	4 00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4 00
„ т. V: теж — з р. 1649—51	4 00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570	5 00
Житє і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	0 40
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	1 00
Заневич — Знесене панцини в Галичині	
Записки Наукового Товариства імені Шевченка т. I XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII — LXII по 3 00, т. XXIII — IV 5 00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5 00, компіети I—XX по 48 00, I—L по	120 00

Рік XIII.

Р. 1904 кн. VI.

Т. LXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, VI B.

B. LXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

—♦— Вийшло 28/XII с. с. 1904. —♦—

Зміст LXII тому.

1. Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню, подав др. Іван Франко . с. 1—40
 2. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), написав Василь Доманицький (VI—X) . с. 65—113
 3. Miscellanea: а) Руєвка „кройника“ з XVII в., подав о. Арістарх Крижановський; б) П. Литвинова-Бартош (некрольог), і в) Олександр Пипін (некрольог), под. М. Грушевський . с. 1—5
 4. Наукова хроніка: Огляд часописей за р. 1903 (зміст на с. 63—4) . с. 1—64
 5. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 33) с. 1—34
-

Inhalt des LXII Bandes.

1. Beiträge zur Geschichte der Volksbewegungen im J. 1768 (Kolijivščyna). III. Ein polnisches Gedicht über die Metzelei in Umanj, mitgeteilt von Dr. Ivan Franko . S. 1—40
2. Ukrainische Kosaken an der Grenzscheide des XVI und XVII Jahrh. (1591—1603), von Basilius Domanyćkyj, VI—X . S. 65—113

3. Miscellanea, von A. Kryžanovskýj und M. Hru-
ševskýj S. 1—5
4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften
für das J. 1903 (Register siehe S. 63—64) . . . S. 1—64
5. Bibliographie (Register der Publikationen siehe S. 33) . . S. 1—34
- Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.
-
-

МАТЕРІАЛИ

до історії Коліївщини.

III. Польська поема про уманську різню.

Подав Др. Іван Франко.

I.

В рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові під ч. 266 є рукопис нового письма, в новій полотняній оправі, зложений із 70 карт грубого білого паперу, весь присвячений матеріалам про уманську різню 1768 р. Рукопис, а властиво всі уміщені в ньому матеріали писані одною рукою, гарним, виробленим „писарським“ почерком. Усі матеріали — копії з інших якихось оригіналів, про які одначе в рукописі не сказано нічого докладнішого, чи се автографи, чи також копії. З дописків роблених иншою рукою і иншим чорнилом на початках і на кінцях поодиноких статей поміщених у рукописі бачимо, що всі ті матеріали були 1840 р. переписані в рукописів барона Шодуара в Івниці для князя Г. Любомірского. Сам Любомірський, розумієть ся, ані не переписував, ані навіть не порівнював свої копії з оригіналами і для того в ній полишали ся численні, хоч не важні помилки, декуди менші або більші пропуски або місця не добре відчитані — все се не поправлено. Рукою Любомірского писані очевидно лише ті дописки при наголовках та закінченнях поодиноких статей, із яких бачимо, що барон Шодуар ще в 30-их роках XIX в. займав ся збиранем матеріалів до історії Коліївщини, і крім невідомих нам

жерел стягав копії поодиноких споминів та документів із бібліотеки монастиря Василянів в Умані та від якогось шамбеляна Штайна. З того рукопису я подав 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II ст. 65—67) дві українські вірші зложені якимось Поляком з нагоди Коліївщини, а тепер хочу подати всі неопубліковані доси матеріяли, а поперед усього досить простору поему про уманську різню. Ось докладний зміст рукопису.

На новіший титуловій картці, нумерованій, подано титул „Materyały do rzezi Umańskiej 1768 r.“ і загальний зміст тому.

1. Карти 1—18. Rzeź Umańska czyli historya rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajduiącego się w teyże okropney Rewolucyi. Під сим заголовком рукою Г. Любомірского дописано: przez Lipomana. Сей титул повторений і в виданю Рачинського (Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lipomana i dwóch bezimiennych, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, перше вид. Poznań 1842, друге, wydanie powtórne dosłownie z pierwszej edycji przedrukowane, Poznań 1854) з додатком „naoczego świadka“ — додаток невірний, бо Ліпоман не був наочним, сьвідком уманської різні, але, як подає Рачинський у передмові до свого видання, був „obywatel ukraiński znany z przekładu na język ojczysty Józefa Flawiusza i opisu kurhanów na Podolu i Ukrainie“, який „zaraz po rzezi humańskiej na Ukrainę przybył, a zawarłszy z naocznymi świadkami tych okropności związki, z ust ich powziął wiadomość o buncie Zeleźniaka i zgrozach dokonanych w Lisiance, Humaniu i indziej“ (op. cit. стор. II). Дивна річ, що Рачинський знаючи се таки лишив на творі Ліпомана титул „naoczego świadka“. Ti записки в вид. Рачинського в першім вид. містять ся на ст. 101—180, а в другім на ст. 65—117. В нашім рукописі маємо закінчене, якого нема в друку: Koniec historyi o rzezi Humańskiej czyli o rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka y Gontę. Satis ad memoriam posteritatis. Opus in pagina, quod capit volumina. Dosyć wiadomości do pamięci przytomności [sic! зам. potomności]. Dzieło w cwiartkach kilkanaście do tomow wielkich ośmnaście. Очевидно се якась пуста гра слів без ніякого значіння.

2. К. 19. Wiersz do ratusza humańskiego. Сей вірш починаєть ся так:

Ten, co cię stawiał y zgniotł tobą ciała,
Pokazał rozum, jaki mu krew dała;
Boga się wyrzekł, serce dobre stracił,
Bo się zabiciu zabiciem zapłacił.

Увесь вірш має 38 рядків (з них один через неувагу писаря пропущений) і містить саму отаку майже незрозумілу плетеницю слів.

Картка 20 порожня.

3. К. 21—32 verso. „Opisanie rzezi humanskiej przez przytomną temu nieszczęściu sierotę w r. 1827 dnia 9 X-bra w łaskawie danym przytułku“. До сього титулу знов рукою Любомірского дописано: Przez Panią Krebs. Сі спомини були видані 1840 р. Рачиньским у Познані з разу в газеті Orędownik, а потім окремою брошурою п. з. Opis autentyczny rzezi humańskiej przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zameżną Krebsową. Z manuskryptów hr. T. Działyńskiego przedrukowany. Poznań 1840.

К. 32 verso порожня.

4. К. 33—42. „Krótkie opisanie rzezi w mieście Humanu od czerni Ukrajńskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 zdziałaney“. Під титулом рукою Любомірского дописано „Z rękopisma znajduiącego się niegdyś w Bazylikańskiej humańskiej bibliotece“, та при кінці тексту так само як і під кожною з попередніх і дальших статей поміщено дописку тою самою рукою: „Wypisano z rękopisma u Barona Chaudoir'a w Iwnicy 1840 H. Lubomirski“ — значить, копію з василіянської книги робив Шодуар, а для Любомірского переписувано в Івниці вже з його копії. Ся стаття, се реляція звісна під назвою Василянина Тучапського, будім то наочного свідка різні, написана швидко по dokonaniх подіях, бо вже д. 2 грудня 1787 року, отже несповна 20 літ по різні ректор уманського монастиря о. Йосафат Моргулевич і віцеректор Мацевич посвідчають автентичність копії сеї реляції, „wiernie przekopiówaney z akt klasztoru humańskiego“ мабуть для Дзялиньского, бо се подтверджене надрукував Рачинський у своїм виданю разом із реляцією ніби Тучапського (Bunt hajdamaków 1. вид. стор. 181—221, 2 вид. стор. 119—146), а в нашій рукописі такого подтвердження нема.

Карти 43—44 порожні.

5. К. 45—46. На горі рукою Г. Любомірского написано: Z biblioteki Szambelana Szteyna. Під сим без окремого титулу

дата: „D. 28 Junii 1768 z Wołynia“. Поч. Po iedney nie-skonczoney biedzie druga straszna... Кінчить ся: „ale też oby-watele z swoiemi majątkami za Dniestr powynosili się“. Коротка реляція про гайдамацькі рухи в виді листу до якогось приятеля, буде опублікована пізнійше.

6. К. 47—48 verso. Kopia listu pisanego z drugiego miejsca z Wołynia dnia 28 Junii 1768. Поч. Boday bym nie doczekał pierwszym tych nieszczęśliwości bydz donosicielem. Кінч. „a do tego gdy się dowie co się w Barze stało, pewnie się wroci nazad“. Буде опубліковано пізнійше.

7. К. 48 verso — 49 руські вірші, опубліковані мною в Житю і Слові.

Карта 50 порожня.

8. К. 51—66 польська поема, яку подаю далі.

К. 67—70 порожні.

Що до самої поеми, то маючи перед собою не автограф автора, а досить пізну і хоч загалом старанну, а все таки чоловіком мало тямучим роблену і пізнійше не коляціоновану копію я вважав можливим відступити від фільольоїчного принципу — друкувати слово в слово і букву в букву, хоча й не робив ніяких змін у мові, правописі та формі тексту. Я завів тільки інтерпункцію, якої в тексті в значній мірі нема, відступив від прийнятого в тексті принципу писати майже всі іменники великою початковою буквою, та перевів консеквентно точковане та крисковане (ż = ж, ść, ó), яке в рукописі переважно зовсім занедбано. Декуди, поправляючи явні помилки рукопису, я кладу в тексті свої поправки або конектури, але всюди в нотці до відповідного слова зазначую, як стоїть у рукописі. Поменші пропуски доповняю, але кладу слово, якого нема в рукописі, завсїгди в гранчастих скобках. Нумерація рядків заведена не мною і навіть не тим, хто писав копію Г. Любомірского; вона очевидно була вже в рукописі барона Шодуара і дає нам можливість сконстатувати (на що зрештою вказує брак риму до попереднього вірша), що по віршу 781 копїст Г. Любомірского пропустив один рядок, так що між числами 780 і 790 у рукописі Оссолїнських міститься не 10, а лише 9 рядків. Я зазначив сей пропуск виточкованєм одного рядка. На щастє для змісту оповідання сей пропущений рядок зовсім неважний.

*Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwey klęski w całej Ukrainie a nayszczególney tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu przez Maxyma Zelezniaka Zaporozca nayspierwszego herszta za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins. nayprzod zbuntowanego a potym przytą-
czeniem się Gąty sotnika umanskiego zmocnionego na polskim y żydowskim
narodzie roku 1768 dopełnionej y spraktykowanej, przez studenta szkół
umanskich dla wiecznopomney całemu światu pamięci zebrane y złożone
wiersze.*

1. Ledwo co Ukraina z popiołów powstała,
W których, jak ludzka pamięć zasięga, mieszkała,
Ledwo nieurodzone drzewo owoc¹⁾ dało,
Zkądby całopalenie Bogu stać się miało,
Ledwie, mówię, drapieżność ustała zwierzęca,
Ludzi ten kraj żywnością do siebie zachęca,
Płodniste dzikie stepy y lasow gęstwiny,
Gdzie przedtem [nie] nie było procz iedney dziczyzny ;
Idzie lud iak Izrael w on kraj obiecany,
10. Lecz nie wiem, czy to dojdzie, kto nie iest uszczwany²⁾.
Niechay krokiem nayprędzem z Fortuną pospiesza,
Nie trafi do oyczyzny bez wodza Moyżesza ;
Lub trafiwszy nie długo w tym pożywie³⁾ mieniu!
Płakać trzeba, nie będzie kamień na kamieniu.
Bo cerkwie y kościoły y ołtarze święte,
Iedne pobudowane a drugie zaczęte,
Monasterów ozdoby, fundusz w Ukrainie,
Nie wiedzieć co z złych⁴⁾ na nie strasznego wypłynie.
Zamiast błogosławieństwa y mnichów modlitwy
20. Krwie rozlanie, zgorszenie, chrześcian gonitwy.
Co lektce usłyszawszy ciekawie się pyta :
„W którym mnichu, klasztorze złość ta iest ukryta ?
Nie nazwał by się, mówi, zakonnikiem taki,
By miał wszczęć z chrześciany podstęp ładaiaki.
Dla dzikiego pospółstwa zamiast dadź naukę,
Miałby ludzi buntować y płać złą sztukę ?“
Odpowiem niezadługo y odkryję szczerze,
Że ten pożar w Morteńskim wszczęty monasterze.
Niech lektora ciekawość, proszę, czas wyczeka,
30. Powiem : to od humena iest Melchisedeka.

¹⁾ В рукоп. оwoce. ²⁾ В рукоп. co szczwany. ³⁾ В рукоп. поżyw.

⁴⁾ В рукоп. злых.

- Ten mając naturalny rozum y nabyty,
 Któren na chwałę Boga od niego użyty
 Bydź powinien koniecznie, zamiast teyże chwały
 Dwoiakię od kapłana przestępstwa się stały.
 Był lat kilka humenem w klasztorze Motreni,
 Gdzie polską włość Smilańską dizunią mieni,
 Od rossiyskiey przyległość innego obrządku, —
 Żadnego tam nie czynił dusznego porządku.
 Ba, co mówię, nie czynił! owszem, bardzo wiele:
40. Sam zginął, wielu zabił na duszy y ciele.
 Zachęcał ludzi zewsząd nabożeństwem niby,
 Grzech śmiertelny niewinności przyniósł bez ochłoby.
 Przeto często odpusty z ofiarą bywały,
 By grzechowe rozpusty wolność swoją miały.
 Zbuntował gruby naród gorliwością wiary:
 Pałą się w Ukrainie sekretne pożary.
 Wydaie uniwersał, od pozwu zakryty,
 Że xiądz, Polak, Żyd oraz będzie w pień wybity.
 „Tylko skrycie ludowi każdy z was niech wznawia,
50. Że iest wola rossiyska dziś z Peryasławia,
 Żeby był każdy kozak y człek w pogotowiu —
 Spełni się w roku ósmym przy czerwonym nowiu“.
 Stało się podług woli, iest wszystkich ochota,
 Nie iest grzech, pozwolona od popa niecnota.
 O mądrości przekłętą, szaloną y wściekłą,
 Nie od Boga nabyta, ale rodem z piekła!
 Iak żeś wielki fundament wiary założyła
 Przekłętę, iakęś sama iest y przedtym była!
 Upadnie ten fundament wraz z sektą przekłętą,
60. Krwią y śmiercią chrześcian wnet będzie podcięty.
 Będzie tobie samemu po czasie ach biada:
 Kto pod kim dołki kopie, zazwyczaj w nie wpada.
 Iuż tedy Melchisedek, będąc o tym pewnym,
 Wyjeżdża za granicę z żalem niby rzewnym:
 „Czy hultaie sunią się, czy konfederaci¹⁾,
 Ażebym mógł monastyr oraz swoich braci
 Ocalić“. Prosi anszeft komend, by załoga
 Dana była iakowa, — błagać będzie Boga.
 Tak podstępny sposobem dokument odbiera

¹⁾ В русском. конфедерации.

70. Do którego bądź kolwiek blisko officera.
Nie tedy udaie się, ale w Zaporozie.
Co za wybieg przewrotny, nieskończony Boże!
Ma łatwość od starszyny przy tym dokumencie;
Diabeł nie źle pomaga, w nayprędzszym momencie
Prowadzi na załogę nie wiele kozaka:
Z Zaporozia Maxyma herszta Żeleznika.
Zkąd y przed tym rozpusty spływały do Smiły,
Ztamtąd po Ukrainie wszędzie się szerzyły.
Temu pisze ordynans z pieczęcią Moskala,
80. Że ten każe koniecznie, nie tylko pozwala,
Wyróżnić Żydów, Polaków — obowiązek wiary!
Niewiara czyni bardziej pogańskie poczwary.
Daie błogosławieństwo od Imperatrycy
Wybrać kłóć — Polaków — z rossyiskiey pszenicy.
I pszenicy nie długie będzie panowanie:
Zżęta, związana w ogniu piekielnem zostanie.
Idzie ów dalej w Polskie od tamtey granicy,
Nie mając zaporozkiey dwadzieścia konnicy.
Wziół patent półkowniczny od Melchisedeka —
90. Tak prędko do tey rangi z prostego człowieka!
Dziwna iest, że do rangi żołnierzy oręża
Hultayskich woysk należą, nie do xiażki, xieża
Motrońscy, bo nie xieża, poganie bydź mogą,
Którzy w piekło lud wiodą niby wiary drogą.
Wziół złe błogosławieństwo, nim wsiadł na koń zgoła;
Ochotnik za nim, nie on ochotnika woła.
Co za prędką gorliwość za wiarę¹⁾ się bicia!
Niedowiarki chcą wiernym wszystkim wydrzeć życia.
Wszak ci to y żydowstwu²⁾, chociaż niewiernemu,
100. Brać życia nie godzi się, ile nam bliźniemu.
Zebrało się kilkuset, nim doyszli do Smiły;
Iuż się znać ukraińskie roskoszy skączyły.
Płaczą Żydz i szlachta, onych małe dzieci, —
Czy egipska niewola w tym się kraiu nieci?
Rzną po wsiach y w miasteczkach, niewinną krew leią.
O moy Boże! iakież Ci offiary się dzieią!
Przedtym w Starem Zakonie palono bydłeta,
Tu zaś z prawych chrześcian iest offiara święta.

¹⁾ B pykon. wiarą. ²⁾ B pykon. żydowstwie.

- Przedtym z offiaruiących rąk brana bywała,
 110. Teraz z offiarowanych Tobie cześć y chwała.
 Dali dowod najpierwszy w mieście Żabotynie,
 Gdzie nie iedna niewinna głowa ludzka ginie.
 Wybiwszy się z poddaństwa bili panów, panie, —
 Już to czynią z swoimi zawzięci Smilanie.
 A coż mówię o innych, Korsuniu, Kaniowie!
 [A] targi Bohusławia kto dobrze opowie!
 Toż się działo¹⁾ po lasach, wioskach, polach wszędzie —
 120. Już Polaka y Żyda na świecie nie będzie!
 Gonili obławami z pól, kniey, iako zwierze, —
 Tak czynią prawowierni z gorliwości w wierze!
 Gdzie napadł Żydów, szlachtę, w lesie lub na polu,
 Wybierali z pszenicy nasienie konkolu.
 O przekłeta pszenica, nie pszenicą zwana,
 Kąkol, święte nasienie zaś twoie z szatana.
 Nie z takiej to pszenicy Bóg offiarę bierze,
 Ale kąkol onemu podany w offierze.
 Zżęte snopy na chwałę idą Panu Bogu,
 130. Żeńce zaś póydą czartu na grotnym ożogu.
 Już ta straszna wiadomość y po Ukrainie,
 W Podolskim y w Kiiowskim, na Wołyniu słynie.
 Tę tyrańską bezbożność złe czyni poddaństwo,
 Śmierć zelżywą odraża: miasto usług państwo
 Od własnego poddaństwa y miasto daniny
 Na fortunie y życiu²⁾ doznaią ruiny.
 W Umań niby fortecę zbieraią się wszyscy,
 Nie wiedząc, że w tem mieyscu będą śmierci blizcy.
 Tu nasi, tu³⁾ y ze stron szlachta, urzędnicy,
 140. Tu Żydowstwo ciśnie się z całej okolicy,
 I student pozostały w niemałym swym liku
 Tuszą sobie: gdy stanem przy obronnym szyku,
 A kozaków kilka set konnych prócz piechoty,
 Dragunów kilkadziesiąt, by na iakie groty
 Uderzem y zwyciężem, a za kupnem koni
 Przyszli pruscy żołnierze, wezną się do broni.
 Toż podług wojewodztwa uchwały wybrani
 Żołnierze pod kommendę naszą ieszcze dani.
 Dosyć rady, poszliymy co z woyskiem na polu

¹⁾ В рукоп. діяла. ²⁾ В рукоп. życia. ³⁾ В рукоп. то.

150. Po Gontę, by dotrzymał wierności parolu.
Niech przysięże przed nami. W niedzielę się stało¹⁾,
Że przysiągł y wyiechał, zabawiwszy mało.
Pruski przy tem porucznik z niemi w radę rada:
Armaty rozporządza, strzelnicę zakłada.
Widząc rzady, są sprzecni, ten temu nagania, —
Nie wie, kto z nich iest starszy, wyiechał z Umania.
Wiele wody kazano przygotować w kadki...
Własnie iak by przy trzonku swoje czynią zwadki.
Alić tu coraz bliższą do usz dają wzmiankę,
160. Że wieczorem w sobotę wyróżniło Łysiankę.
Z rządów mało tam było, y żadnego pono;
Franciszkana iednego ze psem powieszono.
Szlachtę, Żydów wybito, majątek zabrany,
Nawet kościół, monaster w niwecz zrabowany.
Ci mówią: „Co się dzieie! Zmiłuy się, o Boże!“
Drudzy w głos: „To bydź żadnym sposobem nie może“.
Nie wierzycie, otoż iest z naszych dóbr nowina:
Iuż wyróżnięta, spalona niedawno Ryzyna,
A szlachta, co się w tey wsi z domów swych bronili,
170. Tyrańską śmierć z żonami y dziećmi pożyli.
Bo nie tylko cierpieli nogi, ręce cięte,
Lecz y dziatki na spisach z wnętrzości wyięte
Po powietrzu latały. Strach! Niemasz od Gonty
Wiadomości, znaczą się oczywiste bunt y.
W tem nadchodzi wiadomość, że iuż pułkownicy,
Obuch y Magnuszewski, poszli ku granicy
Wyprawieni precz z woyska, ieśli chcą, by żyli:
Taki abszyt sotnicy z rady sporządzili,
Dawszy im po kozaku z łaski czyli zdradą,
180. Gdyż kilka koni w pogoń tuż za niemi iadą.
Obucha nie napadli; Magnuszewski przecie
Z natchnienia konwoy zsyla, rzecze: iedź po świecie.
Sam drapnowszy mil kilka odpoczywa w iarze,
Widzi z góry iadących kilku ludzi w parze,
Y zasiadłszy za pieńkiem do zbliżonych strzeli
Z sztućca: ieden padł, w rozsyp drudzy poleciecieli.
I tak swe za granicę salwowali życie,
Którym mieli w Umaniu przypłacić sowicie,

¹⁾ Ha mapr. d. 19 Iunii.

- Iako Gonta przyrzekał, że „gdy was zastanę,
 190. Okrutnieyszą nad innych zadam śmierci ranę“.
 Sam iuż Gonta zostawszy z woyskiem radę bierze :
 „Lubom stwierdził przysięgą wierności przymierze,
 Iednakże choć kumowie ieden, drugi, trzeci,
 Którzy u mnie trzymali y ia u nich dzieci,
 Przecież czynią podemną podstępne zawody,
 Listy do mnie pisane taia woiewody.
 Nie daruię, a mam też pismo Żelezniaka,
 By nie bronić żadnego Żyda y Polaka,
 Bo bym się tak sprzeciwił y całej Rossyi,
 200. I swoiey bym od miecza nie uchronił szyi.
 Owszem, trzeba dopomódz, bo takie ukazy,
 Byśmy życia, maiątków nie ponieśli skazy.
 Naczał, woysko, panowie, a wy co mowicie?“
 Krzykną : „Chętnim kłaść przy was choć by własne życie!“
 „Dziękuię y odpiszę to do pólkownika,
 Który się zatrzymuie, bo go strach przenika
 Uderzyć na nas, — niechay do Umania spieszy,
 W prędcie pomoc go nasza w żądaniu pocieszy“.
 W poniedziałek dzieie się o drugiey godzinie¹⁾,
 210. Widać: woysko od lasku zwany Greków płynie,
 Lecz nie nasze, niestety! Znać nieprzyiaciele²⁾.
 Armaty rychtuy, bierz się do oręża śmieie!
 Obóz się przy folwarku nad stawem lokuie,
 A hultajstwo przedmieścia iuż wszystkie grassuie.
 Wprzód rachmistrz Nielubowicz z swą żoną iedną,
 Z córką, siostrą y synem straszną śmiercią giną,
 Gdy ich dworek na dole, by miasto widziało
 Z góry, co się podobnie potym z nim stać miało.
 Nacyęższe wyrządzali onymże katuszy,
 220. Choć by serce kamienne, to się patrząc wzruszy :
 Gołych z izby wywodząc aż na plac widoku,
 Cieli, kłóli, strzelali gmin z każdego boku.
 Uwijaiąc się zwolna te męki zadaia,
 Krzycząc : „Niechay się z miasta tego spodziewaią!“
 Potym inną z izb szlachtę wywłóczą za włosy,
 Z Żydów w miasto nie weszłych żną gęste pokosy,
 Rwą skrzynie, domy palą, strzelaią y kolą,

¹⁾ На мапр. д. 20 Іуніі. ²⁾ В пыкоп. неіпрыіаіаіа.

- Z trupa woda czerwona, krwią splókali rolę.
 Z iam, kontów, iarów, trzciny w miasto uciekaia,
 230. W którym widząc zamknięte, onych nie puszczaia.
 Krzyk, ięk, ryki płaczliwe pod same niebiosy,
 Widząc równie y w mieście, że te spadną losy.
 Vivat, vivat, iuż Gąta na ratunek dąży,
 Wnet on tu nieprzyjaciół swym woyskiem okraży.
 Widno wprawdzie z za góry chorągiew żółcieie
 Y proporce niebieskie, iak wiatr niemi wieie.
 Patrzymy: prosto idzie, na obóz naciśnie, —
 Obaczycie, iak to się hultaystwo rozprysnie¹⁾.
 Iuż podszedł, podsłuchaymy, iak w oręż uderzy!
240. Chorągwią biie w ziemię, podobno się zmierzy.
 Ach strach! ach źle! ach prze Bóg, iuż pospołu stoia!
 Przepadliśmy na wieki z tą nadzieią swoią!
 Mieycie się do oręża! On sam zaczął iedzie,
 A Gąta czapką kiwa — nie wierzmy, bo zwiedzie.
 Boberkiewicz, pal z armat, przykładay że lonty!
 Wyrychtuy dobrze w piersi do samego Gonty!
 Poczekay, niech się zbliża, żeby z ręczney broni,
 Kiedy nie kartaczami, zsadzać onych z koni.
 Już blisko, pal że prosto! Skoro huk armaty:
250. Zsadzily zaraz z konia sotnika granaty.
 Piorunem się cofnęli, widząc, że nie żarty.
 Hołota zabitego iak zaiąca charty
 Porwawszy ciało włoką czem prędzey, gdzie fosa,
 Boiać się, by im kula nie utarła nosa.
 Wtym Gonta rozniewany kule y proch daie,
 Bo tamtym iuż nie stało, — ruszył wszystkę zgraie.
 Z za wałów y z za chałup uderzą pociski,
 Coraz czyniąc ku miastu chyłkiem przystęp bliski.
 Ale nasi z baszt, strzelnic dobrze się im bronia,
260. Bo bez rąk, ócz, kulawych ieszcze kule gonia.
 Wieczorem Gonta wkradł się blisko po pod wały,
 Z hakownic wtenczas naszych kule dogrzewały.
 Tak przez całą noc raz w raz ogień nieustanny,
 Z obu stron kule sypia, iak woda z fontanny.
 Iuż pułmiski, talerze topia, kule leia,
 Broniać się na hultaiów z ręczney strzelby zieia.

¹⁾ В пыкон. rozsypie.

- Aż rano kula z kulą leżące na rynku
 Zbierali, oddawając nazad w upominku.
 A watah¹⁾ Laskonoski krąg obieżdża miasta,
 270. Na swym koniu przodem się ustawicznie szasta²⁾.
 Nie uważa, choć jego zewsząd kula pierze:
 „Nie żartujecie! Mam ufność w diablem charakterze”.
 Nie mogąc nic poradzić szła we wtorek rano
 Człeka, aby pod miastem parol wywołano:
 „Wszystkim, gdy się poddadzą, daruiemy życie,
 Konfederatów, Żydów skarzem należycie”.
 Lenard porucznik, inni, Markowski chorąży
 Wołaią: „Zdrada będzie!” Młodonowicz dąży
 Z myślą swą źle radzacą do końca ich myśli.
 280. Wtym posłańce od Gonty skrycie z chustką przyszli.
 Pięknie się układają, pokrywają miną
 Iaszczurcze własne iady: „Tylko Żydzi zginą”.
 A xiądz rektor Kostecki wszystko to przenika,
 Do pokuty pobudza każdego grzesznika.
 „Żałujcie za występki, bo śmierć przed oczyma!
 Zginie³⁾ wszyscy, żadnego ratunku już niema”.
 Lud ięczy z wyrażeniem strasznego lamentu,
 Doprasza się spowiedzi świętej, sakramentu.
 Kilkadziesiąt wraz każdy w sercu grzech wyznawał,
 290. Ten w piersi białym się⁴⁾ rozgrzeszenie dawał
 Aż do końca; dopiero żegnać się naznaczył,
 Żeby ieden drugiemu urazy wybaczył.
 Natenczas wszczęte głosy przenikały serce
 Gorzcy niżli sztyletem okrutni morderce.
 Mąż z żoną, żona z mężem dają sobie vale:
 „Bądź zdrowa, Magdaleno!” — „Bądź y ty zdrow, Michale!”
 Matka z córką, syn z oycem y wzajem oboje
 Dzieci tulą: „luź bądźcie zdrowe, dziatki moje!”
 Brat z siostrą, siostra z bratem czynią pożegnanie,
 300. Panowie sobie wzajem, wzajem też y panie:
 „Bądźcie zdrowi y zdrowe! Śmierć przyjaźń rozrywa!”
 Pospólstwo y Żydowstwo równie we łzach pływa,
 Podobnie żegnając się oddają walety.
 Wszyscy ięczą, wzdychają, wołaią: niestety!

¹⁾ В рукоп. в атак. ²⁾ В рукоп. szata. ³⁾ В рукоп. zginiemy.

⁴⁾ В рукоп. біаіу сія.

- Wychodzi xiądz Kostecki z sakramentem świętym,
Wszyscy klęcząc wołają głosem niepojętym :
„Ratuy nas, święty, mocny, Stwórco¹⁾ nieba, ziemie !
Niech niewinnie nie ginie chrześcijańskie plemie !“
Obszedłszy w koło miasta przychodzi, gdzie szkoła,
310. Aż wybiegłszy Żydowstwo o ratunek woła.
„Jeśliż tu Bóg prawdziwy, ochroń nas, prosimy,
Na wieki wieków dzięki czynić Ci będziemy“.
Ieszcze tey processyi nie skończyli prawie,
Iedzie zaczął na koniach z Ostapówki żwawie.
Markowski woła : „Strzelać!“²⁾, a strona nie daie.
Młodonowicz Lenarda porucznika łaię ;
Przybiegłszy do armaty zapal zakrył połą.
Otoż Gonta zbliża się z miną iuż wesolą.
Lenard z złości uiechał, tylko słowo piśnie :
320. „Iuż gości w mieście mamy!“ Każdy bronią ciśnie.
Zaraz z miasta nowego wnet pale podcięte,
Iuż y trupy hultaiów w lot leżą wyrżnięte.
Tu mieszczenie zacząłów wchód z chlebem witaia,
Tamże w pół miasta spisa ludzkie ciała kraia.
Wchodzi Gonta, Żeleznik, za niemi sotnicy, —
Asystuia bez czapki nasi urzędnicy,
Proszą o miłosierdzie, że od tamtey bramy
Bardzo wielu zabito, lecz nie czynia tamy.
Aż y tą bramą zbóyców strach ciśnie się mnóstwo.
330. Do kościoła panowie, pcha się y ubóstwo.
Ieden wszedł na ambonę y mówi kazanie :
„Wasza mościom, panowie! Wasza mościom, panie!“
Błuźniąc rzecze, że „Nieraz nas stąd przeklinali
Wasi xięża pogańscy, schyzmo nazywali.
To y ia dziś schyzmatyk odbiorę wam życie.
Coż mi na to niewierni teraz odpowiecie?“
A [z]szedłszy zaraz „biycie!“ swey hałastrze rzecze.
Każdy iak swego za łeb wnet z kościoła wlecze.
Kola, męcza, strzelaia, odzieraia z szaty,
340. Na wstydzie, życiu, mnieniu doznaia utraty.
Złapali Wodowskiego, xiędza komendarza,
W okopie zamęczyli naprzeciw cmentarza.
Podskarbi pod dzwonicą będąc kłótym, ciętym,

1) В рукоп. Створца. 2) В рукоп. Стрелcie.

- Z tym się światem pożegnał dość przy mieyscu świętym.
 Żona dowiedziawszy [się] o boskim edykcie,
 Podobną śmiercią ginie w ślad po Benedykcie.
 Młodonowicz przy Goncie idzie na poręce,
 Żona krzyknie zostając już w tyrańskiej męce:
 „Ratuy że mnie, Rafale!“ Ten rzecze: „Mospanie
 350. Gonto, daruy!“ A Gonta: „Co się tobie stanie,
 Sam nie wiesz“. Lecz [gorsza rzecz]¹⁾ u Bazylianów:
 Tam w kaplicy dość było studenta y panów.
 Lewicki vice-rektor xiądz mszą świętą prawi,
 Hultaystwo się rabunkiem depozytów bawi:
 Z cel, chórów, z pod ołtarza wyciągaia skrzynie,
 Z zakrystyi szuflady y cerkwi naczynie.
 Z przytomnych panów zwłóczą sukienki y buty:
 ledni niby zrucaia, drugi by był wzuty.
 Na ołtarzu usiadłszy odkręca chodaki,
 360. Spodnie bierze y buty — Bogu honor taki!
 Nim msza święta skończona, już krwawe offiary
 Wewnątrz czynia, y z dworu pogańskie maszgary.
 Poranionych w kaplicy krew posadzką płynie,
 Na podwórzu męczeską więcey śmiercią ginie.
 Gorzewski stary z synem, Soszyńska z swym mężem,
 Laik mieczem katowskim, ci różnym orężem.
 Markowski z dworku swego był blisko kaplicy
 Wiedziony na plac śmierci boso y w łosicy;
 Uprosił pozwolenie Bogu oddadź dzięki,
 370. Z kwadrans krzyżem poleżał²⁾ y poszedł na męki.
 Gdy już wszystkich z kaplicy powyprowadzano
 Y męczeską wyprawę na tamten świat dano,
 Z xięży pokaleczonych obnażywszy szaty,
 Po mszy świętey skończoney zabrawszy ornaty,
 Zaraz vice-rektora y zakrystyana,
 Trzeciego kaznodzieie z woli atamana
 Ich pasami zwiąawszy w bok ręka do ręki
 Pchaia boso, w koszuli, prowadzą na męki.
 Toczają, noszą y piia różne z lochu wina.
 380. Nikogo niemasz, nie wiem, co iest za przyczyna.
 Wpadł ieden na ambonę, gdzie xiądz rektor leży
 Skaleczony, zmęczony, tylko co w odzieży

¹⁾ В рукоп. одно слово пропущено. ²⁾ В рукоп. лежал.

- Ciało nierozsypane, pchnie na cegłę z gury,
Do ostatku w nim wszystkie zerwać [chce] iunktury¹⁾.
Zerwie z piersi krucyfix y na ziemię rzuci,
Zelżywie depcąc znowu do xiędza powróci,
Za włosy targa, ciągnie y po ziemi tłucze,
Pyta się: „Oycze humen, a gdzie twoie klucze?
Gdzie pieniądze klasztorne, gdzie szlacheckie składy?“
390. Xiądz Kostecki rzekł: „W lochu“. Siły iuż bez rady.
Porwą kaci bezbożni, a gdy nie zastali,
Bo pierwey wino tocząc maiątek zabrali,
Iako zwierze drapieżne mocno rozgniewani
Przed lochem rzną o ziemię, ieden szablo rani,
Ten strzeli, trzeci kole. Powieki zawiera
Męczennik święty, w niebie koronę odbiera.
Gdy iuż kościół, kaplicy, gdzie Bogu cześć czynią,
Spustoszałe stały się łotrowską iaskinią,
Obrazy postrzelane, pokłute, podarte,
400. Krucyfixom powtórnie rany są otwarte,
Grotami, kulmi, klóte, deptaniem skruszone,
Plwaniem y wyrzuceniem na dworze zelżone.
Patyny na tasiemkach biorą na ordery,
W ornaty ubrawszy się idą do Wenery,
Monstrancye na srebro obuchami biia,
Z kielichow świętych miody²⁾ y gorzałkę piia.
Tylik z naszych ataman do kaplicy wchodzi,
Sakrament z cymborium, chociaż się nie godzi,
Niósł wzięty przez korporal³⁾ do cerkwi uczciwie;
410. Lecz spisą zdrayca iakiś uderzy zelżywie
W puszkę; kommunikanty z nią na ziemię padły.
Drugi także przybiegłszy do niego zaiadły
Sakrament święty depcąc z ziemią porównali;
Tylik ledo [sic!] co uciekł, ci puszkę schowali.
Te polskie sanctissimum było dla studenta,
A ruskie vice-rektor pożył sakramenta.
Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
Wolność w pędce sporządził, dał życie y zdrowie.
Dopiero co się dzieie w mieście y na rynku!
420. Wiele krwi chrześciańskiej poszło do wyszynku!

¹⁾ В рукоп. zerwać iunkturą. ²⁾ В рукоп. miód. ³⁾ В рукоп. wzwany przez korporала.

- Co mówię, do wyszynku, bo ten jest pod miarą,
 Tu zaś wspólnie mieszawszy z religią starą,
 Iak z źródeł albo fontann tak obficie toczą,
 Że we krwi ludzie z końmi aż do kostek broczą.
 Jedni z plecni, ramieniem y uchem odciętym
 Mieczem strasznym katowskim dziś z ratusza wziętym,
 Drudzy w głowy y ręce szablami ranieni,
 Trzecie klóciem, postrzałem aż do stóp skrwawieni
 Z krzykiem wielkim y płaczem po mieście biegaia,
 430. Innych z lochów, gór, kontów potaynych ganiaia.
 Nago, z szat obnażeni panny y młodzieńce
 Krwią tylko pokrywaią swoje wstydu wieńce;
 Płeć żon goła włos targa, mąż z sukien wyzuty —
 Czy grzech z raju wygnania doznaie pokuty?
 Za miastem taborami po zdobycz Smilanie
 Y z wsiów włości tutejszey oraz przedmieszczanie
 Z miasta uciekaiących po chepcie gonili,
 Odarłszy kiymi, kosą y siekierą bili.
 Nawet z mniejszych gdy kogo złapały kobiety,
 440. Wołaią Hrycia, Petra, Iwasia, Mykity,
 Same praczem, kociubą, „kolcie nożem, dziatki!“
 Tak synów zaprawiały do niecnoty matki.
 Y wszędzie iak za zwierzem psy gończe się wiia,
 W mieście kołą, strzelaią y do śmierci biia.
 Iakież krzyki, lamenta przedziwnemi głosy
 Od Żydów y chrześcian, schną na głowie włosy.
 Żyjących y słyszających cudna tęskność zwarła;
 Życzą lepiej, by żywcem ziemia ich pożarła.
 Co, gdy pierwey wygnane choć nieme bydłeta,
 450. Do miasta wbiegną woły, krowy y cielenta,
 Trup wachaiąc, krew liżąc nad naturę ryczą,
 Same psy nierozumne straszliwie skowyczą.
 Nie słyhać, acz by były z samych niebios gromy —
 Czy potop świata, czyli spalenie Sodomy.
 Dosyć wściekła zawziętość ich grubey natury
 Nie mogła cierpieć płaczu niemey kreatury,
 Albowiem psy kupami wyiące strzelali,
 A bydło żałośliwe z miasta wyganiali,
 Bo ich nieme bydłeta w żalu poprawiaia,
 460. Którego oni, ludzie, nad ludźmi nie znaią.
 Ieszcze żywi niektórzy między trupem leżą,

- Gdy chłopstwo skupiło się już krwawą odzieżą
Zdzierać, kiedy postrzegło dychające ciało,
Drażnili biiąc, tłukąc tak się zlitowało.
Inni bardzo ranieni, nie tuszący życia,
Dla bólu „gwałtu“ krzycząc prosili dobicia.
Chłopstwo chętnie uczynek pełni miłosierny,
Którego by nie czynił poganin niewierny.
Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcej¹⁾,
470. Wyrznęli z ośmnaście iak liczą tysięcy.
Geometra Szafranski z swym²⁾ służącym siedzą
Na baszcie wszystko widząc, ci o nich nie wiedzą.
Już stało cichuteńko, aż kilku przybiegnie
Za wzięciem, do drzwi strzelą, aż ieden polegnie,
Drugi wziął znaczny pleyzer; trwoga, po armaty!
Zatoczą, dadzą ognia, aż owo granaty
Na gorze służącego uderzą, ten ginie,
A na pana przez sufit krew z onego płynie.
Którą widząc Szafranski sam otworzył wrota,
480. Rozumiejąc, że wielu; nie wierzy — hołota.
Potym z góry pchniętego siekierami cieli,
Różne męki zadając, aż duszę wyieli.
Pod ów czas Mładanowicz był przy Goncie żywy.
Tę trwogę poczytano za podstęp prawdziwy:
„Puściłeś nas do miasta, przytałeś zdradę!“
Gonta mówi: „Otoż cię zaraz trupem kładę“.
Ciął na sam przód szkaradnie swą ordynką w głowę,
A na spisy kozackie dał życia połowę.
Wtym z stawu, z trzciny wiodą pana Starzyńskiego
490. W świtce, boso, bez czapki, rządce folwarcznego,
Który był by zapewne życiem darowany,
By lud nie instygował od niego karany
Dawniej, y tak chcąc nie chcąc pożegnał się z ciałem,
A ci ciesząc się mówią: „Ów y ia tak chciałem“.
Sotnicy, atamani już wybranych wiodą
Do cerkwi dla ochrzczenia każdy swoją trzodą.
Są tam Żydy, Żydówki, tak też y z młodzieży,
Pogolone, wymyte y w polskiey odzieży,
Są z chrzescian mężowie wspólnie y mężatki,
500. Z oboiey płci i stanu znayduią się dziatki,

¹⁾ На март. дня 21 Іуніі. ²⁾ Б пыкон. свы.

- Co z woli Pana Boga przy życiu zostają,
Iednak przez trup y przez dwóch skaczą¹⁾, narzekają.
Bo żona męża, widzieć mógł też mąż y żonę,
Siostra brata widziała, albo też brat onę,
Córka matkę, syn oyca, albo też przeciwnie.
Ach, iak że to tam w sercu żałośnie y dziwnie!
Ciał²⁾ pogrzebać nie można, a każe sumienie;
Zapłakać z żalem trudno — iak ciężkie westchnienie!
Sprowadziwszy do cerkwi kapłanów wzywają,
510. W kubki wody nalawszy wraz chrzest powtarzają
Katholikom z Żydami; sami brodzą w błędzie,
Mniemają z głupim popem, że chrzest ważny będzie.
Iednak który do naszych choć iuż w disunii
Zostających się trafił, dobrej opinii
Byli, że lubo każą, chrztu nie powtarzali,
Tylko co przy modlitwach mirem pomazali.
Po chrzcie do Bogatego zawiedli nas domu,
Wartę dali, by krzywdy nie było nikomu.
Potym kto się podobał, naczałowię brali
520. Po sotniach, ci naybardziej, co do chrztu trzymali.
Widzieliśmy w obozie wiele pięknych rzeczy,
Iakież ieden drugiemu przy podziale przeczy.
Sukień, futer, bławatów wielka styrtą była,
Także miedzi, pieniędzy okrutna mogiła,
Które gdy rozdzielano³⁾ częściami na sotnie,
Wiele ieden drugiemu swą pochwałą dotnie:
„Iam więcey azardował, szlachty, Żydów więcey
Pobił, a ty żadnego! Podź patrzeć zaięcy!
Przeto mi większa payka należy z podziału,
530. Bom z odwagą stawił się żwawą, nie pomału“.
O w świecie zawołany z winnicy rycerzu!
Do tych, co ręce złożą, stawisz się w pancerzu.
Oto masz za tę zwycięstw⁴⁾ pewną obietnicę:
Idź rychło po laur chwały aż na szubienicę.
Prócz co przez innych srebra y złota zabrane,
Sam za dziewięć tysięcy przedał połamane
Żeleźniak do Kiiowa trzy kufry kupcowi,
Które pewnie większemu warcie szacunkowi.

1) В рукоп. skaczą y. 2) В рукоп. Ciała. 3) В рукоп. rozdzieloną. 4) В рукоп. zwycięstwo.

- Trup zaś na słońcu spiekły, opuchły¹⁾ iak szklanny
540. Dni trzy leży na mieście, robak toczy rany,
Krew skorupą stanęła, tyrany nie każą
Schować, ludzie też obcy tego się nie ważą.
Aż mieszczenie prosili: „Z wielkiego fetoru
Nie mogę się utrzymać, chiba iść ze dworu”.
Dopiero pozganiłali z bliższych wsi podwody,
Kazali studnię odkryć, tę która dla wody
Była za Gorzewskiego rządów kommissarza
Lubo kosztem wybrana, iednak się nie zdarza,
Bo niedostatki wody, przeszkodziła skała,
550. Więc napelnia krew, ropa, gdzie woda bydź miała.
I tak on trup leżący iak iakie maskary
Ściągają różni różnie, niepotrzebne mary:
Iedni przecie porządnie wkładają na wozy,
Drudzy na nogi, ręce y szyje powrozy
Kładną, ci krukiem wloką, a gdy iuż do dołu
Chrześcian wraz z Żydami wrzucają pospołu,
Trup nim do dna doleci, rozsypią się kości,
Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten ieszcze nie pełny od tylu tysięcy,
560. Trzeba było z za miasta trupu ieszcze więcej
Zwozić z pól, wody, lasów, by był dopełniony,
Lecz ten trup psami, świńmi y zwierzem spasiony.
Nie dość na tem, bo coraz ciągnie się ochota
Do woyska²⁾ z mieysc wszelakich wygnana niecnota,
Z których dowód każdemu dla odważney próby
Założony, by zabił dwie lub trzy osoby
Czyli szlachty, czy Żydów, co chętnie czynili:
Sami w lasach znaleźli, przywiodszy zabili.
A kiedy iuż nie mogli w tey wynaleść włości,
570. Z innych miast wiedli, dając swey doskonałości
Próbe: oprócz zabitych różnych z Sokołówki,
Monastyrzyszc, Haysyna, Konety, Rosówki,
Granowa y Kiblicza, Daszowa, Tulczyna,
Z niektórych wsi, miasteczek, równie z Ładyżyna,
Chwaląc się zdobyczami y wiele zabili,
Za to w woysku starszyzną postawieni byli.
Co za vivat, tryumphy, winszują y pią:

¹⁾ В рукоп. спухлы. ²⁾ В рукоп. воыск.

- „W pułku nowy officer!“ Hoynie¹⁾ z armat białą.
Tak że prędko do rangi zbierze trzy hultaie :
580. Dwóch trzech Żydów zabię, officerem staie.
Pójdiesz za twe zasługi na stopień wysoki,
Wyciągną cię postronkiem na hak²⁾ bez odwłoki.
Już wszędzie splądrowali cni³⁾ rycerze owi,
Nawet nie przepuszczają xiędzu unitowi
Będącemu proboszczem w cerkwi Mikołaja
Świętego : tam napadłszy wielka onych zgraia,
Więcey pięć set nahaiów staruszkowi dali,
Do nieba wyprawili, pieniądze zabrali.
Pierwszy po pułkowniku Łaskonohi woła :
590. „Lepszy iak kat officer!“ Karał Sobiekoła
Franiszka, który się był pod kamieniem schował :
Znalezonego w kilka kozaków zwoiował.
Ten wszetecznik ufając w swoje czarnoxięstwo,
Nad wszystkim woyskiem w pułku miał gurę y męztwo,
W ornaty się ubierał, pił z kielichów miody,
Bił sotników y innych wprowadzał w niezgody
Tak dalece, że woysko naraził ku sobie.
Trafia się raz y drugi o wieczornej dobie,
Że Choma assaula z Wenerą go schodzi,
600. Strofuie, że się tego nam czynić nie godzi.
Kańczukiem assaulę raz drugi uderzy,
Assaula do piersi z pistoleta zmierzy,
Kula precz odskoczyła, od ziemi się smali.
Woła : „Na dwór!“ Już bieży, na ziemie go wali,
Zbiwszy mocno porzuca, a tamten z impetu
Porwawszy się z drugiego strzeli pistoletu,
Plecy same na wylot, aż kula wypada.
Ryknął y padł na progu, officer nie lada,
Przed domem Bogatego⁴⁾, gdzie ich była schadzka...
610. Grzeszył w oczy y iawnie [y] zginął znienacka.
Ciało iego nie iedne przy cerkwi schowaia,
Z ręczney strzelby po wocie suto ognia daia.
O mój Boże, iakaż to dzieie się odmiana :
Na świętem miejscu kładną wściekłego tyrana ;
W iamię⁵⁾ święte z Żydami spoczywają ciała, —

1) В рукоп. бо не. 2) В рукоп. haki. 3) В рукоп. oni. 4) В рук. Rogalego. 5) В рукоп. W Imię.

- Tych w niebo, iego w piekło dusza się dostała.
Przechodzą na Karpówkę y obóz lokuią,
Sotnie w koło, armaty przy pułku szykuia.
Wina, miody, gorzałki piia, bale daia,
620. Liczni też muzykanie ustawicznie graia.
Vivat Maxym Żelezniak, wódz, xiąże Smilański!
Vivat Gonta pułkownik y xiąże Umański!
Vivat pan Ułasenko, ekonom z Umania!
Sotnicy, assauli, vivat atamania!
Ustawnie Gonta smutny; gdy się uciszyli,
Wymówił: „Nie wypiiem, cośmy nawarzyli“.
Gdy się tedy ochota iuż owa skończyła,
Wyprawuią do Bałty nieiakiego Szyła,
Dawszy mu sotnikostwo y po kilku koni
630. Z kaźdey sotni wybranych, stroyno y przy bronі.
Który wzіowszy dwie armat na woynę bezpieczny
Idzie męźnie y stroynie, ów żołnierz waleczny.
Wybił Żydów y szlachtę¹⁾, co zastał w tey²⁾ stronie,
Zabrał wszystek maiątek wróciwszy na konie.
Na stronę zaś turecką nie mieli odwagi,
Prosili o wydanie paszy Jokow Agi,
Który tak odpowiedział, że szerści nie wyda
Z psa czyiego, nie żeby szlachcica lub Żyda.
Dla czego iuż się byli nazad powrócili,
640. Tylko Turcy na moście Grzeczyna zabili.
Przeto na użalenie, mszcząc się za Grzeczyna,
Przez Przyiskę paląc atak hultajstwo zaczyna.
Szlachta się dobrze bronі, tamci z armat grożą,
A inni daley żony y dobro wywożą.
Ubito z Haszczowatey zaraz atamana,
Przez co zgraia hultajska bardzo rozniewana
Złośliwiey y potężniey swój atak przypuszcza;
Szlachta póki kul, prochu staie, nie dopuszcza.
A reszcie widząc, że iuż wywiozły się żony,
650. Wsiadłszy na koń, który był wcześnie kulbaczony,
Poiechali. Hultajstwo wpadłszy zaś do Bałty
Prócz naszych pozostałych nawet Turkom gwałty
Poczynili, nim przyszli w pomoc Tatarowie.
Do szczętu splądrowawszy poszli rabusiowie.

¹⁾ B pykon. z szlachtą. ²⁾ B pykon. na tey.

- Co za chęć do zaciągów¹⁾ hultajstwa ognista!
 Wyszedł w koni pięćdziesiąt, a powrócił w trzysta.
 Lecz już koło Krzywego zastał porucznika,
 Co ich bardzo nie cieszy, y owszem przenika,
 Który w Dońców sześćdziesiąt tylko przyszedł koni.
660. Żeleźniak ma ostrożność, od niego się chroni.
 Porucznik pomaleńku z nim przyjaźń zabiera,
 Warty w mieście Umaniu swoiemi odbiera
 Ułasenko ekonom widząc niedosiada,
 Za granicę wychodzi. pieniądze wykrada.
 Zaraz trup, co za miastem psami nie ziedzony,
 Kazał grzesć, bo przychodził fetor niezmierzony.
 Nad kościołem, kaplicą czynił użalenie,
 Chodząc mówił: „Na co to takie spustoszenie!”
 Już tedy dość zawartą z sobą przyjaźń mają,
670. Chodzą do siebie, piłą, podarunki daią.
 Oświadcza mu ukazy: Białocerkwi mamy
 Iść dobywać. Porucznik rzekł: „Pójdziecie z nami
 Przeciw konfederatów aż do Berdyczowa.
 Kontent²⁾ będzie feldmarszał, że z was pomoc nowa”.
 Krzykneli wszyscy: „Dobrze, pójdziemy ochotnie!
 Za imperatorem gotowi istotnie
 Krew przelać co do kropli“. Ten ich zdanie chwali.
 Ci mieniać, że to prawda, bardzo mu ufali.
 Prosi Gonty do siebie y pod areшт bierze
680. Prywatny, mówiąc: „Woyska ściągay, officerze,
 Abym znał, którzy zechcą robić koło chleba,
 A którzy chcą do woyska, takich nam potrzeba”.
 Więc mądrzy zostali się, chiba który głupi,
 Myśląc: „Zawsze tak będzie“, do woyska się kupi.
 Porucznik ich ściągnowszy do pułku znać daie.
 Pomoc karabinierska zaraz w nocy staie.
 Zaprasza Żeleźniaka na czay zgotowany.
 Przyjeżdża. Kazał zabić wraz z Gątą w kaydany³⁾.
 Mgła była, strasznie ciemno. Otoczyli wkoło
690. Obóz, w kotły y trąby uderzą wesoło.
 Ze snu rwą się piani. Strach! mocno się boią.
 Do ucieczki! Ale zaś, wskrós Moskale stoią.
 Po kilku w każdą sotnię Dońce przybiegaia,

¹⁾ В пук. зацингов. ²⁾ В пукон. Контент. ³⁾ На марш. д. 6 Іулія.

- Ratyszczu, włócznie¹), strzelby, szable odbieraia.
 Choma, pułku asaui, prędko na koń wskoczy,
 Krzyknowszy: „Do oreża!“ y sunie się w oczy
 Dońcom, raził iednego y spisa ich gonil,
 Kilkunastu się bronil, dopóty się bronil,
 Aż porucznik nadziechał, dopiero spis rzucił.
700. Ten o ziemię nim rzucił y koniem obrócił,
 Depcąc go kopytami. Y tak ich zabrali,
 Odlączywszy od zbiorów iak owce wygnali.
 Rogi zrewidowawszy na kupę zrzucili,
 Zapaliwszy iak race w górę z prochem bili.
 Wiele w błota, po trzcinie (ciemno ieszcze było)
 W szarawarach bogatych y sukniach się kryło.
 Tedy z horodeckiego ludzi napędzili,
 Co ich za łby iak świnię z błota wywłóczyli.
 Nad staw ich przypędziwszy, gdzie iest więcey wody,
710. Ale y tey nie dano, minęły wygody!
 Bo choć beczkę przywioza, docisnąć się trudno.
 Słońce piecze, pić gwałtu, aż w wnętrznościach nudno.
 Stawia przed pułkownika każdego namiotem²).
 Patrzaia, gdzie oblany srebrem albo złotem,
 Suknie dobre, bławaty zaraz z nich zdieraia,
 A podleysze³) to Dońcom w nagrodę oddaia.
 Spisywali rejestrum przezwiska, imiona,
 Zkąd rodem [y] gdzie mieszka y czyli iest żona.
 Potym drzewa wywiozłszy mielnikow zegnali,
720. Podwóyne dyby wszystkim porobić kazali.
 Przez noc z środy na czwartek nawalny deszcz leie,
 Wiatr okrutny wraz z deszczem nieustannie wieie.
 Cała noc zeszła stojąc, bo nikt nie wyleży:
 Woda z góry y ziemi, wszyscy bez odzieży.
 Lubo gęsto na warcie staneli żołnierze,
 Tak iak mieysca karabin sięgnie y zabierze,
 Iednak Choma y wielu podczas nocy fali
 Brzuchem pod karabiny sunąc uciekali.
 Iuż pieniądze, zbiór wszelki y znaczek zabrany;
730. Żeby nie uciekali — zabiiay w kaydany!
 Studentów, muzykantów oraz rzemieślnika⁴)

¹) В рукоп. вioзnie. ²) В рукоп. namotem. ³) В рукоп. pod tey ze. ⁴) В рукоп. ремеслников, але рим вимагає ремісника.

- Po rewizyi puszcza z woli pułkownika.
 Zagranicznych na innym spisawszy reiestrze¹⁾
 Wszystkich wraz z Żeleźniakiem pod konwoy w sekwestrze
 Dla złego ukarania w Moskwę wysyłaia,
 Wożąc po nad granicę uszy obcinaia,
 Innym ręce y nogi przetłukaia młotem,
 Tym rwą nosy, a drugich na śmierć sieką knotem,
 Y różnemi na przykład dla całego kraju
740. Karzą dobrze plagami podług ich zwyczaiu.
 Którzy zaś są z polskiego państwa y z uznania,
 Z Gontą do Branickiego tych konwoy zagania,
 Regimentarza, który blisko Mohylowa
 Obozem we wsi Serbach stał. Wprzód Gonty głowa
 Legła za dopelnioną swych występków miarę,
 Przyzwoitą odebrał niecnotliwy karę:
 Pasy z niego drą żywcem, y serce wyrwano,
 Ręce, nogi odcięto, potym ćwiartowano.
 [Y] inni takoz herszci podług dzieł karani,
750. W Kamieniec, Lwów y daley są porozsyłani.
 Co się z inkwizycyi winy okazało,
 Niektórzy więcey kary, niektórzy też mało
 Zasłużyli, więc taką odniesli nadgrode:
 Ci straceni, ci wolno poszli na swobodę,
 Tym lewą nogę, rękę ucinano prawą,
 Przeciwnie drugim, trzeci nad sobą łaskawą
 Poznali [rękę?], którzy nos, ucho stracili,
 Nogę lub rękę inni plagami odbyli;
 Niektórzy uwolnieni od naymnieyszey skazy,
760. Lecz potym wszyscy giną z morowey zarazy.
 Wiem, że się lektor spyta o Melchisedeka,
 Iakie też tego czerca ukaranie czeka?
 Ten miał grosz od hultajstwa y zbiór znamienity,
 Uiechał za granicę do archimandryty.
 Ale gdy się wydały iego dzieła skryte,
 Że imieniem Synodu pieczęci wybite
 Y ukazy podawał, by szlachta y Żydzi
 W Polsce byli wyróżnieni, tym się Synod wstydzi.
 Ile kapłan, by nie był iak świecki karany,
770. Na Sibir aż do śmierci został odesłany.

¹⁾ Се слово в рукоп. вас.

- Wspomnę¹⁾ y zagranicę. Ułasenko wreście,
 Który miał być wydany, siedząc już w areszcie,
 Otruł się poznawając, że kara nie minie;
 Bogaty uwolniony, on pęknowszy ginie.
 Tak to Bóg krwi złopaczów niewinney rozlania
 Dla przykładu nie puścił tu bez ukarania.
 Ale y tam strach pono, gdyż y dobre rządy,
 Wyrzekł Bóg w piśmie świętem, będzie brał pod sądy, —
 A co mówię o grzesznych na dolinie owej!
- 7-0. Idźcie w ogień, przekłęci, który iest gotowy!
 Wszystkich nas Boże uchroni dekretu takiego!
-²⁾
- Więc za łotrów skaranych y bitych zbawienie
 Należy się anielskie zmówić pozdrowienie.
 Już [ci] są osądzeni na ziemię y w niebie,
 Zabójcy y zabici widzą wspólnie siebie.
 Oraz y ia piszący smutney klęski pienie
 Proszę za mną uczynić do Boga westchnienie.
 Imię moje M. znaczy, D. zwanie wyrazi,
790. Błahy mój wiersz nikogo niechay nie urazi.
 Którym ze szkół był wzięty, życiem darowany,
 Z łaski Boga natchnięty Harmokracki zwany
 Ten mię schronił. Com widział tyraństwa y męki,
 Tom opisał. Niech Bogu wieczne będą dzięki.

II.

Свої уваги про поему уманського студента М. Д. розпочну оглядом відомих доси мемуарів про уманську різню. Такий огляд доконче потрібний уже хоч би тому, що доси в означуваню та цитованю їх панує значне баламуцтво.

Мемуари про уманську різню можемо розділити на кілька груп, які визначають ся тим, що кожда з них має дещо спільного в фактах, їх групуваню й тенденції; очевидно, користуючи ся ними історик мусить мати се в тямці і прикладати до тих реляцій відповідну критичну міру.

Перша група, се мемуари василіянські. Маємо їх три, а власне той, який опублікував уперве Е. Рачинський у Познані

¹⁾ В рукоп. wspomnę ci. ²⁾ В рукоп. брак одного рядка.

в р. 1842¹⁾ на остатньому місці своєї збірки, як виписку з актів василіянського монастиря в Умані, і який автор праці, уміщеної в тійже збірці Рачинського як *Rozdział I*, цитуючи з нього багато уступів, приписує якомусь Тучапському, будім то Василянину, що був наочним свідком різні і якимось чудом уратував ся від неї. Се авторство оперте зовсім ні на чім; про Василянина Тучапського в Умані в ту пору не маємо ніякої відомости, а тим менше про його уратоване з різні. Натомість маємо зовсім докладні відомости про всіх Василян, які в часі різні були в Умані і погинули там. Що більше, з реляції о. Корнила Сорочинського, про яку скажемо зараз далі, можемо бачити, що отсе, можна сказати, найстарше василіянське оповідане про різню було написане наступником о. Костецкого на ректорстві уманської школи, о. Корчинським, який очевидцем описуваних подій не був, а списав своє оповідане швидко по dokonаних фактах на підставі свідощів та поголосок зібраних на місці від ріжних очевидців.

1) Подаю тут докладний опис сього рідкого видання. На окладці з сірого паперу маємо в лінійній рамці головний титул: „*Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. Poznań, w drukarni na Garbarach Nr. 45. 1842*“, а в трьох листовках рамки: *Bunt — Zelezniaka — i Gonty*. На головній титуловій картці читаємо: *Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, w drukarni Orędownika na Garbarach Nr. 45. 1842*. На непагінований другій картці містить ся *Przedmowa*, а далі йде без ніякого окремого титулу *Rozdział I*, зложений із 14 §§ (стор. 1—99) і дописки зробленої кимось иньшим, не автором сеї праці: „*Przeczytawszy rękopism opisujący zamieszkania krwawe w Ukrainie 1768. roku wynikłe, jako także dobrze o tem wiedzący wyrażam*“ — далі (стор. 99—100) йдуть уваги того иньшого автора зібрані в 6 пунктах. Далі йде окрема титулова карта: „*II. Rzeź Humańska czyli historia rewolucyi zrobionej przez Zelezniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucyi*“. Ся реляція, поділена на пять „*Wiadomości*“, тягнеть ся до стор. 180. Далі знов окрема титулова картка, а на ній ось який титул: „*III. Opis krótki rzezi w mieście Humanu od czerni ukraińskiej dnia 20. miesiąca Czerwca 1768 roku zdziałanej*“. Ся реляція, що тягнеть ся від стор. 183—221, має на початку титул: „*Z akt klasztoru humańskiego księży bazylianów wyjęto*“, а на кінці дописку: „*Jako ten opis rzezi wiernie przekopijowany jest z akt klasztoru humańskiego, na to się przy wyciśnięciu pieczęci własną ręką podpisuję. W Humanu d. 2. miesiąca grudnia 1787. X. Józafat Morgulewicz, rektor klasztoru Humańskiego. Macewicz V. R. Z. S. B. W.*“ На тій же стороні ще коротка нотатка видавця про спомини Кребсової.

Друге жерело з сеї групи, се згадані вже записки о. Корн. Сорочинського, игумена василіянського монастиря в Кристинополі, друковані зразу в виданю „Przegląd dziejów polskich, Poitiers, 1839“, а передруковані з цінними увагами та доповненнями проф. Грушевського в „Записках“ (1904, кн. I, ст. 5—18). Сам о. Сорочинський при кінці своєї реляції пише: „Napisalem to częścią z powieści uciekłych z Umania, osobliwie x. Smereczańskiego... częścią z powieści jmx. Korczyńskiego, umańskiego rektora po jx. Kosteckim, który mi to po części u na piśmie podał ku pamiętce zabitych“ (стор. 17). Порівнюючи реляцію о. Сорочинського з василіянською реляцією у Рачинського бачимо, що Сорочинський майже весь свій фактичний матеріал і всю ідейну будову та освітлене своєї реляції взяв із „Opisu krótkiego“, а додав лише свій поплутаний стиль, свої рефлексії та детальніші відомости про Василян, їх місії та деякі факти перед різню (бунт Харка 1766 р.).

До тої самої групи належить і наша поема. І тут головний фактичний скелет згоджується з оповіданем о. Корчинського; і тут автор у мотивованю та освітленю різні не бачить нічого иньшого по за те, що добачив о. Корчинський. Та про те майже на кождім кроці при описі самих кровавих подій в Умані бачимо, що пише свідок очевидець, чоловік цікавий, у якого в пам'яті лишило ся багато живих деталів із тих фатальних днів. Він очевидно занадто молодий, займає занадто низьке становище серед діячів понурої драми, щоб міг обняти її цілість, доміркувати ся її мотивів, але він бачить багато дечого і в оповіданю тих деталів не дає себе баламутити повазі о. ректора і преспокійно заступає його подання деталями і малюнками суперечними з його реляцією. І власне в таких місцях його оповідане, іноді мляве і риторичне, коли ходить о загальні погляди та характеристики, набирає незвичайної живости і барвности.

Друга група, се реляції дітей уманського губернатора Младановича, а власне дочки Вероніки, замужної Кребсової¹⁾, і сина

¹⁾ Спомини Кребсової надрукував із рукопису Е. Рачинський в р. 1840 у часописи „Ogłdownik“ і окремою брошурою. На російську мову переклав їх І. М. Рева і видав 1879 р. в Києві п. з.: Уманская рѣзня. (Записки Вероники Кребсъ). Переводъ съ предисловіемъ И. М. Рева. Київ 1878, стор. 1—36, текст Кребсової стор. 15—33.

Павла¹⁾; до сеї групи треба зачислити також спомини Ліпомана, який оповідає з виразною тенденцією — оправдати і звеличати Младановича. Кребсова писала свої спомини не зараз по фактах, але аж 1827 р., тоб то бувши 77-літньою бабусею. В її оповіданю обік правдивих деталей стрічаємо масу фантастичних видумок. Так і видно, що вона про ті незабутні дні оповідала сотки разів ріжним людям, оповідала в ріжних часах свого житя, а все зі свідомою чи несвідомою тенденцією — збудити до себе милосерде та зацікавлене. Під впливом тої тенденції одні факти затирали ся в її памяти, иньші росли до гігантських розмірів, зливали ся з иньшими або двоїли ся. Деякі з тих помилок виказав уже д. Рева, але їх там далеко більше, як показує детальне порівняне її оповідань з василіянськими реляціями, далеко ближшими до фактів, і хоч також тенденційними, то в иньшій напрямі. Те саме ще в більшій мірі треба сказати про спомини Павла Младановича, який в часі різні мав ледво сім літ, а написав свої спомини що пізнійше, ніж його сестра.

Що до споминів Ліпомана, то з ними вийшла досить кумедна історія, спричинена першим їх видавцем ір. Рачинським. Усі, хто опирав ся на його виданю, полагаючи на його титуді вважали твором Ліпомана статю поміщену п. з. Rozdział I; можливо зрештою, що й сам Рачинський був певний, що власне се й були спомини Ліпомана. Сей твір справді інтересний з многих поглядів, дає багато звісток невідомих звідки инде і силкуєть ся змалювати уманську різню на широкім тлі тогочасного українського житя. Се не спомини, а радше проба монографії уманської різні; автор її знає не лише василіянську реляцію „Opisanie krótkie“, але також спомини Кребсової, про яку зрештою згадує лише тільки, що вона жила ще в р. 1828 (значить, сам він пише значно пізнійше), та користуєть ся ще й иньшими невідомими нам матеріалами. Вже сама згадка про Кребсову, що бувши в р. 1768 підчас різні 18-літньою панною, мала в р. 1827 повних 77 літ, повинна була навести істориків на думку, що твір поміщений Рачинським як розділ I його збірки, не може бути твором Ліпомана. Адже сей Ліпоман пару літ по різні прибув в Уманщину вже дозрілим мужем і коло 1830 р. мусів би був мати 90—100 літ. І справді, рукопис Оссол., із якого ми передруковуємо поему М. Д., містить у собі також спомини Ліпомана, але ті спомини ідентичні не з компі-

¹⁾ Спомини Павла Младановича вийшли 1862 р. в Варшаві.

ляцією поданою у Рачинського як розд. I, але з реляцією „znajdującego się w tej skropnej rewolucji“, тою, що подана у Рачинського як розд. II і складається з п'ятих Wiadomości нерівного об'єму. Твір, поданий у Рачинського як розділ I, твір пізній, невідомого нам автора і походження (з допискою ще иньшого автора) так і лишається тим, чим назвав його д. Рева — політичним памфлетом, хоча винуватити Ліпомана в його авторстві нема ніякої підстави.

Що до дійсних споминів чи то „Wiadomości“ Ліпомана, то вони, сказавши по правді, мало чим ліпші від споминів Кребсової. Ліпоман сам не був свідком подій, збирав свої відомости про різню пару літ пізніше, переважно в сфері двораків та офіціалістів Потоцького і виявляє виразну тенденцію реабілітувати Младановича навіть з потоптанем історичної правди. Певна річ, що до часу написання його спомини значно ближші описуваних подій, ніж спомини Кребсової, а тимпаче Павла Младановича, але що до легковірности та поквапности в осуджуванню подій і людей він не уступає Кребсовій. Його споминами треба користуватися дуже обережно і все тільки в зіставленню з иньшими реляціями.

Зовсім окремо серед тих реляцій стоять спомини Адама Мощеньського, опубліковані уперше ще 1839 р. в „Przeglądzie dziejów polskich“ частково, а 1858 р. в Познані вповні¹⁾, на жаль нетямучими видавцями, які і в назвах і в самих оповіданнях допустили масу помилок. Мощеньський також не був свідком подій, живучи переважно в Варшаві та крутячи ся при королівським дворі. Але з'їхавши 1775 р. в Уманщину він зібрав дуже інтересні відомости від ріжних людей (пор. його спомини стор. 151), а що найважнійше, був здібний глянути на цілу справу очима не затемненими місцевою політикою, з ширшого погляду, з далеко більшим розумінням тайних політичних пружин і тої спеціально-української маїнатської політики, яка тут без сумніву грала визначну ролю, а якої не розуміли (хоч підозрівали її) Василяни та діти Младановича.

Не дають майже нічого для опису різні, хоча важні для історії усмирення гайдамаччини щоденні записки генерал-майора

¹⁾ II. з. Pamiętnik do historyi polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego, przez Adama Moszczyńskiego. Poznań 1858. Про уманську різню тут говорить ся на стор. 126—151.

Кречетнікова, надруковані в московських „Чтеніях“ 1863 р. Бодянським¹⁾ і перекладені також на польську мову²⁾). Не багато нового дає мемуарик мабуть якогось спольщеного Русина-уніята, поміщений у рукоп. Оссолінських у Львові ч. 163 і перекладений на російську мову та надрукований у Київській Старині 1882 р. т. I, стор. 522—529 п. з. „Описание бѣдствія постигшаго Умань и всю Украину въ 1768 году“. Хоча сей мемуар був писаний рівночасно з подіями, ще перед усмиренням Коліївщини, то все таки автор писав його досить далеко від Умані, по слухам, і в описі уманських подій подає не мало хибного, а в освітленю факту стоїть зовсім на становищі мемуарів першої групи. Не відомі нам ближше спомини кс. тринітарія Брусиловського, написані по латині і переховані в бібліотеці краківського університету рукоп. ч. 4504; лиш невеличку дрібницю цитує з них д. Равіта³⁾. Сі спомини в усякім разі повинні знайти собі місце в наших „Записках“.

Для характеристики того становища, яке займає наша поема в ряді мемуарів про уманську різню, розберемо декілька деталей, порівнюючи оповідане нашого автора зі звітками інших мемуаристів. Та поперед усього кілька слів про самого автора та час написання його поеми.

Про себе самого автор поеми дає не багато звісток. У рядку 789 він говорить, що його ім'я починаєть ся на М, а прозвище на Д. Титул поеми, коли він автентичний, стверджував би, що

¹⁾ Журналъ генераль-маіора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главнаго командира корпуса Е. Ц. В. Императрицы Всероссійской, о движеніи и военныхъ дѣйствіяхъ въ Польшѣ въ 1767 и 1768 годахъ, издалъ О. Бодянский. Москва, въ университетской типографіи 1863, стор. 1—205+XI стор. передмови Болянського. До журналу додано ще збірку листів писаних до Кречетнікова в 1767 і 1768 роках на 114 сторонах.

²⁾ Польське видане вийшло в серії „Pamiętniki z ośmnastego wieku, том XIV, у Познані 1874 р. п. з. „Radom i Bar 1767—1768. Dziennik wojennych działań jen.-maj Piotra Kreczetnikowa, z rosyjskiego oryginału przełożył P. K. Stolaikowicz - Chelmski“ (8-ка, стор. 256+X сторін передмови і 15 сторін дописків). Перекладач не каже, де був надрукований російський оригінал, тільки загальноно подає, що він появив ся „w pismach peryodycznych rosyjskich“. Із переписки Кречетнікова вибрано самі лише листи Репуїна, а пропущено (нечисленні) листи Нумерса, Чернишева і и. За те додано при кінці два листи Репуїна і Квяткевича до Салезія Потоцького.

³⁾ Fr. Rawita Gawroński, Historia ruchów hajdamackich, t. II. We Lwowie 1901, стор. 197.

автор у р. 1768 був учеником уманської школи. Се стверджує зрештою й текст поеми, бо в р. 791 автор говорить про себе, що його заскочила хуртовина в Умані як студента і що разом з иншими студентами гайдамаки й йому дарували жите, а якийсь Гармокрацкий заопікував ся ним та не дав йому пропасти в за-верусі. Із рядків 139 (*Tu nasi, tu i ze stron szlachta, urzędnicy*), 167 (*otoż iest z naszych dóbr nowina*) і т. и. видно, що автор причисляв себе до мешканців Уманщини, а властиво до верстви людей, яка завідувала добрами уманського ключа, що належали до київського воєводи Салезія Потоцького. Як такий він по всякій правдоподібності був римо-католиком.

Що до часу написання поеми маємо один деталь, який дає нам цінну вказівку. Оповівши в рядках 407—416 (за о. Корчинським), як отаман козаків Потоцького Тилик підчас різні хотів винести з костела *sanctissimum*, щоб охоронити його від зганьблення, він додає:

Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie

Wolność wprędce sporządził, dał życie i zdrowie.

Виходить із того, що Тилик, бувши по різні увязнених і відданий Полякам, попав у ту партію гайдамаків, яких відіслано до Львова і вжито до примусової роботи, і які 1772 р. по забраню Галичини Австрією були випущені на волю¹⁾. Значить, ті рядки могли бути написані не швидше як при кінці 1772 р.; зрештою вся поема могла повстати не швидше як по написаню споминів о. Корчинського (*false* Тучапського), бо, як було згадано, в головному вона опираєть ся на тих споминах. На жаль ми не маємо докладної відомости, коли були написані спомини о. Корчинського, ані написана також на їх основі записка о. Сорочинського; в усякім разі всі три ті твори були написані ще в 70-их роках XVIII віку, бо о. Корчинський умер перед 1779 роком; того року ректором уманських Василіян,

¹⁾ Про се ось що пише Мощеньский: декрет що до покараня смертю всіх гайдамаків виконано „*wyłączwszy tylko komendanta lwowskiego, pułkownika Korytowskiego, któren tego samego dekretu nie dopełnił*”. Jemu przyprowadzono przeszło 60 osób młodych, silnych i bardzo zdrowych ludzi. Ten zamiast kazać ich powiesić wziął ich do fabryki swojej i wymurował niemi pod ów czas jedną z najpiękniejszych kamienic w rynku miasta Lwowa, trzymając ich w miejscu zdrowem i bezpiecznem, karmił ich za to i odziewał, że mu służyli do fabryk, aż do czasu zabrania Lwowa przez Austryaków, gdzie wtenczas uwolnieni z aresztów popowracali do domów (Pamiętnik ст. 150).

безпосереднім чи посереднім наступником о. Корчинського був уже о. Пазаревич¹⁾.

Не маючи наміру розбирати всіх деталей нашої поеми в порівнянню з иньшими споминами про різню і надіючи ся зробити се колись у окремії монографії, я обмежу ся тут на освічене деяких деталей. Візьмім хоч би події з понеділка д. 20 червня, коли гайдамаки підійшли під Умань. Автор праці поміщеної у Рачинського під розд. I (назву його псевдо-Ліпоманом) дає в § 7 (стор. 38—41) опис тих подій на око зовсім льоґічний, а на правду зовсім фантастичний. Отже виходить так, що по від'їзді сотників із Умані по доконаній присязі минуло три дні, про козаків ані про гайдамаків не було ніякої чутки. Геометр Шафранський, що, „jak się później okazało, wprzód był w służbie króla pruskiego a przeto znał wojskowość“ (ст. 39), констатує, що в таборі за містом містять ся коло 6000 осіб шляхти і що прибувають усе нові втікачі. Той сам Шафранський третього дня (по відході козаків) завідомляє Младановича, „iż dostrzegł zbliżający się pułk kozaków humańskich, którego zastanowił się około lasku zwanego Greków“. Коротка радість поміщених в Умані швидко змінила ся на тривогу, коли той сам Шафранський швидко потім „przybiegł z smutnem uwiadomieniem“, що надходять гайдамаки і що Їонта витаєть ся з ватажком гайдамаків. Зараз потім козаки з гайдамаками „rzucili się na rzeź zostających w taborach osób, co znajdującym się w mieście dawało się widzieć“. Головним жерелом сеї історії були записки Кребсової (вид. Реві стор. 19—21), хоча наш автор декуди буцім то простує її надто вже явні недорічності. Кребсова не подає, коли відбула ся присяга Їонти, але оповівши її сцену, пише: „По виїзді Їонти з міста протягом чотирьох днів від полковника Обуха не було ніякої звістки“. Нарешті прибігає Шафранський, який із своєї башти глядів люнетою, і завідомляє, що надходить Їонта. Кілька минут пізнійше він побачив гайдамаків і зараз же завважив також, що Їонта витаєть ся з Залізником. „За сими словами він збіг із башти і почав на швидку руку доводити до порядку ті дві гармати, що стояли на брамі обернені до нового міста, а Ленартови поручив дбати про иньші брами. На всіх напав величезний страх. Гайдамаки почали поперед усього забивати тих, що були в таборі під

¹⁾ Eug. Heleniusz, Wspomnienia narodowe. Paryż 1861⁴ стор. 231.

Грековим лісом, а всіх їх там було до 8000 душ“. Всю абсурдність сих обох оповідань зрозуміємо аж тоді, коли з реляцій дійсного Ліпомана, о. Корчинського (псевдо-Тучапського) і з нашої поеми переконаємося, що ніякого шляхетського табору під Грековим ліском не було, тільки там власне розтаборилися були козаки; що теометр Шафранський зовсім не грав ніякої ролі в цьому епізоді, а відомість про його пруську службу та військові здібності повстала з переплутання його з пруськими вояками, що д. 19 і 20 були в Умані; що теометр Шафранський не міг командувати над капітаном Ленартом і не міг поручати йому інших бранців, які в часі появи гайдамаків були вже затарасовані; що під Уманем появилися не насамперед козаки, а потім гайдамаки, а навпаки, і що сталося це не три ані чотири дні по присязі сотників, а власне другого дня, бо присяга відбулася в неділю д. 19 червня. Страшна різня беззбройного табору під Грековим лісом, де по реляції Кребсової мало протягом неозначеного часу, але дуже короткого часу згинув звиш 8000 людей, по реляції Ліпомана переміняється на замордоване одного Бернардина (ВН, 12), а по далеко правдоподібнішій реляції нашої поеми на замордоване двірського рахмістра Нелюбовича та неозначеного часу, але в усякім разі невеликого числа шляхтичів та Жидів, яких гайдамаки захопили чи то в домі того Нелюбовича, чи то на уманському передмісті, що лежало за обсягом фортифікації.

Візьмим другу обставину: розмір катастрофи. В своїй передмові до збірки мемуарів з р. 1842 Рачинський говорить, що „w rzezi humańskiej padło ofiarą wyuzdanej wściekłości społeczeństwa kilkadziesiąt tysięcy ludzi bezbronnych, niewiast i dzieci“. І тих кількадесят тисяч повторяють за Рачинським усі пізніші польські історики, яким подобалося з уманської різни, остатнього епізоду в ряді многих подібних, зробити свідомство нечуваної дикости, жорстокости, віроломности українського народу. А погляньмо лише, на чім оперте це число? Автор компіляції поданої у Рачинського під тит. Rozdział I (псевдо-Ліпоман) подає число вимордованих в Умані „do 20 prawie tysięcy osób“ (ст. 59—60). Дійсний Ліпоман оповідає, що в р. 1760 уся Уманщина не мала більше як 30.000 людности (ВН, 104); правда, він подає сю цифру тому лише, щоб піднести незвичайний зріст сього ключа під управу Младановича, та все таки за 18 літ сей зріст не міг бути такий, щоб утрата 20.000 людей не зробила ніякої помітної пертурбації в розвою краю,

як се бачимо фактично в Уманщині, де майже безпосередно по усмиренню розрухів усе входить у свою звичайну колію, а Йосиф II, переїздячи 1787 р. через Умань, міг любити ся красою та багатством сього краю¹⁾. Правда, Кребсова, щоб довести число помордованих до як найбільшої суми, кілька разів говорить, що переполох перед різнею нагнав з усеї України до Умані стільки шляхти й Жидів, що не то що в місті не було де помістити ся, але ще за містом, під Грековим ліском, стояло табором більше як 8000 душ, які потім зараз при першій появі гайдамаків були вирізані. Ми зазначили вже, що се оповідане зовсім фантастичне, що ніякого такого табору шляхтичів та Жидів біля Умані не було; тай що за розум був би стягати ся з усеї України в місце безпосередно загрожене різнею і тут стояти за містом у неукріпленім таборі? Зі спо-минів о. Корчинського (псевдо-Тучапського) ми бачимо навпаки, що шляхта зовсім не стягала ся такими купами до Умані, бо вже по dokonаній тут різні гайдамаки розходячи ся відси мордували панів і Жидів по найблизших селах і місточках: у Гранові, Теплику, Дашові, Манастирищу, Гайсині, Богівці, Ладижині „i po wsiach poblizszych“ (ст. 211). А що до самого переповнення Умані, то й тут записки о. Корчинського стоять на реальному ґрунті: він описуючи великий стиск в Умані говорить, що „samych possesorów, prócz innych obywateli, liczono naten-czas w Humaniu 226, studentów zaś, z których ledwie który uniknął śmierci, na czterysta“ (190). Правда, що до студентів, себ то учеників василіяньської школи, треба пригадати, що в ту пору вже були почали ся ферії і що многі з них мусіли вже роз'їхати ся, тай тих, яким гайдамаки дарували жите, було не зовсім так мало; бодай Кребсова описуючи сцену хрещення оповідає, що „було нас багато“, а наша поема говорить, що кождий із гайдамацьких старшин вів вибраних до хрещення „każdy swoją trzodą“ (ряд. 496), отже значними купками. Але що важнійше, з усіх хоч і як пересолених мемуарів не видно, аби в часі різні погиб хоч один значний український пан; потерпіли майже виключно двораки, посесори та офіціалісти Потоцького. І ще одна інтересна обставина. Всі записки про різню згоджують ся в тім, що вона від-була ся в білий день і тривала досить коротко; автор нашої

¹⁾ Пор. E. Helenijusz, Rozmowy o polskiej koronie, t. I. Kraków 1873, стр. 561.

поеми подає триванє всього розруху на пять годин; колиж будемо тямити, що різня живих людий, то не косовиця, що люди одні боронили ся, иньші втікали, ховали ся, що зрештою вся та різня мала в собі епізоди, яких значіне доси не вияснено: якісь переслухуваня (бодай Младановича), стинанє деяких людий катівським мечем, отже ніби по засуді; коли зважимо далі, що від різні не потерпіли ані властиві міщани та передміщани Умані, ані чужоземні купці, Вірмени, Турки та Москалі, що мали в Умані свої склепи (які також лишили ся нетикані!), то переконаємо ся, що балаканє польських мемуаристів та істориків про кількадесят, чи хоч би лише 20 тисяч жертв різні треба зачислити до мітольотії так само, як вирізаний табір під Грековим лісом. Автор нашої поеми, хоч сам за иньшими подає число вирізаних на 18 тисяч, дає одначе можність зовсім иньшої, реальнійшої оцінки того числа. Оповівши, як трупи помордованих пару день лежали непохоронені, поки не зачали гнити, і як потім на розказ Іонти їх вкидано до криниці біля замку, він каже:

Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten jeszcze nie pełny od tyłu tysięcy,
Trzeba było z za miasta trupu jeszcze więcej
Zwozić z pól, lasów, wody, by był dopełniony.

Принявши навіть, що криниця була глибока не на „kilkadziesiąt łokci“, а на 60 сажнів, як подає Ліноман і иньші мемуаристи, ми все таки зрозуміємо, що більше як $2\frac{1}{2}$ —3 тисячі трупів у неї не могло влізти ся, і се буде по всякій правдоподібности максімальна сума осіб, що були замордовані в Умані. Певна річ, і се була не мала катастрофа, а доконані при тім жорстокости мусять зворушити всяке чутливе серце; але історики, який що кроку в історії натикаєть ся на сто раз більші і страшнійші події, нема чого виходити з рівноваги і роздирати свої ризи; поперед усього-ж його обовязок — придивити ся уважно до всіх деталей події і не допускати до того, щоб гуляли по світі такі в десятеро прибільшені цифри, скомпоновані чи то безумним переляком, чи явною тенденцією — звалити на когось не лише його власну, але й свою вину.

А тої вини з польського боку, здаєть ся, було далеко більше, ніж хочуть признати польські історики. Поминаємо вже те майже незрозуміле безголове, коли не сказати трусливість Младановича і уманських Поляків, що відчинили брами кріпости,

хоча могли боронити ся хоч пару день, поки би не надійшла їм підмога; але як виправдати становище гетьмана Браніцького, що хоч стояв табором не дуже далеко від Умані, ані пальцем не кивнув, щоб захистити се місто від гайдамаків, хоча мав на се часу що найменше три дні (18, 19 і 20), коли вже не було ніякого сумніву, що напад піде на се місто?

Спомини Мощенського дають нам ключ до розв'язки цього питання. Говорячи про бунт Залізняка й Гонті він каже про нього: „któren miał pozór, że zrobiony był z powodu uszczenia Rosyi, choć w samej rzeczy z innych powodów nastąpił“ (Pamiętnik 12). Правда, докладно він не виявляє, що то були за „inne powody“, але вводить нас дальшим своїм оповіданем в одну з численних тоді скандальних фамілійних історій, а власне в історію князя Любомірского, який 1767 р. признав себе божевільним і дозволив розділити свої добра між дітей, але викрадений жінкою з Варшави, у Львові на контрактах попрогравав та попродав значну часть тих дібр, почав домагати ся судової касати своєї декларації і вислав двох своїх ніби комісарів, авантюриків Бобровеского і Волинецького на Україну, щоб відібрати ті добра назад у його посіданє. До тих дібр належала також Сьмілянщина. Але завідателі дібр не хотіли прийняти комісарів Любомірского. Тоді ті удали ся до Пулавського, маршалка барської конфедерації, „prosząc go, by ich uznał konsyliarzami konfederacyi... a za to oni mu obiecali kilka tysięcy zbrojnych kozaków przyprowadzić na wzmocnienie wojska konfederacyi“ (Pam. 131).

Пулавський, розумієть ся, пристав. Щож була та Барська конфедерація? Се був оружний протест шляхти против союзу Польщі з Росією, против короля Станіслава Августа яко союзника Росії і против інавтурованої ним релігійної толеранції, особливо супроти православних. Через приступленє обох псевдо-комісарів до конфедерації справа фамілійного скандалу Любомірських була вивішена, так сказати, на політичний дзвін. Ті, що держали руку божевільного князя-марнотратника, опинили ся в ряді оборонців самостійної Польщі та католицизму, а сторонники декларації Любомірского з р. 1767 і прав його спадкоємців роблять ся раптом сторонниками короля, союзу з Росією і релігійної толеранції в Польщі. В Сьмілій прийшло до конфлікту і псевдо-комісарів не допущено до замку, де були козаки „leżni“; комісарі скликають родових козаків, починають здобувати замок, але не можуть, бо родові козаки не хочуть бити

своїх товаришів. Тоді комісарі велять тим козакам іти з собою до Бару; якийсь шмат дороги козаки йдуть, але від села Острої Могили повертають ся назад. „Pamiętać trzeba, — додає Мощенський, — że Wołyński oddalając się ze Smiły groził chłopstwu i kozakom, że przyjdzie wojsko konfederacyi wycinać ich w pień“ (Pam. 135). Що такі погрози йшли не від самих псевдо-комісарів Любомірського, але носили ся, так сказати, в повітрі, на се маємо доказ у сучасній польській вірші, опублікованій мною в „Записках“ (т. VIII, misc. 3—11). І справді кілька днів по від'їзді комісарів надійшов відділ війська, конвоюючи сімох гайдамаків засуджених на смерть, що мали бути страчені в Сьмилій. Польський уряд, що не мав ані одної роти для оборони Уманщини перед гайдамаками, мав одначе „cztery chorągwie pancerne i husarskie“, що мали асистувати при вбиванню на палі сімох нещасних гайдамаків. Козаки прийнявши се військо за конфедератське втекли до Росії, до Переяслава, де до них пристали Запорожці і повели їх назад у Сьмільянину — очевидно для оборони „правного порядку“, тоб то короля і його авторитету против анархії конфедератів. Як сказано, Мощенський тут не договорює, приплутує фальшивий патент цариці Катерини, який буцім то дав Залізнякови ігумен Мелхиседек, але його оповіданє ставить перед нами ситуацію зовсім ясно: гайдамаки стають в обороні королівської поваги против самоволі конфедератів.

Почутє, що так воно було справді, виявляєть ся декуди знехотя і в иньших мемуаристів. Ліпоман оповідаючи про смерть Тонти каже: „Dwa pasy wytrzymał i dwa dni cierpliwie żyć mógł. Trzeciego dnia dopiero ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił“ (ВН. 177). Око в око стара історія з Хмельницьким, якого козаки з разу виступають також в обороні королівського авторитету против самоволі магнатів і покликають ся на королівські листи. Чи були на правду такі листи, чи ні, — самі поголоски про них показують жерело, з якого вони виплили, а власне те почутє, що бунт ішов не против короля, а радше в інтересі королівської власти. А коли так, то нам буде ясне, чому Браніцький, інтимний сторонник короля, ані пальцем не кивнув, щоб боронити сторонників конфедерації в Сьмилій і в Умані. Та може й ще одно буде нам яснє: чому Младанович не посьмів опирати ся Тонті та гайдамакам і відчинив їм уман-

ські брами. Їонта чи то сам, чи через своїх парламентарів мусів вияснити йому, що козаки з гайдамаками поборюють ворожу королеви конфедерацію і що опираючи ся їм та стоячи за конфедератами Младанович стає не лише против короля, але також против свого безпосередного зверхника і хлібодавця, київського воєводи Салезія Потоцького, що також був прихильником короля.

Цікаве світло на сю справу кидають також записки Кречетнікова. Отже під д. 17 червня він пише, що вислав того дня партію Москалів з поручником Кологіривим до Умані — не на поміч zagrożеному місту, а тільки з наказом „наблюдать, чтобы бѣгущіе отъ Турецкихъ границъ возмутители (себто конфедерати) не прошли на Полѣсье“. Кречетніков знає вже, що в Уманщині вибухли селянські розрухи і наказує Кологіриву „съ ними вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли въ дома свои и жили бѣ спокойно, ибо уже конфедераты все разрушены, следовательно, и они ни отъ кого притѣснены быть не могутъ, къ тому же я съ войсками въ здѣшней сторонѣ для наблюденія тишины и покоя нахожусь“ (Журналъ, 171). Виходить із сеї зовсім інтимної, отже ніякою політичною тенденцією не забарвленої записки, що Кречетніков ще 18 червня, три дні перед різнею, мав відомість і таке розумінє, що бунт в Уманщині вибух против конфедерації, від якої селяни і козаки бояли ся якихось „притѣснень“.

До речі сказати: сам Кречетніков при усмиренню гайдамаків в Умані не був і все те, що оповідають Кребсова, Ліпоман та псевдо-Ліпоман про побут Кречетнікова в Умані (Кребсова кілька разів повторяє, як він говорив з нею, показував їй Їонту в ямі і все величає його князем), про січене Їонти й иньших ватажків день у день прутами — усе те треба зачислити до байок, сплджених кровожадною фантазією тих „бідних жертв“ української „*muszczy*“. Захоплення гайдамаків під Уманю dokonали поручник Кологірив і висланий йому до помочи д. 24 червня полковник Іурьев.

Нарешті ще кілька уваг про хронологію подій. І тут польські мемуаристи та пізнійші історики напустили стільки туману, що годі розібрати ся. Зачнімо з початку. Барська конфедерація, що була відповідю шляхти на ухвали варшавського сойму (замкненого д. 6 марта н. с., а 23 лютого ст. ст. 1768 р.), завязала ся в перших днях марта тогож року, а вже 15 червня Пулавський з головною силою в Бердичеві по кількоденній облозі

піддав ся Кречетнікову. Упадок конфедерації випередив на цілий тиждень уманську різню — се вказує вартість фраз деяких польських філософів, буцім то Коліївщина підрізала останнє зусилля Поляків до ратовання державної самостійности (Helenijusz op. cit. II, 14, 27); правда, щоб хоч як будь підперти таке твердження, сей автор без церемонії твердить, що гайдамаки заняли Умань „w niedzielę Zielonych świąt dnia 28 maja, w dni 10 po rozpoczętym buncie“ (op. cit. II, 34). Але що говорити про такого декуди по просту невмінимого чоловіка, як Геленіюш, коли найновіший „історик“ Коліївщини, д. Равіта, зводячи до купи і ніби критично розбираючи всі жерела, подає таку хронологічну схему: звістки про бунт Залізняка в Сьмільянщині „rozniosły się z wczesną wiosną“ (Hist. ruchów hajd. II, 218); в понеділок д. 17 червня „przed św. Janem“ Їонти і Залізняк, сполучивши ся вже перед тим, підступають під Умань (II, 224); різня в місті відбуваєть ся очевидно дня 18 червня, хоча сей сам автор додає своїм епічним стилем „trzy dni strasznych i trzy nocy trwała krwawa uczta hajdamacka“ (II, 245). Далі він за Липоманом подає, що гайдамаки в Умані панували „od św. Jana do Spasa“ (II, 250), та вже кілька сторін низше подає на основі журналу Кречетнікова, що перша партія коліїв (780 козаків польських і 65 запорожців) була увязнена д. 27 червня, а друга партія з 900 людей д. 29 червня (II, 263, 269). Коли-б д. Равіта був потрудив ся заглянути до календаря, був би легко міг переконати ся, що сьв. Івана по старому стилю (бо так датує Кречетніков) припадає д. 24 червня, а Спаса (Преображення) аж 6 серпня, що отже балаканє польських мемуаристів про панованє Їонти „від Івана до Спаса“ така сама нісенітниця, як і більшість иньших деталів поданих ними. І тут наша поема дає нам хронологічну канву далеко вірнішу від иньших польських споминів. В нотках під текстом поеми маємо три дати: до рядка 150, де мова про присягу Їонти: „W niedzielę się stało“ — каже автор у тексті, а в нотці додає: d. 19 Junii. Отже д. 19 червня була неділя, значить, сьв. Івана припадало в п'ятницю. Друга хронологічна нотка до рядка 209: „W poniedziałek dzieje się o drugiej godzinie“ — нота: d. 20 junii. Значить, від присяги Їонти до його сполуки з гайдамаками минуло не чотири дні, як каже Кребсова, не три, як хочуть иньші, а нецілого півтора, тоб то мало що більше як 24 годин. Остання хронологічна дата до рядка 469: „Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcej“ —

себ то так довго трівала різня в Умані, а до сього тексту нота: dnia 21 Junii. Отже в вівторок, на три дні перед сьв. Іваном була різня і трівала не як хоче д. Равіта, три дні і три ночі, а „pięć godzin, nie więcej“. А вже д. 27 червня, три дні по сьв. Івані, тобто в понеділок маємо перший рапорт про ув'язнене великої партії „польських козаків“, тобто Гонти з його козаками, московською комендою; значить, панованє гайдамаків трівало несповна тиждень, а не до Спаса. Розумієть ся, що й реляції Кребсової та Ліпомана про хитрість Москалів при арештованю гайдамаків, а спеціально Гонти та Залізняка або зовсім фантастичні, або значно пересолені; рапорт полковника Гурьєва маює діло далеко простійше: „Прибувши під місточко Умань він знайшов табор „грабівників“ і післав до них поручника Колодівова з тим, щоб вони піддали ся. Але ті не допускаючи його до себе почали стріляти; тим то він, бачучи їх супротивленє, зараз атакував їх і не давши їм станути в воєнному порядку, всіх забрав“ (Журналь 175). Що ся суха реляція має за собою більше правдоподібности, ніж романтичні історії польських мемуаристів, доказує знов таки сама хронологія; Гурьєв вирушає з місточка Линця до Умані д. 24, а д. 27 Кречетніков уже втягає його рапорт у свій журнал, знач. числячи два дні на дорогу його війська до Умані, а хоч би лише пів дня на їзду гонця з Умані до Кречетнікова побачимо, що Гурьєв станув під Уманю не швидше як нічю на 26 і що зараз тогож дня, або в ночі на 27 він і захопив гайдамаків; коли тимчасом та хитрість, яку московський комендант виконує у польських мемуаристів, потребувала би що найменше три дні часу, або й більше¹⁾.

.....

¹⁾ В нотці лише згадаю ще одну віршовану реляцію про Коліївщину, з якої уривки цитує згаданий вище Геленіюш (Івановський) у другім томі своєї „Rozmowy o polskiej koronie“ (стор. 15—17) — се спомини піби то „naoczego świadka pana Serwacego Prus Sochaczewskiego, komornika kijowskiego, który wierszem o tej rzezi i konfederacyi Barskiej pisał pod tytułem: Echo ukraińskiej rzezi na Polakach i Żydach roku 1768 spełnionej“. Де обертаєть ся рукопис тої вірші, д. Геленіюш, розумієть ся, не згадує; з того, що він цитує з неї, можемо бачити хіба одно, що пан Серваці пише дуже дрантивими віршами, але за те про уманську різню та про всю Коліївщину не знає нічого істотно гідного уваги. Чи не буде весь той Сохаржевський і його Echo простою видумкою пана Геленіюша? Від польських „істориків“ в роді сього пана можна всього надїяти ся.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

VI.

Настав р. 1595. На Угорщині як перше йшла війна. Султан, довідавши ся про зраду Арона, зведів кримському ханови зробити напад на Волощину і Молдавію і знов покорити їх під турецьке берло. Тоді Арон, який номінально уже не був господарем молдавським (на його місце посажено Богдана), звертає ся за помічю до Семигороду і Валахії, які справді не відмовляють йому, а також і до козаків. Козаки тоді, в місяці лютому, пробували ще в Барі і поблизу його. На початку лютого вони звідти виступили: одні говорили, що пішли ніби то в Валахию, иньші — що до Черкас. У всякім разі в лютому вони були ще в Браславщині, пускаючи чутку, що ідуть на поміч „Волохам і Мулянам“. Сили їх досягали 12.000. Так принаймні про се знаємо з листа Острожського (з 9/II) до зятя, що число своєвільних людей, „na które nyelada iako oglądacz sze potrzeba“, досягло уже 12.000; вони пускають чутку, що хочать іти проти Турка на поміч Молдаванам і Валахам, „але я сього не думаю, бо вийшовши з Бару потягли до Винниці і Браслава — ближе до Дніпра“, і тих двох тисячок, що король проти них вислав, далеко не досить, щоб поробити що з ними¹⁾. Сі дві тисячки король вислав в відповідь на скарги панів на

¹⁾ Додатки до „Истор. возс. Руси“, II, 432.

козацьких проводирів. Але усі вони, не тільки один Острожський, бачили добре, що се лиш безсильні пориви з боку уряду: тоді усі війська, які були в нього, мали цілком иньше завдання — боротьбу з Турками і Татарами, і їм було не до козаків. Найбільше розумним було-б не дражнити козаків, а ужити їх на користь собі, для тойж ціли. Се, як побачимо, уряд польський і пробує слідом зробити.

Одержавши запросини від Арона, частина козацтва, під проводом Наливайка, виступила при кінці лютого з України і пішла для сполуки з Ароном і двома иньшими союзниками проти Турка. Не довго гаючись, вирушили вони усі разом під Тегінь, Білгород і Кілію. В околиці Білгорода спалили чимало сіл, але замка узяти не могли. В Тегіню запалили місто (деревляне) і думали узяти приступом замок: козаки кинули ся з одного боку, а решта (їх союзники) з другого; але і тут, і потім в Кілії їм була невдача; в останній вони ще спалили місто, а також багато сіл коло устя Дуная. Неуспіх в сій похіді поясняють звичайно непорозуміннями між союзниками, браком стінобійних машин, лихим часам¹⁾.

В відповідь на сей свѣжий напад неслухняних васалів, султан призначає нову особу на місце господаря валашського Михайла, але останній не злякав ся: покликавши до помочи семигородського князя, переходить він на той бік Дуная і чинить там великі спустошення. В тім брав також участь якийсь козацький відділ. Наливайко, ображений союзниками під час останнього походу, розумієть ся не міг брати участі в сій експедиції, та і в листі до Жигимонта не згадує про се; Лобода в той час пробував ще в Браславщині. Отже се мала бути якась компанія незалежна ні від Наливайка, ні від Лободи.

Що-ж робила Польща, щоби забезпечити себе під час сеї угорсько-турецької війни від можливого нападу Татар?

¹⁾ В листі до Жигимонта Наливайко пише, що вони „Кілію були-б узяти, як би не дивили ся на зависть Угорців та Волохів. Боячись зради з їх боку, вийшли в Ялзузьку долину (6 миль від Кілії, в Польщі)“. (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 215). Heidenstein (II, 340) оповідає, що козаків зрадливі союзники лишили самих, і їх відбито зі шкодою — се дуже правдоподібно. За те Бельський (Dalszy ciąg, 229), що звичайно не високо ставить козаків, і на сей раз винайшов відповідне пояснення: „poriwszy się przypuścili do szturm²⁾, а через те їх і перебили.

Ще в осені р. 1594, коли в Польщу прийшла звістка, що Татари, після походу на Угорщину, мають уже вертати ся в Крим і знову можуть наробити шкоди на Поділю, а може і на Волини, Замойський зібравши на кварцяні гроші тисячек з 15 люда, став сторожити їх під Карпатами і на проїзжих шляхах. В сьому — такому численному війську взяли участь такі пани, як Острожський (привів 2000 кінниці), Збаражський (500), Конецпольський, Зебжидовський, Заславський, Мнішек, Мелецький, Остророг, Липський, Гораєвський та иньші. Але Татари не дуже спішили ся до дому; 9 падолиста Синан-баша узяв Раву, так що речки земські і гродські в Кракові постановили відкласти; король навіть мав намір оповістити і иньші повіти, щоб люде готували ся до війни¹⁾. Але Татари уміли здурити панів, і через Волощину повернули ся без клопоту до дому. В лютому, як тільки знову розпочала ся на Угорщині боротьба, польське військо, під проводом Замойского, Жолкевского і Потоцкого виступило за границю польського королівства до Дністра. Тепер против Турка були в спілці з цісарем австрійським молдаванський і волошський господарі і семигородський князь. Мала бути велика війна, і Поляки бояли ся за свої границі. А тимчасом сили польські були дуже незначні — усього 7.000, рахуючи і 2.000 Миколи Зебжидовского, старости люблинського і каштеляна краківського. Тому то Замойський і звертаєть ся за помічю до козаків, тим більше, що якийсь козацький полковник з Пикова доніс, що Татари уже ідуть Чорним шляхом. Замойський просить Лободу виступити проти них і завязати з ними битву. „Тепер як раз щасливий момент“, — пише він Лободі, — „заробити прощення і ласку короля“. Але козаки вимагали платні і сукна. Замойський відповів, що треба спершу заробити ласку Річи посполитої і короля, яких вони образили так тяжко, а тоді вже просити. Але козаки через якогось Сулістровского відповіли, що не прийдуть, і полк той з Пикова пішов до иньших — до Білої Церкви і Корсуня²⁾. Бельський³⁾ додає, що козаки не пристали тому, що „не хотіли вірити нашим“⁴⁾.

1) Archiwum domu Sapiearów, 96.

2) Archiwum Radziwillów. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 116.

3) Dalszy ciąg, 236.

4) Тимчасом Лобода, мабуть щоб замаскувати себе, писав Острожському 21 і 23 лютого, що він іде з Волохами бити Турка, хоч, як бачимо, нікуди не вирушив. Д. Николайчик (К. Стар. 1884, IV, 35), а та-

Не вдіявши нічого з козаками, Замойський вирушив на Угорщину з тими силами, що мав. Скориставши з того, що господаря не було в Молдавії (тоді Арон уже вмер, і його місце зайняв Розван), він посадив на трон Єремію Могилу. Тимчасом прибули Татари і розпочали з Замойським битву. У Замойського було усього лише 7.000, а Татар 40.000, а по иньшій версії навіть більш 70.000; вони хотіли через Волощину пройти на поміч Туркам проти християн. Замойський чекав їх коло Цецори і не вважаючи на свої слабкі сили — побив їх і примусив вернути ся назад¹⁾. Синан-баша з турецьким військом не сподіваючись уже, що прийдуть Татари, покинув Молдаву і перейшов на той бік Дунаю. Семигородський князь погнав ся за ними і мало не побив їх²⁾. Замойський уложив з турецьким санджаком договір з тою умовою, що посаджений ним Єремія, молдавський господар, буде стояти в залежності від Туреччини. Між иньшим було вставлене ще одно застереження, все боляче місце для Польщі: що Польща заборонить козакам робити напади на турецькі землі, в противному разі її не поратувє жадний трактат.

Але Замойський не підписав ще й договору³⁾, як козаки з Лободою на чолі, почувши, що на молдавському столі уже новий господар, та ще й підвладний Туреччині, гадали, що тепер можуть безберонно пошарпати молдавський край, а претекстом виставили поміч Замойському. „Я, — пише останній до Кришт. Радзівіла, — послав їм наказ, щоб не входили, бо не потребую їх послуг, а вертали ся до дому, на свої звичайні місця на Дніпрі. А чи учинили вони то — сам бачиш (писано 3 лютого 1596 р.)“⁴⁾. Пошарпавши трохи границі Молдав-

кож і Еварницькій (Истор. Запорож. козаков, II, 132) повірили сьому листови і гадають, що Лобода справді ходив з Замойським на Угорщину.

¹⁾ Очевидно, сюди має належати звістка в *Annales Anonymi* (Joannis Prakowski), який хибно під р. 1594 занотував: „Tatarów 200.000 (!) do Węgier przez Polskę chcąc przeześć, od Zamoyskiego y kozaków Zaporoskich (!) wsparci: zostało na placu 30.000 (!) Drudzy przeprowiwszy się przez Nistr, Transylwanię, do Wiegier przeszli“ (Бібліот. Оссолинських у Львові, рукоп. ч. 236). Хоч автор і сучасний подіям письменник, але сей факт очевидно записав не з власного досвіду.

²⁾ *Scriptores rerum Polonicarum*, VII, 205 (дневник Велевіцкого).

³⁾ Мирний договір між Кази-Гиреем і Замойським підписаний 21 жовтня 1595 р.

⁴⁾ *Arch. d. Radziwillów. Scriptores rer. Polonic. VIII, 117.*

щини, Лобода відійшов геть, почувши від Замойського неприємну відповідь, що коли вони не підуть звідси, то він з ними буде поводитись, як з неприятелем. Після сього Лобода пішов під Шаргород (що стояв близько молдавської границі), спустошив околиці, а потім починив грабіжи на Волині і Поділю¹⁾. „Ще літом було добре (козакам), — пише Замойський до тогож Кр. Радзівіла, — а потім цар (кримський) з військом пішов у гору Дніпром і трохи на їх не наскочив; про се оповідали Татари під Цецорою“. Звідси можна вивести, що Лобода сього літа, до місяця грудня, коли він з'являється в Литві, перебував якийсь час на Дніпрі; стояв він між иньшим і в Павлолучі, в Білоцерківщині²⁾. Тимчасом иньші відділи козацтва, під проводом визначних козаків з товариства Лободи, розійшлися по Україні і Литві. Один з таких проводирів, полковник Сасько Федорович, якого запорожці висилали до Рудольфа II послом³⁾, в липні і початку серпня з своїм полком „добуває хліба“ в Пиківі і околичних селах. Потім він загинув в битві під Білою Церквою⁴⁾. Другого — Федора Полоуса, гетьмана запорожського⁵⁾, зустрічаємо ще ранійше, при кінці квітня 1595 р. в Мозирі, звідки він писав Радзівілови: „Ми хоч і чинимо шкоди, то не в твоїх, а королівських маєтностях. Послали королеви бранців; чекаємо, чи не будемо йому потрібні. А потім підемо на звичайні

¹⁾ Heidenstein, II, 350.

²⁾ Спм, а також пробуванням козаків на другий рік в Павлоцьких маєтностях кн. Рожинського можна пояснити ворожі відносини з боку останнього до козаків.

З листа від 18 мая Кр. Радзівіла дізнаємося, що козаки скинули з гетьманства Лободу і обібрали Шаулу: „повідомляють, що козаків збирається сила, скинули Лободу, а настановили якогось Шавла (sic!) на гетьмана, що досі були в Павлолучі“ (Archiw Radziwiłłów. Script. rer. Polon. VIII, 152). Видавець через помилку умістив сей лист замість р. 1595, під р. 1599.

³⁾ Їздив разом з Лясотою, виїхали з Січи 2 липня 1594 р. (тоді він був сотником); жонатий був з пасербицею якогось шляхтича київського Остроуха (М. Грушевський, Матер. до історії козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стор. 13). Родом він був з Виниці, де ще в р. 1552 згадується як козак, що має свій власний дім (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 604).

⁴⁾ Listy Żółkiewskiego, 81.

⁵⁾ Поняте „гетьман“, як уже було зазначено, розуміли в той час в ширшому значінню: взагалі проводир більшого відділу. Тому що Полоус вийшов з Запорожа — то й іменував себе запорожським.

місяця“¹⁾. Згодом Тихон Байбуза, коли був уже гетьманом на Запорожю, писав, що Полоус „від Лободи відступивши, в гору Дніпром пішов, там з своїм полком ходив, „стації“ брав і наїзди на господи чинив“²⁾. Здасться, він там товк ся аж до кінця сього року; принаймні при кінці 1595 р. зустрічаємо ще в Брагинській волості його сотника — Гришка Халепського³⁾. Видно, Полоус добре знав ся на поліських маєтностях, бо ще в р. 1590 бачимо його при величезному нападі запорожців на с. Холстово, Оршанського повіту, коли він був ще лиш осаулою⁴⁾. Напад був зроблений під проводом гетьмана війська запорожського Войтеха Чоповицького⁵⁾, в якому брали участь пан Якуб Осовський, пан Андрей Рогачовський і пан Федор — осаула, „и иншіе отаманы и козаки, товариши Якуба Осовского войска запорожскаго“. Вони вимагали надзвичайного грошового податку і непомірної стації, селітри, олова і сірки кілька тисяч фунтів. Село спустошили, жінок і дітей вбрали з собою⁶⁾. Потім до кінця року 1597, коли Полоус виступає на Запорожю гетьманом, звісток про нього більше не зустрічаємо.

Що-ж до Наливайка, то після не дуже щасливого походу на Тергін, Білгород і Кілію він вернув ся лише перед Великоднем. На початку марця бачимо уже його з відділом з 1000 люда в маєтностях Острожського Острополі. На той час Острожський був в иншій маєтностях — в Турові, і звідти (4/III) писав зятеви, що козаки, поки він був на Волини, заховували ся спокійно в відносинах як до нього самого, так і до його

1) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, т. VII, 63—64.

2) Listy Żółkiewskiego, 89.

3) Є пізнійше посвідченє білоцерківських земель, міщан з війтом, Жидів і Вірмен, „же они (Гришко і Яєко Халепськіє) за Косинского і за Лободи старших козаками были“, а також Адама Вишневецького, що „з Полуусом козаковали, и Гришко тот будучи сотником в року девятдесять пятом в Брагину горелки се опивши, умеръ“ (М. Грушевський, Матер для істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, стор. 26).

4) Неправильно записаний в актах: Федор Полус. Археогр. Сборн. С. Зап. Руси, т. I, 185.

5) Сей гетьман володів с. Іваньковим: „именьє севруцкое слуг замку Клевского, называемое Иваньково, которое первой того (пишет ся в р. 1603) небожчикъ Войтехъ Чановицкий (sic!), гетман козаков вапо-рожских, держалъ“ (А. Стороженко, Очерки переяславской Старины, 197).

6) Археогр. Сборн. С. і Зап. Руси, т. I, 178—185.

підвладних, „особливо пан Лобода, бажаючи приязні зі мною; але як тільки він з військом пішов у Волощину, а я поїхав сюди на Подісе, той „łotr“ Наливайко, відірвавши ся від інших з тисячкою люда, не пішов до Волохів, і тепер уже в Острополю, маєтности моїй, гостем... прийдець ся мені з ним „podobno jak w targu postąpić... drugiego Kosinskiego Pan Bóg na mnie przepuszcza“¹⁾. Проте Наливайко висидівши, скільки хотів в Острополі, перейшов потім до Бра-славля²⁾ і Пикова, де також пробув три тижні³⁾, був в Дубровиці, здаєть ся в Степані, Олиці, Луцьку, гостюючи на Україні аж до половини серпня⁴⁾.

15 серпня Михаїл, господар волоський, довідав ся, що Синан-баша знову вирушив на Волощину. Він звернув ся до Батория, князя семигородського, а сей оповістив козаків. Явив ся Наливайко з 2.000 військом, і князь з радістю зустрів його в своєму таборі. Цікавий опис козацького узброєння подає угорський літописець: „duplici sclopeto, uno oblongo, altero brevior muniti erant, arcumque et pharetram sagittis plenam habebant“⁵⁾. Але Наливайко не пішов воювати на Дунай, а на Угорщину, на поміч до ерцгерцога Максиміліяна, що командував цісарською армією, де два місяці воював з Турком, за що й одержав від Максиміліяна велику військову хо-

1) Додатки до II т. Ист. возс. Руси, 345.

2) В Браสลаві Наливайко пробував при кінці мая. Лев Сапєга пише від I-VI до Кр. Радзівіла: „вернувши ся з Волохів, козаки узяли знову Браслав у Струся і стали кошем; чинять свавольства, і баби на торзі оповідають, що їх кілька тисяч — хотять йти до Кракова, сподіваючись одержати гроші від короля; дехто, хто сьому вірить, побоюєть ся, чи не „praktyka“ се Максиміліяна, який стоїть поблизу Кракова в Кошицях з чималим військом (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 219—220).

3) Broel-Platter, Zbiór pamiątek, II, 216.

4) З листа Кр. Радзівіла знаємо, що в половині мая (лист з 18/V) він уже пробував в Дубровиці (нині Луцьк. пов.), і збирав ся піти до Степаня, Олики, а потім Луцька. „Вони хотять або в королівстві „zbroić“, або перейти в Семигородські землі, або до Волохів. Військо королівське збираєть ся між Вишневцем і Кременцем, щоб заступити всі шляхи. Як що лишить ся в королівстві — я близько буду; коли на Поділе піде або Семигород — заступити шлях пан львівський, а як до Волохів — 26 миль від них буде йти пан львівський, а козаки 30 миль на Сороки, а потім ще ближше — коли переходити-муть Сочаву“ (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 152).

5) Заклінський, Зносини цісаря Рудольфа II з козаками, 30.

ругов, і потім вернув ся через Самбір до дому. Про сю свою чужоземну службу Наливайко оповідав (в листі до короля), що він пішов служити не за гроші, а охоти ради: „не маючи дома діла, а без діла жити не звикши, ми, одержавши лист від християнського цісаря, пішли в цісарську землю, де не за гроші, а з власної охоти лицарської прослужили чималий час; але побачивши, що Мамутеля (?) з семигородським воєводою щось замишляють проти вашої милости, я, будучи вашої милости підданим, не стерпів, не згоджуючись ні на подарунки, ні на гроші і не піддаючись лести, — не міг там жити; а знаючи напевно, що гетьман пішов на Волощину, не гаючись вийшов з тих країв на службу вітчизні. Незабаром ми пішли через Львів, добувши коний і кожен „на шаг річей“, бо, мовляв, помітили, що Угорці „щось мають проти козків“, тому то Наливайко й потяг через Мункач і Самбор на Львів в напрямі до Луцька: для „sposobienia“ військової справи, бо у нас не було уже пороху і стріл“¹⁾. Уже з сього скромного листа можна бачити, що чужоземні літописці не безпідставно оповідають, ніби то козаки вийшли з Угорщини не по своїй волі, а їх викурили звідти Німці²⁾).

Коли поставити питанє, чому таке незначне число козаків явило ся на поміч Рудольфови, то відповідь буде одна: у Рудольфа не було гроший; він їх лише обіцяв, але не давав, тому козаки помагали більше по добрій волі, ніж за платню, не забуваючи надгородити себе під час походу. А пізнійше, хоч війна з Турком тягла ся аж до 1606 року, козаки не могли уже помагати тому, що на Україні почало ся справжнє повстаннє, яке відтягло козацькі сили для боротьби з найблизшим ворогом. А знову в р. 1601, за гетьманства Кошки, коли козаки після погрому 1596 р. знову зібрали ся з силою, ми бачимо їх участь в боротьбі Польщі з Волощиною.

Вертаючи ся в вересні з Угорщини на Волинь, Наливайко по дорозі навідував ся до маєтностей деяких польських магнатів, між иньшим і до давного ворога свого — Калиновського, „мстечи се за обешене некгдысь отца его Наливайкового“³⁾.

1) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

2) Кулишъ, Ист. возс. Руси, II, 81.

3) Дневникъ новгородскаго подсудка Феодора Евлашевскаго (Кіев. Стар., 1886, I, 153.

На своє щастє Калиновський десь на той час виїхав з дому. Наливайко спалив місточко і замок, і чимало річей звідси переслав до пана Андрія Тарановського, підчасного галицького, з яким, видно, був в дуже добрих відносинах ¹⁾. „Щастє йому послужило, а я хотів був помстити ся за свою печаль худопакольським звичаєм“, пише Наливайко.

VII.

Прийшовши мабуть десь в перших днях падолиста до Луцька, де в той час засідали судові рочки, Наливайко спалив передмістє, а потім пограбив і місто. На зустріч йому виїхали за місто біскуп і значнійші шляхтичі і старали ся умиловити його подарунками; разом з біскупом і шляхтою поклали перед Наливайком кілька тисяч злотих і купці. Але Наливайко все таки починив шкоди: користаючи з ярмарку, що був під той час в місті, він пішов по караїмських склепах і став збирати данину на козаків. Таку саму данину взяв з костелів і шляхтичів, після чого, погостювавши три дні у місті, вирушив до Дніпра. В листі своєму до Жигимонта він мотивує сей наїзд на Луцьк так, що заїхав сюди лише з тим, щоб поробити там військові запаси, і потім запропонувати коронному гетьманови свою службу.

О скільки великий був погром міста, можна видіти з королівського листа, виданого на імя луцького збірщика Семашка, яким увільнено луцьких міщан від заплати „чопового“ до найближшого сойму або нового наказу ²⁾. Королівське військо було в той час в Молдавії, і не було кому виступити в обороні міста.

¹⁾ Див. надрукований нами „Причинок до повстання Наливайка“ (Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XL, стор. 1—6). Наливайко послав Тарановському дві бранкя, дві „tkanky“, дві кошовні кошульки і иньші річі, а той Наливайкови „czermak pulskardatny“, підбитий блакитним оксамитом, 10 повних барилок рушничного пороху, пів барілки горілки, трохи сукна і 8 штук олова.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 69—71. Зберіг ся анекдот про Наливайка з часів пробування його в Луцьку. Оповідать, що як прийшов Наливайко до Луцька, його зустріли в місті за замком. Коли він спитав про причини, чому його не хочуть пустити в замок, якийсь шляхтич почав викладати йому то се, то те. „Ви гадаєте, що я не був у замку? Був, переносагнийний слугою. Як ви вернули ся з походу, ви дали піддержати коня (в замку) хлопцovi, що ніс дрова до кухні. Се був я, і тому добре знаю, що там робить ся“ Всі скамяяїли від такої сьмілості козацького ватажка (Edw. Kotłubaj, Rys panowania Zygmunta III, 15).

Які глибокі причини були у Наливайка грабувати місто, не вважаючи на те, що мешканці давали досить значний викуп? Тут ми вперше подибуємо примітку нового елементу в козацькій руху, досі невідомого, — релігійного відтінку. В сей час як раз готувалося до переведення на Україні унії; українські владики, що згодилися на неї, збиралися їхати в Рим. Наливайко, так само як і його брат — піп Дам'ян, ненавиділи унію, а Луцьк був катедральне місто, де було чимало слуг і прибічників Терлецького¹⁾. З'явився Наливайко, і нарід ожив духом: тепер окрім релігійної причини віднаходилися тисячі інших, за які вважали потрібним покітувати з шляхтою. До Наливайка збирається маса охочих, і він їх організує — поділяє на сотні, настановляє їм сотників та отаманів.

З Луцька Наливайко рушив на Білорусь, дійшов до Петрикович і звідти повернувся на Слуцьке, куди й прибув 6 листопада „для спочинку, поки не трапиться якась оказія до служби Річи Посполитій“²⁾. „Але ледви ми туди, як то кажуть, одною ногою ступили, як пани литовські, особливо воєвода виленський і подскарбій литовський, з іншими, без вини, за шматок хліба, якого ми у них, чи в маєтностях їх ще майже й не покоштували, — напав на нас в Слуцькому з гайдуками і багатьома іншими“³⁾. Слуцьком тоді правив староста виленський Єремія Ходкевич, але він на той час виїхав з іншими панами до Клецка, де радилися, що чинити, почувши, що слуцький замок уже узятий. Прийшовши до Слуцька, Наливайко після себе 25 листопада в Копиль з 500 козаків полковника Мартинка, „о котрому веде тримав, якож і був чоловік серця великого“. Але Мартинко наскочив на гайдуків Ходке-

¹⁾ Ще раніш, а власне 27 вересня, відділ козацький якогось Ростопчі здивав посланця Кирила Терлецького — Григорія Степановича, який їхав з важними справами, листами і мамрами єп. луцького та інших єпископів з Кракова, до протопопа і намісника луцького, щоб сей на час виїзду Терлецького до Риму сховав ці папери в церкві. Козаки, довідавшись, що се слуга єпископа — били його, а торбу видерли і відіхали (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 71—72).

²⁾ Ще по дорозі до Слуцька Наливайко вислав був (24/X) до слуцьких бурмістрів листи, просячи не боронити йому стації під час його походу (Літот. занят. Археограф. Комісії, вип. 5, Несвижск. арх. 22)

³⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 217).

вича і загинув, а разом з ним і більшість його відділу, — лише дуже небогато вернуло ся назад до Слущка¹⁾. Узавши замок у Слущкому, козаки забрали звідги усю зброю — 12 армат, 80 гаківниць, 70 (а не 700) рушниць, а на міщан наложили грошеву контрибуцію в 5000 коп литовських. До того ще Наливайко усіх завіряв і листи розсилав, що се чинить він з волі гетьмана коронного Яна Замойского²⁾. Ходила тоді чутка, що Наливайко так був гордий своєю удачею в Слущкому, що звелів себе звати „царем Наливаєм“³⁾.

Коли вже Наливайко збирав ся виходити з міста (27 падолиста), прийшла звістка, що проти нього вирушила піхота литовського гетьмана Криштофа Радзівіла, яка й зустріла його уже в дорозі. Наливайко стратив кілька десятків козаків⁴⁾, але від зустрічі з самим Радзівілом утік, повернувши спершу до Ольгович, а звідти до Могилева⁵⁾. По дорозі козаки заглядали ще й в інші міста — Бобруйск⁶⁾ та Копиль; в останньому мешканці напали на кілька десятків хлопят, пахолків і кількох товаришів, які там були на „лежі“, а на деяких — коли вони їхали до родичів; одних повбивали, інших мордували“.

„Ухиляючи ся неприємностей, ми пішли до Могилева, надіючи ся там спокійно їсти хліб“⁷⁾. Треба зауважити, що ко-

¹⁾ Дневникъ Евлашевскаго. Киевск. Старина, 1886, I, 153. Опис сеї битви (від 26/XI) в рукописі знаходить ся в Несвіжському архіві, — донесення якогось Першки (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвиж. арх., 22).

²⁾ „Подібна чутка, — пише Замойский до Кришт. Радзівіла, — була й тоді, коли козаки пішли туди (до Слущка), і ранійш се було, а проте оказало ся пустою брехнею, як і тепер. Я зараз пишу до нього (Наливайка), а В. М. велить се відслати йому. (Arch. d. Radziwillów. Script. rer Polonicar. VIII, 114).

³⁾ В мемуарах Jacobi Pszonka занотовано: „Lituaniani ingressus Sluccum et alia quamplurima opida vastat et ex praeda sic locuplebatur ut aliquod milia hominum suo stipendio sibi ordinat, carque Naleway nominari jussit (Бібліот. Оссолінських у Львові, рук. ч. 60, л. 261).

⁴⁾ Криштоф Радзівіл побоюючись, щоб Наливайко не зайшов в Новгородок, вислав 2/XII лист до мешканців Новгородського воєводства, остерігаючи їх (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвиж. архивъ, 22).

⁵⁾ Боркулабовская хроника, 64.

⁶⁾ Bielski, 254.

⁷⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 217.

заки українські здивна уже мали нахил до білоруського хліба¹⁾. Уже в р. 1588 зустрічаємо в м. Могилеві „козацького малоросійського войска отамана Матюшка, по прозваню Гультай“, який учинив напад на місто і багато натворив шкід мешканцям²⁾. В р. 1590 знову бачимо в Оршанському повіті „гетьмана війська запорожського Войтеха Чоповицького“ з осаулом Федором Полоусом³⁾. Але в такій численній кількості, як в р. 1595, козаки не являли ся досі там ні разу; серед литовської шляхти счинив ся переполох. Радзівіл зібрав досить численне військо і спішив до міста, щоб не пустити туди козаків, але не посів. Зберіг ся опис невідомого автора могилівського погрому: „Лѣта Божого народження 1595, мѣсяца ноября 30 дня, въ понедѣлокъ, за тыждень перед св. Николю, (прибыль) Севериня Наливайко. При немъ было козаковъ 2000 и дель 14, гаковницъ (не написано). Мѣсто славное Могилевъ, мѣсто побожное, дома, крамы, острогъ выжгли; домовъ всѣхъ яко 500, а крамовъ зъ великими скарбами — 400⁴⁾. Мещанъ, бояръ, людей учтивыхъ, такъ мещанъ, какъ и женокъ, и детей малыхъ побили, порубали, попоганили. Велѣдъ за ними войско пана Радзивилла троцького въ погоню за козаками явилось къ Могилеву, — конное, вооруженное. Татаръ (литовських, розуміеть ся) — 4000⁵⁾, Литви — 14.000. А надъ тимъ людомъ гетманомъ былъ Николай Буйвидъ“⁶⁾. Правда, не дуже те військо явилось „велѣдъ“, бо минуло цілих два тижні. Наливайко увесь сей час панував в Могилеві⁷⁾. Аж тоді, коли довідав ся, що

1) Наливайко в апокрифічних кондиціях своїх, поданих королеви (в січні р. 1596) покликаєть ся на те, що ходити в Білорусь за грішми, мукою та иншим — згідно з якоюсь постановою королівською (Broel Platter, Zbiór pamiętników, 218—219).

2) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, т. II і V (Записки ігумена Ореста).

3) Ibid. т. I, стор. 178.

4) Окрім того два костели з паперами і привілеями ріжних осіб, що зберегали ся в ньому, „сплюндровано“ (Акты Южн. и Зап. Росс. I, 259).

5) Ще в р. 1565 були їх 4 хоругви: виленська, троцька, городненська і новгородська (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 221).

6) Боркулабовская хроника, 64.

7) Могилевські урядники лише 6 грудня написали Кришт. Радзівілові про прибутє козаків, просячи військової помочи (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм, вип. 5. Несвижский Архивъ, 22—23). Тодіж і трохи згодом (20 січня) Кр. Радзівіл розіслав універсали в справі оборони від козаків (Ibid. 23).

гетьман литовський з великим військом і артилерією наближається до міста, Наливайко підняв ся і виступив з замку могилівського на гору Ілїнск („де тепер церква св. Георгія; тоді її ще не було“, — поясняє автор опису), бо саме тоді в місті почала ся пожежа, якої не могли загасити. На ґрунті пана Богдана Соломерецького (на Буйницькому полі) ударила Литва на Наливайка і оточила його з усіх боків. З ранку і до вечора „битву мели“, але шкід одні другим мало нарobili, бо у козаків була досить значна артилерія: гармат, гаківниць, пулгаків чимало, а також військо отаборило ся возами і кіньми, — тому і наступали сміливо і твердо. В поміч прибуло панське військо під проводом „зацного пана“ Григорія Анютовського¹⁾, але козаки забили його з гармати. Литва відступила до міста і почала грабувати місто, а козаки цілу ніч „ехали ку Быхову, аж на Низь“. Литва, ворожо настроєна проти козаків, звернула була підпал міста на козаків, але се не правда: се справа литовських людей. Бельский²⁾ каже, що „miasto zapalili sami, aby Nalewaika ztamtąd zbyli“; те саме пише і Наливайко в листі до короля: місто запалила „орда пана воеводи виленського, і як ми не силкували ся, а вогню загасити не могли, — ледви самі вибрали ся в поле“. Нарешті і сам Радзівіл признається: „не можна утаїти, — усі, хто приїжджає звідти (з Могилева), особливо самі Могилівці, запевняють, що не козаки, а самі люди наші Могилів спалили тай иньше, від чого хрaнь Боже³⁾).

Козаки мали тепер 20 гармат і чимало иньшої зброї; військо їх з кождим днем побільшувало ся, бо прибувало багато охочих. Коли Наливайко відступав з Могилева, за ним післали в погоню пана Буйвида з двома кінними сотнями виленського воеводи і кількома панськими слугами з міста. Але, бачучи, в якому ладі відступали козаки, Буйвид не зважив ся напасти на них, і провівши їх до Рогачева, вернув ся; частина його відділу (з Татарами) пішла до Минська, Новгородка, навіть до Вільна „набравши ся тутешного краю дупу“⁴⁾. Литві треба лише випровадити козаків за межі свого краю, — на Во-

¹⁾ В дневнику Евлашевського (К. Стар. 1886, I, 154).

²⁾ Dalszy ciąg, 254.

³⁾ Archiwum domu Sapiegow, 126.

⁴⁾ Боркулабовская хроника, 64.

линь, або що, аби позбути ся неприємних гостей. В сїм разі вона зробила те саме, що звичайно робила і Річ посполита, яка також воліла бачити козаків в литовських землях, ніж у себе дома. Невідомий автор, Литвин, пише Радзівілу, що коли Замоїський і збирає військо проти Лободи, то лише для того, щоби „загнати козаків в Литву для нашої загибелі“¹⁾.

Відступивши зпід Могилева козаки пішли зразу до Рогачева, потім „припадали знова за якимись практиками до Петрикович“ і нарешті опинились в Річиці, в місяці січні р. 1566. Як і скрізь, починили вони велике спустошення, насильства над людьми, грабіжи. Про невеселий стан річей тоді-ж таки (8 січня) писав Сапега до Радзівіла: „хлопи, наші піддані, наїзджають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки звязані: не тільки не можемо відилатити їм, але навіть оборонити ся від них. Треба було се своєвільство викоренити. Буйвид хоч і виступив проти них, але се мені не подобаєть ся: недай Боже якої неудачі“²⁾. Далі, він між иньшим згадує, що і в Мазовії збираєть ся таке саме „сваволенство“, — набрало ся уже до 200, починають ся наїзди на господи біднійших, а старшим не змовчують і грозять Низом; навіть коло Найштадта зібрало ся кілька тисяч, наїзджають на господи; найбільше католицькі костели і монастирі грабують, плюндрують, нищать“. Повстаннє обхопило величезну територію і грозило Литві і Польщі великою небезпекою.

З Річиці Наливайко вислав до короля відомий лист з таким підписом: „Семерій Налевайко, гетман всего (!) войска за-порожского“. Що власне змусило його писати королеви? Тут виступає на сцену нова особа, яка, дуже можливо, і підбила Наливайка звернути ся до короля. Се був Ян Мешковский³⁾, шляхтич литовський, родом недалеко від Волковийська, бувший

¹⁾ Археографич. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 67—69. Сю практику королів польських бачимо вже давно; відомо, що ще в р. 1561 Жигимонт Август писав Дмитрови Вишневецькому про козаків: „а як би між ними знайшлись ті, що Очаків бурили, то ти-б їм порадив не затримуючись іти просто в могилівський замок, а звідти ми їх пошлемо у Полоцьк, а з Полоцька в землю Інфлянтську і велимо дати їм удержання і їжу (Акти Южн. и Зап. России, II, 156).

²⁾ Archiw domu Sapiegów, 119.

³⁾ У Bielsk'ogo, Dalszy ciąg, 280 — „Nieszkowski“, а за ним у Antoni J. (Trzy opowiadania), — А. Ефименко: Очерки історії правобережної України — Нишковській.

коморник королівський; по своїй натурі і діяльності він багато де в чому нагадує иньшого бувшого королівського коморника — Хлопцкого. У Мешковского родив ся в голові не аби який плян: помирити козаків з правительством, — річ, розуміється, не проста, але бувалий шляхтич не спиняється перед вибором способів до сього: він укладає фалшивий лист від короля Жигимонта до Наливайка, де останньому обіцяється пробачення в тім разі, коли він залишить нинішній свій спосіб поводження. Вперше зазнайомив ся Мешковский з козаками не в Річиці, а, очевидно був коло них і ранійше, бо в листі до короля Наливайко, просячи учинити справедливість, як подобає в відносинах до достойних лицарських людей, додає „все докладно оповість В. М. коморник вашої милости Мешковский, який, приїхавши слідком за нами аж до самої Річиці, досить розвідає, що там чинили вони (Литовці) і хто був причиною до того“. Очевидно, козаки вважали себе ображеними невічливим прийняттям з боку Литви. Дехто з істориків¹⁾ уважає Наливайковими, окрім відомого нам листа до короля, де він виловив усі свої визначні вчинки від часу виходу з служби у кн. Острожського аж до пробування в Річиці, — також і умови („кондиції“), — проєкт устрою козацтва на нових основах. На нашу думку, ці умови жадним чином не можна вважати Наливайковими²⁾. Не кажучи вже про те, що сей ніби історичний акт відомий лише яко „kopja listu Nalewajkowego pisanego do kr. J. M. i kondycye podane“, — один зміст його примушує нас признати його за фальсифікат. Не можна жадним чином припустити, щоб гетьман козацький, які-б там не були у нього егоїстичні заміри, позволив собі на таку наругу і насильства над своїм же братом-козаком, про які йде мова в акті! Щоб мати ліпше представлення про се, наводимо його цілком.

„Щоб погамувати своєволю козаків, треба, щоб не було в Польщі і Литві гетьманів, що розбили їх на кілька самостійних частин“ (Чи се його діло подавати такі ради королю?!), „перше — прошу пустині між Бугом і Дністром, над р. Sze-

¹⁾ Antoni J. (Trzy opowiadania, 160), а за ним А. Єфименко, Очерки истор. правобер. Украины, 53; Костомаровъ, Моногр. III, 264—265, а за ним Николайчикъ, Первые козацкія движенія (Кіев. Стар. 1884, IV, 548).

²⁾ Костомаровъ на иньшому місці (Богданъ Хмельницький, I, 43) каже, що „это дѣлалось, кажется, для вида“.

posed (?) (Синя вода, Синюха?), на татарському і турецькому шляху, між Тегінею і Очаковом, — від Браславля 20 миль, де від сотворення світа ніхто не жив; на сьому шляху я хочу збудувати місто і замок і з усіма козаками хочу там жити, — якому числу козаків звелить бути Ваша милість. Не хочу, щоб за порогами був гетьман, а нехай буде лише „поручник“ (помічник). Усім своєвольним (не записаним в реєстр), відповідно до сеймової постанови, вирушивши сам, беру на себе дати битву і знищити їх (?), а інших, — значнійших — посилати на езекуцію В. М., а кожному незначному, як і „хлопству“ — носи і вуха відтинати (?), банитів, окрім тих, що прибудуть з відомости і з листами В. М. — жадного не приймати до війська, а кожного відсилати до українних старост. Для стації та інших потреб самим не їздити, і не посилати війська, окрім як водою на Білу Русь за грішми згідно з постановою королівською, за мукою і потребами козацькими. Як що умови наші будуть сповнені, то просимо також призначити нам надгороду — те, що іде звичайно Татарам на „упоминки“, або старим жовнірам (2000, та ще сторожа), — нехай нам се видають, особливо як би сукном і грішми, в призначеному місці. А за се ми згодні, коли тільки треба буде, виступати проти ворога хреста господнього, як і проти великого князя московського, — готові вирушити з військом і арматою; своїм коштом добувати язика — у Татар і Турків; постачати всякі звістки, повідомляти гетьмана і короля разом з бранцями і певними доказами. Шпігів, різні сторбжі, чого ніде жаден з старших досі не мав — заведемо на свої кошти і будемо посилати“ ¹⁾).

Дуже можливо, що Наливайко справді бажав помирити ся з королем; можливо навіть, що сю справу доручено було Мешковському. Але чомуж тоді не припустити, що особа, що зуміла сфальшувати лист від короля, не могла з таким самим успіхом уложити і „kondycye“, з усіма тими подробицями, які ми тільки що бачили? До характеристики Мешковского можна додати, що він визначав козакам стації, ніби то за наказом короля, відтягав Наливайка — також іменем короля — від похода на Москву. Літописець литовський додає: „коли-ж король доручав

¹⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 218—219.

йому се? або хто иньший? З усього видно (з листа¹⁾ й учинків), що він повен зради і неморальний; шкода було-б залишити сю справу, бо ми, Литва, будемо як на торзі: „лотри“ і розбишаки будуть торгувати нами“²⁾.

Мешковского невдовзі за постановою панів ради литовської арештовано і завезено в Варшаву (на початку квітня), де згодом засуджено на смерть³⁾.

VIII.

На початку 1596 р. обидві ворожі сторони були в такому стані: у Наливайка 1½—2 тисячки люда здатного до бою і 20 армат. Литва уживає всяких заходів, щоб завести лад у своїм краю. В Люблинській та Холмській землі збирають ополчення; призначають зїзд в сій справі в Могильній або Песочній. Одначе згаданий вище невідомий літописець литовський зауважає, що далеко було-б зручнійше скликати зїзд у Вильні, бо в противному разі Наливайко використає час і зробить, що йому треба; як би до жовнїрів, що стоять в Слуцькому, додати лю-

¹⁾ Мешковский комусь писав, що Наливайко, прочувши про збори людей королівських, буде пустошити край, про се йому ніби то казав сам Наливайко: „щоб сею погрозою здержати наші збори, а interim чинить, що схоче“, — додає литовський літописець (Арх. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 68).

²⁾ Ibid., стор. 69.

³⁾ Сидячи в вязниці в Варшаві, він лякав Поляків тим, що коли він почне виказувати, то разом з ним мусять загинути два пани. „Коли на мене почне виказувати Литва, то виявить ся, що дехто з сенаторів більше винен, ніж я“. Казав, що може показати на осіб, що зносять ся з Москвою. Причиною його подорожі до козаків був Ян Фірлей, подскарбій вел. кор., а він має собі pro subsidio me (Мешковского), що писав від козаків листи королеви, повідомляючи, що там робить ся. Про те з вязниці все таки хотів був утікти, так що його знайшли вже були за дверми. Кр. Радзівілови дуже хотіло ся покарати його: „є, писав він, автентичне „rowołanie“ його від шпиґа Наливайкового в Копилі, а також і власноручний лист його... Постараймо ся, щоб така небезпека і неслава для нас не лишилася безкарною, і „лотр“ той одержав належну заплату“. Але тимчасом приятелі Радзівіла, що ранійше казали на Мешковского — мовчать, кажуть, що не хотять бути донощиками... (Arch. domu Radziwiłłów. Scriptor. rer. Polonicarum, VIII, 45, 46).

дей каштеляна виленського та ще піхоту і Татар литовських, то тоді напевно зібрала-б ся з тисячка; армат стільки, як у Наливайка, легко можна добути, і тоді безпечно можна-б іти на грабіжників¹⁾. „Не треба було легковажити „сваволенство“, — пише 25 січня Сапега, — а з жовнірами, кінними і пішими, дати одсіч „лотровству“ і постарати ся викоренити „гультайство“; задріжала-б і в Лободи шкура, як би Наливайка з товариством покарали; а тепер боюсь, що „лотри“ матимуть перевагу і труднійше буде з ними справляти ся“²⁾. „To bardzo wielkie periculum, a jako może być większe nadto“, — пише в иньшому місці тойже Сапега³⁾. Не бракувало в сей час і різних утопічних плянів що до викоренення „сваволенства“. Гетьман коронний Ян Замойский радить (в листі до Кр. Радзівіла, з 28/I) для сього такий спосіб: „козаки не зза моря прилетіли: мають по городах королівських та иньших українних жінок, дітей, господарство — треба їх відти вирвати з корінем, забрати їх домівства, а „domowników“ осадити; вони зараз туди прибіжать, а коли ще се зробити нагло — то скорше можна буде розправити ся з ними“⁴⁾.

Згаданий Сапегою Лобода був також уже не далеко. Ще в місяці грудні Єронім Ходкевич, виславши з Слуцька відділ для назирання за козаками, одержав такі відомости: Лобода з 8000 „гультайства“ прибув 12 числа до Овруча; 17-го була призначена „рада“, куди звідси повернути: до Могилева, Петриковичів, Слуцька чи Пинська. Петриковичане, яких козаки застали в Овруці, довідали ся, що обібрано нарешті Слуцьк. Сили їх далеко дужчі від Наливайкових“. Ходкевич пропонує Радзівілови уважно глядіти і бути обережним, просить поради і звісток⁵⁾.

До Овруча Лобода прийшов разом з Саськом — не знати звідки, — чи не з Волощини навіть, о скільки можна вивести з понизшого листа Лободи. Частина війська, під проводом обібраного в маю в гетьмани Шавули⁶⁾, пішла до Мозира „за

¹⁾ Археограф. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 68.

²⁾ Ibid., 125.

³⁾ Archiw domu Sapiearów, I, 119.

⁴⁾ Archiw d. Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonic., VIII, 115.

⁵⁾ Археограф. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 66—67.

⁶⁾ Шавула був не простий чоловік, — мабуть заможний черкаський міщанин. Принаймні згодом, в р. 1596, жовнір Комаровский, діставши право на

хлібом“, забравши з собою усю артилерію. Не знати, чи Лобода пробув в Овручі цілий місяць, чи туди він потім знову прийшов¹⁾, бо відомий його лист із Овруча, написаний 11 січня. В листі сьому згадуєть ся, що Замойський велів козакам не ходити в Мозир і товаришів з війська туди не посилати; „але як що ми в сї краї пішли, то се не наша вина; перш за все, нас викликали до Волошської землі і звідти, в непогожий, зимний час вивели, бо нас не потребували, а потім із королівства польського виганяєте, то куди-ж нам діти ся? А хліба соли в тому краю не забороняй нам. А про того Наливайка, чоловіка своєвольного, який збитки і шкоди чинить, ми відать не

його майно, позивав черкаських міщан Василя Шаулу й Радка Городчанина за те, що вони мають у себе майно „того здрайцы Речи посполитой“ Шаули на 4000 коп литовських (М. Грушевський, Матеріяли до істор. козацк. рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 16); він же — Матвій Шаула позичив 100 кіп печерському монастиреви і за те дістав у заставу якісь монастирські ґрунти (ibid., стор. 16—17); була чутка, що ніби то він там поховав „речи лежачие и рухомые и гроши на долгах zostалые“, але чепці заперечили. Небіж його Костянтин володів с. Колодежним, на Случі, коло Мирополя, ще з р. 1566 (див. Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. II, 365 і процес I/VI 1600 р. між Василем Сурином і кн. Романом Ружинським за наїзд батька останнього (Кирика) на маєтність Колодеженську, яка нині (1600 р.) в опіці по „siostreńcu Szaule“ (Źródła dziejowe, XX, 55 і Арх. Ю.-З. Р. ч. VI, т. I, 170—174). Сестра сього Константина Теодора Шавулянка Миколайова Силина-Новицка володіла в р. 1631 селом Мойсейковичи (нині Мойсейки Радомисл. пов. в Київщині) (Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, 372). Нарешті існує й досі с. Шаулиха в Уманськ. пов. — відоме в р. 1643 як містечко в Білоцерков. старостві (ibid. стор. 196, 198). Рід Шаулів зустрічаємо в Пом'янику Київомихайловськ. монастиря з XVI—XVII в. — се інші, київські Шаули: „Ро(д) Шаоулы: Инока Іоны; Данілія, Гавріла, Меланію, Лео(н)тія, Настастью. Николский: инока скі(м)н(і)ка Івана („Древній пом'яникъ Кієво-Михайловскаго монастыря“, Чт. в ист. общ. Нест. Лѣт., кн. XVII, вып. I, стор. 22 і 23) „Шаулинъ домъ“ у Києві згадуєть ся в люстрації київськ. воеводства р. 1552 (Арх. Ю.-З. Росс. ч. VII, т. I, 115). Шаула був давній козак: по словам Сапєги (Archiwum d. Sapiegow, 131) він давнійше від Наливайка „na kozactwie bawi“.

¹⁾ Скорійш усього Овруч він обібрав за часову резиденцію, звідки він і розїжджав куди треба було. Відома скарґа Александра Семашка, занесена в актові книги 10 січня, де він заявляє, що не міг прибути кудиись завчасу, бо його обсадило в замку в Хупкові військо Григорія Лободи, і він досі не може звідти вийти: „нигде волного выйштя не маю“ (Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. 2, стор. 73—74).

відаємо, й знати не знаємо¹⁾. А хліба ми зовсім не багато зіли“²⁾).

Тимчасом при кінці січня Наливайко вийшов з Литви і пішов на Волинь. З листа Миколи Радзівіла знаємо, що 2 лютого він з усім своїм військом був уже в Лахві, і перевозив гармати тамже через Припять; в Чучевичах (Мозурськ. пов. 20 миль від Слущка, 50 від Мозиря), Радзівіловій волости, „має своїє сторожі чималу громаду — як кажуть щось з 70 коний“. Радзівіл був певен, що він поверне до Пинська. „Наливайкови „niepodobna“, — пише він, — сим злим шляхом з гарматами через річки та болота перебиратись, і се він доказав, вийшовши з Річиці; а коли йому „podobna“, то чому нам ні? Бо коли він має так багато хлопів, що йому масти і перевози готують, — то хіба ми не могли-б мати ще більше, але „odkładanie, a po części niedowiarstwo młodszych pp. braci hańbę na nas wieczną i niesławę wiedzie“. І Радзівіл побоюється, що коли Наливайко піде до Пинська, то мати-ме перевагу перед ним: „він вкупі, а наші ще оподаль“³⁾.

Через що Наливайко вийшов з Литви? Гайдентайн⁴⁾ гадає, що причиною був прихід в Литву Шавули, „якого Наливайко не любив“; спершу думав був піти на Луцьк⁵⁾, але прочувши, що проти нього збирається польське військо, пішов

¹⁾ Наливайко все був чогось в недобрих відносинах з Лободою і з Шавулою (Heidenstein, II, 363).

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 65—66. Відомо, що обивателі Волковиського повіту доносили Кр. Радзівілови про свою готовість узброїти ся против козака Лободи. Се було 14 січня (Лѣтоп. занят. Археографич. Ком. вип. 5. Несвижск. Архивъ, 23).

³⁾ Arch. Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42.

⁴⁾ II, 363.

⁵⁾ В листі Яна Замойського до Кришт. Радзівіла з 3/II є звістка, що „козаки грабують Польщу і в Литовському князівстві беруть поживу і грабують, до Корця і Луцька добирають ся. Не раз вже мали моє писанне, щоб не ходили в маєтности, — nie szło to im w posłuch. Тепер хоч і знаю, що не буде з сього нічого, пишу знову і посилаю через В. милість, — пошліть через кого „lekkoko“, бо значного затримують: мого слугу пана Комаровського були задержали. Що-ж до писання Лободи, копію якого присилаєш мені, то можеш бачити яка там у тих людей канцелярія (далі оповідає про те, як просив їх минулого року піти з ним разом проти Татар, а вони почали вимагати гроший і сукна, і не пішли) (Arch. d. Radziwillów. Ser. rer. Polon. VIII, 116).

далі на південь. Він не дуже хапав ся, бо знав, що польські хоругви розкидані всюди. Польща під той час не мала вільних воєнних сил; коронне військо тільки що повернуло ся з молдавського походу і було дуже змучене. А тимчасом до короля звертають ся з благаннями по поміч. Радзівіл стояв на тому, щоб послати проти бунтівників військо; він був тієї гадки, що „посполите рушення“ кількох повітів нічого не допоможе; просить у короля кінних і піших жовнірів, а з арсеналу — гармат і зброї. Жигимонт згодив ся нарешті дати 2000 жовнірів і армату з Кокенгаузена, — ту, з якою ще воював Баторий з Москвою. Привід над відділом доручений був воеводі брестському Зеновичу¹⁾. Разом з тим даний був наказ і Жолквському виступити з своїм відділом з 1000 люда, який також що йно повернув ся з Молдавії, де помагав Замойському. До того ще 27 січня виданий був королівський універсал до волинської шляхти, де голосило ся, що „коронному війську даний наказ виступити против козаків“, отже запрошуєть ся і шляхта прилучити ся до сього війська, не з обовязку, а „з почутя любови до вітчизни і для власної безпечности“²⁾. Литва й собі брала ся до оборони. Уже в половині лютого було на Литві „людей о три тысячы готовых“³⁾, а згодом (13/III) на з'їзді в Слонімі багато говорило ся про „козацьке сваволенство“. Зїзд об'явив, що не має де взяти гроший на наєм жовнірів, а тому постановив ужити на се гроші, призначені ще в р. 1591 на викуп королівських маєтностей, і зажадав, щоб найняті за сї гроші жовніри зараз же виступили проти розбишак і переслідували їх доти, поки не доженуть. А коли-б вони пішли за межі князівства — в Московське царство, то умовити ся з московським воеводою і там їх переслідувати і старати ся геть винищити. А як би вони пішли в коронні землі, то гетьман литовський увійде в зносини з коронним, щоб знищити сього погибельного ворога. Потім, тому що деякі повіти і самі від себе виступили уже проти козаків⁴⁾, призначили і зібрали на се особний „побор“, — литовські делегати на соймі були

¹⁾ Archiw domu Sapiegow, 127.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 85.

³⁾ Дневникъ Евлашевскаго (Кіевск. Старина, 1886, I, 154).

⁴⁾ Напр. Волковиський, Упитський, Минський, згодом (16/III) і Слоньоський — див. Лїтопись запят. Археогр. Коммис., Несвижек. архивъ, 23 і 24.

зобов'язані просити, щоб і иньші повіти (які анї сами не виступають, анї гроший не зібрали) понесли також для ратунку вітчизни той самий і в тій самій мірі тягар. Також постановлено було домагати ся на соймі скасування усіх судових вироків проти осіб, що брали участь в приборканню козаків. Нарешті поручили просити про увільнення від великих податків мозирських і річицьких шляхтичів, що дуже потерпіли від козаків¹⁾. Тимчасом з усього сього нічого не вийшло, і Шавула щасливо собі пробував в Литві — Мозирі, Бихові, Пропойську, Острі „со всею арматою запорожскою“ аж до половини марця, коли він виступив на південь, на поміч Лободі.

Коли прибув на Волинь Лобода, Наливайко розпустив своє військо, а сам з кількома сотнями вийшов до Острогу, до брата Дем'яна. Тут вони й розпочали спільну акцію, головним чином проти осіб, що піклували ся про заведення Унії. Наїзди робили ся з маєтностей кн. Острожського, при тім найбільше дістало ся головним репрезентантам унії — Александру Семашку, Кирилови Терлецькому і братови його Ярошови. В наїздах брав участь, незалежно від Наливайка, і Лобода; утворилось чимало відділів, які виступають від його імені.

14 лютого Наливайко, разом з братом „попом Даміаном“, Фльоріяном Гедройцем, бувшим слугою Терлецького, Павлом Кмітою, сусідом Терлецького, та иньшими землянами пинськими, напав на маєтності брата єпископа Терлецького Яроша — Отовчичі і Дубую (Пинського повіта), де „маєтність Яр. Терлецького и его милости отъца єпископа Луцького рухомая, часу отеханя его милости до Риму, спровождона была“ „маючи дейвазнь и сердце злое противъ его милости, отцу еп. Луцкому и Острожекому, который до Риму ехалъ, мстячи ся снать за то“. При нападі головну увагу звернено на „привидеи, листы важные, мамрамы на долги и иншиє на маєтности и справы пилные“; не хтували одначе й другорядними річами, — усім, що могло здати ся в господарстві. Усю здобич звели в містечко Степань.

Урядник отовчицький, Якуб Домашевский, показував потім, що наїзд зроблено „з росказання княжати Его Милости воеводы кievскаго“²⁾. Сьому не можна давати повної віри; можна тільки

1) Жуковичъ, Сейшмовая борьба, 190 — 194.

2) Арх. Ю.-З. Росс. ч. III, т. I, 77 — 83.

припустити, що Острожський дивився крізь пальці на такі наїзди на прибічників унії. В сих наїздах брали участь його приятелі шляхтичі — Александер Гулевич, два Воронєцьких, Ганський та інші.

Незабаром по сьому козаки добралися були і в иньшому місці до річей єпископа. Їдучи до Риму в р. 1595, єп. Кирило Терлецький віддав до збереження все своє добро, ризницю і папери, через брата, якомусь Григорию Крупі, міщаниновиньському. Але Наливайко, мабуть за вказівками людей, що попереду близько стояли до Терлецьких, „всю ту маєтність забравъ, злупилъ, розпрошилъ“; папери, якими так дорожив єпископ, бо серед них були два важні документи з підписами і печатами владики і трьох світських осіб, заховані в запечатану скринку, також узяв; пограбили також і багату єпископську ризницю „з уборы и великими коштовными обряды и апараты єпископими“¹⁾).

Вернувши ся з подорожи, Кирило Терлецький почав процес з кн. Острожським, обвинувачуючи останнього в тому, що його, Терлецького срібло пішло в Острог на виріб „мисурок и сагайдакѡвъ“, і що слуга його Гедройц, учасник нападу, пробує в маєтностях князя. Се справді було так. Наливайко, пограбивши маєток братів Терлецьких, в місяці лютому передав частину здобичі Богдану, уряднику степанському (з м. Степані), а через міщанина острожського Старушича чимало срібла відіслав в Острог для виробу „місурок і сагайдаків“, про які згадує Терлецький. В маєтностях Острожського переховувався і слуга Терлецького — Фльоріан Гедройт чи Гедройц. Єпископ, через возного зажадав від старости острожського Ждана Боровицького повернення заграбленого маєтку і видачі Гедройта (що під той час жив в Острозі²⁾). 28 падолиста 1596 р. зїхала була слідча комісія для розслідування справи Богдана, Старушича і ще одного — Куницького, слуги Семерина Наливайка, якого обвинувачували в тому, що він відвозив червоні золоті, узяті у Терлецького, до Наливайка до дому. Але староста Острожський „яко лотровъ розобравши ихъ (комісію) изъ

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 133—134; ч. I, т. VI, 124—125.

²⁾ Гедройта Люблинський трибунал 24/VII 1597 р. засудив на вигнання: „яко розбойникъ, зрадця и лупецца, вшелякихъ правъ, волности, пророкгativity шляхетскихъ заживати не будетъ могъ а ни може“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. I, т. VI, 124—128).

оденя, постронками бити хотель“, посадив до ріжних міських вязниць, день і ніч морив голодою, і відіслав нарешті кіньми в кременецький замок, до вязниці. Але уряд кременецький бачучи, що вони люде шляхетні, не захотів їх замикати до криміналу¹⁾.

Додамо ще один факт козацької розправи з усім тим, що лиш має відносини до Терлецьких. Ще 27 вересня минулого року, коли Наливайкові козаки вертали ся з угорського походу, один з відділів їх зустрів на дорозі до Луцька слугу Терлецького, який віз з Кракова до Луцька деякі папери до збереження в господі луцького протопопа. Як лише він признав ся, що він слуга єпископа, його зараз же „били, шарпали, и тые листы и мамрамы съ торбочкою отъ него оторвали и прочъ ехали“. Розпитавши ся потім, що се за нарід, він довідав ся, що се „люди украинные“, козаки якогось Ростопчі „съ товариством“²⁾.

Не менш, коли не більш наробили козаки клопоту иньшому репрезентантови заведення унії — луцькому старості і каштелянови brasлавському Александру Семашку. Ще в січні (з 5 по 10) його осадили були в його хупковскім замку козаки Лободи, так що він не міг звідти виїхати: „нигде волного вийштя не маю“, — писав він³⁾. Трохи згодом за ініціативою Ганського склав ся відділ, набраний по части коло Острога, в Омелянику, маєтности Януша Воронецького, по части з кількох сотень, узятих у Лободи, під проводом Остафія Слуцького, що іменував себе сотником Лободи. Вийшовши в похід (25 січня), він повернув перш за все до Луцька, напав там на господу каштелянича brasлавського Василя Загоровського і забрав у нього багато маєтку і масу документів. Виїзжаючи з Луцька, надумав, що їм треба було мати деяку стрільбу; вернули ся і узяли у пушкаря 9 пулгаків і 3 рушниці. Потім напали на маєтність Андрія Одинця в Белеві, — зажадали від нього „стації“. 27 січня явили ся в Житині, до Андрія Прилуцького й вибили його нагаями і постронками за те, що не хотів приставати до товариства Лободи. Нарешті 28 прибули до Коростятина, що також належав до Семашка. Розумієть ся, що ні-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 137—140.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 71—72.

³⁾ Ibid., 73—74.

кого і нічого не жалували: усіх били, мордували, відбивали в коморах замки; але їм не пощастило: проти них виступили люде Семашка, самого Остафія убили з рушницї, а 8 иньших головнійших схопили і посадили до вязниці в Луцьку¹⁾. Один з учасників сеї експедиції показував, що Слуцького підбив стати сотником Лободи Ганський (оден з пійманих); він узяв кілька сотень у Лободи і мав намір помстити ся над якимсь паном в Київському воеводстві за узятий у нього „почт“, і вони вже їхали, та їм не пощастило в Коростятині²⁾.

Окрім Слуцького бачимо ще одного такого сотника Лободи Охріма Гуменицького, міщанина межирицького, і при ньому двіста люда — міщан і підданих межирицьких, дивенських і щикачинських, які брали участь в грабуванню Хупкова і 8 сусідніх сіл³⁾. Нарешті зустрічаємо і зовсім шляхотних осіб, як князь Петро Воронецький, Олександр (син Демяна) Гулевич, а найголовнійший — „попъ Даміанъ острожскій“. Досі ми сього останнього бачили в наїзді на маєтности Яроша Терлецького, але там він відгравав більш-менш пасивну роль; тепер же він виступає яко привідця, ініціатор. 17 лютого Даміан „съ немалымъ отрядомъ людей, разбойниковъ и грабителей, съ передникомъ гуфцемъ, подъ 100 человекъ, яко збойца впередъ идучи, передъ войскомъ Наливайковымъ“, прибув до Тучина (маєтність Семашка). Мабуть йому не мало щастило по дорозі, бо за ним слідували: „1 возъ скарбный въ 6 коней, 2 возы по 4 кони, а купецкихъ, по 2 кони,— 9, зъ лупы и скарбами“. Прибувши сюди, він запевняв управителя тучинського, що Северин і не гадає чинити нападу на маєтність, тому той і не ховав маєтку; але коли ватага, що була позаду, наблизилася до Тучина (а се і був Северин), тоді „попъ Острожскій зо всимъ тымъ людомъ, збойцами, товаришами и по-

1) Ibid., 75—76, 106—122.

2) З вісьмох узятих в полон 3-ох людей прѣстих засудив на смерть сам уряд; про иньших, яко шляхтичѣв, донесено було королю. Але резолюція вишала не ласкава: в маю засуджено на смерть й иньших. Цікава одна подробиця. Коли засуджених вели карати повз костела св. Тройці, школярі (з школи при костелі) напали на ескорт і одного (Адама Пясецкого) відбили і відвели в школу (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 127—129).

3) Ibid., стор. 102—105.

мочниками своїми, и зъ возами усіми“ вїхав „во дворець“, звідки не виводили ні коний, ні скотини, повіривши попови Даміанови, — забрав лїпші конї¹⁾ і учинив, як звичайно, грабіж²⁾. Третого дня князь Петро Воронецький і Олександр Гулевич, які також прибули з своїми сотнями, відправили попа Даміана з здобичею в Острог, а самі узяли ся нищити все, що лишило ся після братів Наливайків. Знущання переходило всяку міру: не кажучи про грабіжі, звичайне явище в таких випадках, вони між иньшим одинайцяти „хлопам“ відтяли ще вуха. Окрім Тучина напад був зроблений також на кілька иньших сіл Семашка, в тим числі і Коростятин. Почалось слїдство про безчинства шляхтичів кїївського воеводи. Возний Григорій Вербський приїхав 28 лютого з сьвідками в Острог, де на дворі у попа Даміана пізнав 3 коней Семашка і 1 чужого. Коли він хотїв був покласти на них тавро („личковати“), — то під острожський „самъ почалъ около губи кивати, и до кия порывался“, а потім покликав на поміч брата та иньших помічників чимало, не дав забрати конї і ще за ними (возним з товаришами) гнав ся. Ображені урядники звернули ся в замок з прошеннем дати їм „вижа“, який би посьвідчив присутність у попа чужих коний, але староста Боровицький дав їм іречну пораду: „уеждчайте оттоль прочъ, бо всѣ погинете!“ І виконавці закону у ночі благоразумно зсезли³⁾.

Стілько фактів нападів з боку козаків на маєтности Семашка та иньших сторонників унії знаємо ми з актових записей. А скільки їх не дійшло до нас, або й зовсім не було занесено в книги!

Попшкодований Семашко думав був летальним шляхом дійти права. Ще на початку грудня 1596 р. подав він скаргу (позовъ“) на Острожського за те, що він „не учинилъ справедливости съ попа Демяна, брата Наливайка, яко разбойника“⁴⁾. „Позов“ повинен був передати Острожському возний, але, убоївши ся його могутности, не принїс його до господи, а засу-

¹⁾ Усього узяв Даміян: „ѣздныхъ коней 7, жеребцовъ 17, клячъ способныхъ 7“.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 95 – 96, т. II, 86 – 94, 97 – 98.

³⁾ Ibid., ч. III, т. I, 99—100.

⁴⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 136.

нув в щілину („въ щель“) дубенського замка... Розумієть ся, ні Терлецький, ні Семашко нічого не досягли своїми скаргами. Та й трудно було щось поробити з особою, яка фактично була могутнійша від самого короля! Острожського обвинувачували в співучасті з грабіжниками. З сього приводу він писав зятеви в марті (3 числа) 1596 р.: „Що до того „łotra“ Наливайка, ніби то я його посилаю (на грабіжи), або се чинило ся з мого відома, — то Бог видить і знає се. Значить я його і до Волохів і Угрів посилав? То й Шавула за моїм наказом на Литву пішов? І Лобода зруйнував Україну з мого відома? Новини, які є у мене про Наливайка, посилаю. Всі одної гадки, що скоро його „wskromią“¹⁾. Ще ранійш ми бачили, що після нападу попа Даміяна і Гедройта на маєтности Яроша Терлецького урядник його Якуб Домашевський показував, що се було зроблене „з розказаня княжати Єго милости воеводы кievскаго“²⁾. Нарешті на соймі в Несвіжі в марті 1596 р. висловлювали деякі пани своє підозріння, а Никола Радзівіл (Сирітка) писав в листі: „князь воевода київський їхав через Люблин з немалим почтом; учора (26/III) бачив ся зі мною і оповідав, що може *de certe scientia* сказати, що серед них (почта) мало не половина Наливайкових козаків; по дорозі роблять що хочуть, і в самому місті багато „нецнот“ учинили, а найбільше в самому Люблині і по дорогах перехоплюють листи і прочитавши, знову запечатують своєю печатю і дають тим післанцям, щоб віднесли куди слід. А в кожній господі пють за здоровле Наливайка; так, каже, *aperte* говорять про ту козацьку *hałasť*у, захвалюючи її, що просто хочуть, щоб усі уважали їх „нецнотами“³⁾. Отже і сей факт поставлено в вину Острожському: раз у нього на службі більша половина Наливайковців, то він співучасник з ними! На нашу думку, обвинувачення Острожського в співучасті з козаками цілком безпідставне⁴⁾: усі викази ідуть або з боку католиків, та ще та-

1) Додатки до II т. Ист. возс. Русс, 438—439.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 77—83.

3) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 43—44.

4) Костомаровъ (Моногр. III, 284) не вірить обвинуваченням; так само і Жуковичъ, Сеймовая боротьба; навпаки — Антоновичъ (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 64—70, передне слово), Кулишъ, Истор. возс. Русс, I, 277—278, Иловайскій, Истор. Россіи, III, 587 — признають в тій або иньшій мірі співучасть Острожського.

ких фанатиків як Сирітка, або людей ворожих до Острожського, як урядник Яроша Терлецького. Далеко більше віри можна дати приватним листам Острожського до зятя, з яких бачимо, що Наливайко для нього був другий Косинський і повстання його так само для нього не мило, як і повстання Косинського. Коли-ж він, Наливайко, розпустив свої сотні і з невеликими відділами брав участь разом з братом Дамянком та іншими шляхтичами в наїздах на приватні маєтності, то се його не ображало, особливо коли ушкодженими бували особи, йому не симпатичні, як Терлецький або Семашко.

ІХ.

При кінці лютого польський уряд пильнійше узяв ся до козаків. 28 лютого Жолкевський, польний гетьман, одержав наказ зараз таки виступити проти них, і хоч військо його було тяжко втомлене після молдавського походу і потребувало грошей, проте він пішов з ним до Кременця. Щоби підсилити своє військо і піддати йому бадьорости, Жолкевський звернув ся з листами до коронного гетьмана, а також і до воєводи київського і волинського, просячи помочи грошевою і людьми¹⁾. Одначе на сї просьби гетьман і воєводи не спішили відповідати.

Тимчасом Наливайко, прочувши про збори Жолкевського до військової акції проти нього, зібрав свої сили і вирушив на південь в Браславщину²⁾. Він думав пробути кілька день у містечку Лабуні (нині Заславського пов. на Волині), а звідти вже вирушити до Браслава, де-б його охоче прийняли і де він

¹⁾ Heidenstein, II, 363—364; Listy Żółkiewskiego, 67—68.

²⁾ Здасть ся, він мав перше намір йти до Берестя й землі Люблинської, а потім основно засісти на Литві. Принаймні в листі Кр. Радзівіла до Л. Сапегі з 25/III 1596 р. знаємо про се ось що: „добули були якогось полковника (не памятаю імени), який дещо знав про заміри Наливайка. На допиті признав ся, що Наливайко думав був йти до Берестя, а потім в Люблинську землю, а потім на Литву і там уже *sedem belli* зробити, але почувши, що збирають ся товариші (польські) вибрав той нинішній путь“ (Arch. Radziwiłłow. Script. rer. Polon. VIII, 43).

міг би з більшим успіхом боронити ся від Поляків. Гайденштайн¹⁾ каже, що Жолкевський уже 22 лютого був під Лабунем, де мало зібрати ся козацтво під проводом Наливайка. Се не правда: ще 25 лютого Жолкевський писав Замойському: „він (Наливайко) повернув на Корец, поза Острогом, між Горинем і Случю; треба думати — пішов до Константинова. Постараюсь обійти його“²⁾. У Наливайка було кілька сот кінних з переду, кілька сот на крилах і в арьергарді; решта лишилася ззаду з артилерією.

Жолкевський розсудивши, що трудно буде вести боротьбу з козаками отверто, замислив напасти на них нагло, схопити Наливайка і таким чином задушити повстання зразу. Може би се й удало ся йому по часті, як би в стані польського гетьмана не винайшов ся перебіжчик до козаків, пан Плоский, з цілою ротою козаків. Не одержавши давно жданої платні, він раптово покинув Жолкевського і упередив Наливайка про його замір³⁾. Тоді Наливайко виступив з Лабуня і пішов в маєтність кн. Острожського, Остропіль. По дорозі він спинив ся (28 лютого⁴⁾) в маєтності Радзівіла, с. Мартиричах⁵⁾, але скоро звідти вийшов і став в с. Чорнові, маючи з початку при собі лише кілька десятків козаків, але незабаром його нагнала артилерія та й інші сотні, які він розмістив по сусідніх селах. В Мартиричах теж лишило ся 2 сотні (коло 300 люда) під проводом атаманів Марка Дурного і Татаринця⁶⁾. Якийсь

1) II, 364.

2) Listy Żółkiewskiego, 68.

3) Listy Żółkiewskiego, 67, 68.

4) Bielski, 262; у Heidenstein'a се припадає аж на 2 мая (певно замість марця).

5) У Bielsk'oro і Heidenstein'a — Мацеевичи.

6) Острожський в листі до Радзівіла каже, що вони були вислані пограбити маєтності п. Кевлича; навіть село повинні були спалити, але їм „gorzałka zawadziła“. якої застали в дворі цілу бочку (додатки до „Ист. возс. Руси“, II, 437). Не знати, чи не підчас сеї кампанії до Наливайка прилучив ся і зять Сапєги Юрій Друцький-Соколинський, до якого писав Сапєга лайливий лист (лист без дати) за те, що він напав „на спільну нашу маєтність Антонів (Житом. пов.), спустошив фільварок і пограбував підданих, а потім побіг до Веледника і Пикова, сполучившись з справжніми лотрами — Наливайком та Оссовским (див.

відділ польського війська наскочив на сі дві сотні і цілком їх винищив: Марко ліг на місці, а Татаринець з кількома товаришами був утік, та їх дігнали і забили. Дуже можливо, що вони не дались би загинути, як би не випили перед тим цілої бочки горілки, яку знайшли у мартирицького арендаря. Дуже довго боронились вони на вулицях, в хатах, довго не піддавали ся, навіть присланого до них для пересправ післанця трохи не вбили; нарешті гетьман звелів підпалити село, і козаки усі загинули, лише двоє ранених утікло і донесли Наливайкови про те, що скорилося. 4 хоругви дістали ся до рук Полякам. Острожський сам приїздив на місце побоєвища і потім писав Радзівілові: „забитих щось з 300. Нечислимі шкоди з початку козаки, а нині жовніри нароби́ли. Рідко в якому селі можна знайти коня, бо чого не узяли козаки — те позабирали жовніри“¹⁾.

Наливайко під той час стояв в Чорнові, звідки виступив по дорозі до Острополя, прилучивши до себе кілька сотень із с. Пустовець, Голубка та інших. Усього у нього було трохи більш 1000 люда і 20 армат. Жолкевський погнав за Наливайком і тогож таки дня догнав його під Острополем; але козаки не спинили ся коло міста, а пішли далі — до Пикова, не даючи спочинку ні в день ні в ночі як коням, так і людам. Як виступали з Чорнови, то лишили там „на чатах“ 3 хоругви, яких забули упередити про свій відхід — і вони загинули: 30 люда убито, 6 узато в полон, решта відступила до міста (Острополя), але мешканці не пустили їх і вони майже всі загинули, — лише 12 люда утікло до Любартова.

Тимчасом Наливайко наблизив ся до Пикова, де гадав спочити; але Пиківці не пустили його до міста, і він мусів ночувати на голому снігу. Поляки гнали ся у слід йому, але дійшовши до с. Райок мусіли дати відпочинок стомленому людови

його напад в р. 1590 з Полоусом на с. Холетово) і спустошив їх“ (Arch. domu Sapieghów, 305). Сапега в иньшому місці поясняв сей факт особистими інтересами: Друцкый спорив ся з ним за маєтність. Але коли згадати участь Друцкого в боротьбі з унією (Арх. Ю.-З. Рос. ч. I, т. I, ст. 123), та участь в заснованню Люблинського братства (Ibid., ч. II, т. I, ст. 14), то ся спілка з Наливайком має трохи иньшу закрутку.

¹⁾ Ibid., 438.

і коням. Коли вони прибули до Пикова, то довідали ся, що козаки лише кілька годин перед тим виступили в напрямі Бра-слава. Наблизившись до Браслава, вони перейшли болотяну річку (2 милі від міста) і знищили міст; се на якийсь час за-тримало Жолкевського. Прочувши ще в Пикові, що Наливайко спішить ся до Браслава, бо мешканці здавна мають приязнь до нього (він ще з Пикова написав їм, пригадуючи вірність ко-зацькій справі), — Жолкевський рішив як би там не було, а не дати їм сполучити ся. Лишивши на місці вози, він зараз же погнав, щоб або упередити Браславян, або примусити Наливайка звернути в бік, а Браславян навернути до послуху одним лише виглядом війська. Пізно у ночі Жолкевський дігнав Наливайка над р. Ольшанкою, але ніч і утомa війська не дозволили стати до бою.

Тимчасом Браславяне не прислали жадної відповіді На-ливайкови, через те він, не довіряючи міщанам, звернув у бік, до Прилуки, що над р. Собом, і счез в лісі. Бельський ще оповідає, що ніби Жолкевський, не вважаючи на утому, все таки нагнав Наливайка і став до бою, який тяг ся без жадних на-слідків до ночі (?). Тут же він додає, що Наливайко мав в сей час 20 армат і чимало гаківниць, і до кожної армати був при-кутий пушкар.

Ледве розсвіло, Наливайко був уже по той бік Соба, в ди-ких уманських степах, де просидів кілька тижнів, годуучи коні травою, а козаків конятиною¹⁾. Польське військо не могло далі йти. Коло Синіх вод²⁾ воно спинилось: треба було спо-чити кілька день. „Ті десять рот, з якими я з початку гонив за Наливайком, — пише Жолкевський Замойському 9 марця зпід Остолопова, — замучили геть коні („konie porpsowali“), те-ж трапило ся і з иньшими ротами, які доганяли мене, хоч і опі-

¹⁾ Dr. Antoni J. (Trzy opowiadania) додає, що козаки затопили гармати в ріці, а кулі і порох закопали в землі, які потім ніби то знай-шли Поляки. Тимчасом ми далі бачимо, що Наливайко утік в Уманську пустиню з гарматами і згоден був її віддати Жолкевському, як би він його „в ласку прийняв“.

²⁾ Теп. Сивовдє, доплив південного Буга, на пограничу Київщини, Поділя і Волині, при шляху Татарським („potok Sinowoda“ — Арх. Ю.-З. Рос. ч. VII, т. II, 163).

знили ся. Треба їм пособити грішми, щоб вони хоч трохи могли поладити свої справи“ ¹⁾). Скінчило ся на тому, що Жолкевський на власні кошти приладив 6 фальконетів і кілька „śmigownic“. Турбуючи ся про побільшення свого війська, він просив Замойського розіслати універсали обивателям Київського, Болинського і Браславського воєводств, бо універсали, вислані до обивателів Перемишльської, Львівської і Галицької земель — малокористні. Замойський замість того прислав „позви“ на осіб, що пробувають в орді Наливайка; на се Жолкевський відповів, що добре було би добути такі самі документи і на тих, що у Лободи, — тільки „руським письмом, згідно з звичаями того краю“ ²⁾).

Польські сили, зібрані проти козаків, властиво не були дуже значні: окрім 1½ тисячки кварцяного війська, рахуючи сюди і роти: татарську — Темрука³⁾ і Бекеші, було ще 3 сотні угорської піхоти під проводом Лепшені, та трошки охочих з Бару, Константинова і Хмельника. Жолкевський умістив їх в пограничних селах і пускав чутку, що скоро виступить в похід; а в дійсности ждав помочи — нових відділів. Сам він стояв в Пикові. А козаки тимчасом ховали ся за Синіми Водами, в уманській пустині.

Відпочивши, Жолкевський вирушив до Винниці, а звідси післав людей до Браслава — привезти вїйта Тиковича „з другим бунтівником, поіменованим в декреті короля“. Се була розправа за старі козацькі гріхи (за напад на шляхту в вересні 1594 р.). Покарали їх на смерть в Винниці „для прикладу“ ⁴⁾).

Спинивши ся над Синіми водами і бачучи свою слабість в силах порівнюючи з польським військом, тим більше, що товариство його розбігало ся, Наливайко впав на думку помирити ся з Жолкевським, випросити прощєне у короля і розпу-

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 69.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 69.

³⁾ Темрук, з походження пятигорський Татарин, хрещений ще за Жигимонта Августа. Служив у всіх війнах польських і показав великі послуги державі (Heidenstein, II, 351).

⁴⁾ Listy Żółkiewskiego, 74.

стити своє військо. З сею цілею вислав він в середині марця (15—6), коли Жолкевський ще не прибув до Винниці, одного козака до старости браславського Струся, який мав пересправляти з Жолкевським. Наливайко згоджувався віддати гармати, розпустити „купу“, аби лише гетьман його „в ласку прийняв“. Жолкевському, розуміється, така комбінація була вельми до вподоби, і він за неї ухопився: „я ні його, ні товаришів його крові не жадаю! Нехай розпустить „купу“, віддасть хоругви, що одержав від Максиміліяна, гармати“. Обіцяв навіть випросити у короля прощення.

Але козаки, почувши про пересправи Наливайка з Поляками, мало не вбили його, казали: „він марнує наші сили без тямку, поробив нас жебраками, лишив пішими“¹⁾. І почали утікати. Тоді Наливайко звертається до Лободи. „Правдоподібніше, що такий з таким легше зійдець ся, ніж віддасть себе на ласку його королівської милости“, — висловився з цього приводу Жолкевський в листі до Замойського²⁾. Лобода тоді пробував недалеко, — в Погребищах; прибув він сюди з спеціальною цілею — помстити ся над панею Оборскою. Звідси він з відділом в 700 душ наїзджав під Бар, де мешкала пані Оборська, але мусів утікати, бо як раз тоді прибуло до Погребищ королівське військо з Жолкевським на чолі. Лобода мусів відійти і повернув до Білої Церкви, маючи у себе в „купі“ щось коло 4000 люда, не рахуючи жінок і дітей. Лобода й приходив до Браславщини з Київського воєводства, з під Білої Церкви, де він побільшив своє військо, і де мав, видно, резиденцію³⁾.

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 71; Heidenstein, II, 366.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 71.

³⁾ Еварицкій (Истор. Запор. козаковъ, II, 139) каже, що Лобода, побувши в Овручі, в січні 1596 р. спустив ся в Січ. Але почувши про те, що робилось (?) на Волині і в Білоруси, не витримав (?) і зібравши коло себе низове товариство, „вигреб ся“ з ним у гору Дніпром і зайняв північні пограничні волости київського воєводства“. Навряд чи ходив він у Січ: ще в початку лютого можна здогадувати ся про його побут на Волині, а на початку марця він уже мусів бути в Білій Церкві. Отже за місяць він навряд чи успів би спустити ся і знову підняти ся з Січи, та ще й зимою, коли жадної потреби для того не було. Певніший усього, він з Волини перебрав ся в Київщину, і там пробував сей мі-

Від тепер обидва козацькі привідці, які особисто були ворожі один другому, постановили йти рука в руку. Жолкевський, довідавши ся про сей немилий для нього поворот, спробував посварити їх, що йому було-б дуже до речі. Він написав до козаків Лободи, що коли вони видадуть Наливайка, то можуть тоді спокійно вернути ся за пороги, а він їм вистареться ласку і пробачення. Та Лобода, певно, знав про попередні пересправи Жолкевського з Наливайком і про те, на чому вони стали. Коли з'явив ся післанець від польного гетьмана, якийсь „lekky“ — поганенький козак, обурене козацтво хотіло його вбити. Навіть Лобода гнівав ся перед козацтвом: „не міг гетьман прислати якого шляхтича?“ Але все таки виратував нещасного від загибелі, вивів його за стан, дав червонця і ще раз сказав: „і не міг гетьман шляхтича якого прислати до нас, а не тебе; так ніби сказав: лотра до лотрів й посилаю“. Відповіді гетьманови не дав жадної. „Амбітна демократія жала аристократичних почестий!“¹⁾

Розлютоване козацтво хотіло було навіть спалити і зруйнувати Білу Церкву, але Лобода з Саськом і Шостаком²⁾ умовили їх не робити сього, і потім вони виступили до Києва, „не уважаючи себе досить безпечними“³⁾. А тимчасом панічний страх наводив на Польщу Шавула, який в середині марця пробував в Бихові (9 був в Пропойску „со всею арматою запорожскою“). Ми бачили, що він ще в грудні минулого року відділив ся від Лободи і Саська і пішов до Овруча, Мозиря і т. и. добувати козацького хліба. Очевидно, не мало кривд чинив

сяць. Справді, на початку місяця марта з Низу прибув якийсь відділ козацький, але тільки се був не Лобода. Про се ми знаємо з листа Сирітки до Кр. Радзівіла (з 7/Ш): „ксьондз митрополіт (Рагоза) учора їдучи з Слуцька був у мене і казав, що ще якийсь козак (не памятаю як його іменував) тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожців і уже на київському шляху“ (Жуковичь, Сеймовая боротьба, 219, прим. 478). Се певно полк Крепського, який в квітні був розбитий Жолкевським в Каневі.

¹⁾ О. Уманець, Гетманъ Мазепа, стор. 11.

²⁾ Може бути, що се був товариш Саська Федоровича, — Сенко Шостак, який згадується в р. 1552 в Винниці, в числі людей „што на дворцы“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII, т. I, 607).

³⁾ Heidenstein, II, 366.

він людности, коли Радзівіл поручив Андрієви Сапегі, воєводі Витебському, виступити проти „сваволенства“ з обивателями воєводства Витебського, Мстиславського і повіта Оршанського. Лев Сапега, переказуючи сей факт, додає, що „у того Шаула народ „sposobniejszy“, як у Наливайка, і більший числом і сам він давнійше козакує („na kozactwie bawi“¹⁾). Шавули, очевидно, бояли ся не менш як Лободи. Кн. Радзівіл в листі до Льва Сапегги (з 25/III), згадуючи про якусь копію листа Шавули з 20 марця, пише, що „Шаулу можна порівнати з Наливайком, „*ale dawno zbójca zbójcy rówien*“, бо як спитати про армати, то звідки Лобода, а потім Шаула („*bo jedno wojsko*“) взяв сі армати — з Бара та иньших замків королівських та шляхетських?“ Та й взагалі, „Лобода „*początkiem był wszystkich niecnot*“ (певно з погляду Литви), а, тепер Наливайко за ним. О скільки я чую, раз де схоплять якого козака — жадного не лишають живого і взагалі чинять з ними такі самі „*morderstwa*“, як і вони з иньшими“. Очевидно, обурення досягло великої уже степені, коли противна сторона узяла ся до такої розправи. Далі Радзівіл висловлює свої гадки що до дальших виступів козацтва. „Очевидно, — пише він, — що сі лотри (Лобода і Шаула), покумавши ся, мають думку навідати ся до Слуцька, чи ліпше — до всеї Литви, а Наливайко пішов геть з арматами і возами, згубивши більш 500²⁾, тільки не ліпших людей, як писали ранійше, а „*motłochu*“, якого очевидно він радий був позбути ся і тому не дуже його шанував“³⁾.

Про Шавулу тодіж пише і Жолкевський: „тепер він всім голова. Я висилаю Ружинського з кількома сотнями — нагнати тим (Лободі) ще більше страху (бо їх і з Білої Церкви страх вигнав); скоро і сам піду у Київ, нехай лише стомлені коні відпочнуть трохи. Коли Шавула сполучить ся з Лободою, тоді не легка буде справа“⁴⁾.

За тиждень (24 марця) з листа тогож Жолкевського до Замойського довідуємо ся, що Лобода і Сасько ще пробувають у Києві і що дня чекають Шавули, який має прийти з Остра.

¹⁾ Arch. domu Sapiegów, 131.

²⁾ Мабуць має на увазі пригоду в с. Мартиричах.

³⁾ Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42—43.

⁴⁾ Listy Żółkiewskiego, 72—73.

А Наливайко з рештою свого товариства, якого було дуже небагато, повернуv з диких піль до Корсуня, де мав надію побільшити своє військо з місцевих елементів. Тут таки в Корсуні закопав на щось в землю аж 5 армат, може сподіваючи ся опісля коли скористати з них¹⁾.

X.

Тимчасом Кирик Ружинський, той самий, що кілька літ тому (в 80-тих роках) разом з братом своїм Михайлом був на Низу і виступав всюди разом з козаками, зібрав відділ до 500 (а по иньшим до 1000) люда і маючи власну артилерію (більш десятка гармат), почав нападати на козацькі відділи, хapati їх і мордувати: „Набрав силу того гультайства і убив з 50“²⁾.

Під той час до Київa прибув з Остра Шаула³⁾ з артилерією, а також з човнами і провіантом, які він приготував ще в Бихові і Пропойську. Бажаючи пімстити ся над Ружинським, він вислав з Київa Саська з його полком, в якому було до 3000 люда. Сасько хотів був покарати Ружинського руйно-

¹⁾ В 1622 р. в люстрації Канівського замку згадується: „оповідали нам міщане, що за часів небіщика кн. (Януша) Острожського, каштеляна краківського, знайшли були закопаних Наливайком 5 армат, з яких ото одна лишила ся, а 4 узято то маєтности небіщика, та й досі не вернено“ (Źródła dziejowe, XX, 63). Цікаво зазначити, що як раз в сій місцевості коло Корсуня існує вал, від м. Ольшаної (Звенигор. пов.), через село Квітки (Кан. пов.) аж до Корсуня, який і нині прозивають „Наливайковим валом“.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 74.

³⁾ Здається Шаула вийшов з Литви не з доброї волі, і трохи обціпаний Литвинами. Сапега пише (з Варшави), що прибули люди з Литви і доносять, „як добре виступали вони проти тих своєвільних людей“, і король кождому з них дав нагороду. А в листі Радзівіла (з 9/IV) читаємо: „Прийшла вість про козаків, що з Шаулиних „урвано“ 5 рот, є 200 вязнів-шляхтичів, які до королівського розказу позамикані на замках, Наливайко в полі (очевидно, відомости запізнені), але трудно йому удержати ся — поля спалені пожежою (Arch. Radziwiłłów, Script. rer. Pol. VIII, 45—46).

ваннем його Поволоцьких маєтностей. Прийшовши до Хвастова, він вислав відділ, чоловіка з 300, на розвідки. Ружинський розбив його коло р. Каменки, 50 схоплених покарав на смерть, а сам пустив ся до Хвастова, щоб захопити там і Саська; але останній пішов у Київ за помічю. Почувши про нелюдські вчинки Ружинського, Жолкевський був трохи незадоволений, хоч і виправдував таку акцію з боку Ружинського: „Я, не рахуючи убитих в бою, зберіг свої руки від їх крові; я водів би лічити заражені члени, ніж відтинати; зрештою, не дивувати ся й князю Ружинському: усю сю землю, а його особливо, козаки пройняли до живого“¹⁾.

Між козаками в Києві виникли якісь непорозуміння, незгоди. Про се доносив Ружинському ксьондз, преор київський; він привіз лист від Шаули, в якому сей скаржив ся на Ружинського: замість того, щоб обернути ся на ворога хреста господня, він іде на них; згадував його попередню службу козакам, просив бути посередником — помирити їх, козаків, з гетьманом Жолкевским: „а ми завжди готові служити йому і послухати за порогами“²⁾. Се було, здаєть ся, офіційальне дорученє, дане лише, щоб відвернути увагу Ружинського. Неофіційально преор переказував, що серед козаків справді великі незгоди: хочуть видати Наливайка, який бажає „віддати їм присягу, сполучити ся з ними і бути їм послушним“³⁾. Незгоди тягли ся довго; козаки почали розбігати ся, решта звернула ся за помічю до Запорожців, але ті відповіли (може з якоїсь особливої політики), що не хочуть мішати ся з ними. За се Жолкевський вислав їм лист, в якому хвалить за те, що вони сидять на звичайних своїх місцях, а не в шляхетських маєтностях, і додав ще силу „добрих слів“.

Проте незгоди між козаками якось улягли ся, і коли Сасько прибіг у Київ і оповів про вчинки Ружинського, зараз повідомили Наливайка, який збирав тоді під Корсунем сьвіже військо, і виступили з Києва під Білу Церкву. У них всіх разом набрало ся до 8000 люда, та ще рахували і на черкаських міщан, які цілком їм спочували. У Шавули була чимала артиле-

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 74, 75, — певно за місяць лютий і mareць — поки Лобода пробував в Білоцерківщині.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 75.

³⁾ Ibid., 75; Heidenstein, II, 367.

рія, та й у Наливайка лишило ся ще кілька армат і навіть корогви, подаровані Максиміліаном.

2 квітня козаки наблизили ся до Білої Церкви, яку перед тим, 28 марця зайняв Ружинський. З початку обидві сторони не відважували ся вступити до бою і хотіли одна другу перехитрувати. Перший почав Ружинський: маючи при собі кілька рот пана Станіславського; та два десятки угорської кінниці під проводом Лепшені, Ружинський у ночі (з 2 на 3) зробив вилазку з цілею нагло напасти на козацький стан. Та коли він вийшов з міста з запаленими смолоскипами, і велів грати на трубах, а офіцерам як найголоснійше кричати, щоб жовніри не змішали ся між собою і не почали бити своїх, — міщане білоцерківські, які були цілком солідарні з козаками, відчинили другі ворота і впустили в місто Наливайка з 3000 війська.

Поляки, нічого не бачучи в темряві, кинули ся на козацький стан; але Шаула, який сеї ночі получив ся з Наливайком, відійшов за р. Рудаву (Рудку — у Гайденштайна); тих, що не встигли получить ся, Поляки побивали на протязі чверти милі.

А тимчасом ті козаки, що впали до міста, почали там грабувати, не зустрічаючи нігде відпору. Тільки два десятки угорської кінниці обороняли помешканне свого капітана. Спустошивши місто і почувши стріли в своєму стані, козаки вийшли знову в поле, щоб напасти на Поляків. Тепер сї опинили ся між двох огнів: з заду Наливайко, з переду Шаула. Шаула, який все відступав, раптом повернув і ударив на Поляків; сї кинули ся назад до замку через спустілий стан козацький і наскочили на Наливайка. Поляки мусіли хоч як продерти ся через козацькі лави і сховати ся в замку. Нарешті їм се удало ся, але, розумієть ся, з великою шкодою, — яку власне, трудно докладно подати, бо польські джерела в таких випадках досить скромні. „Понесли ми шкоду немало, особливо в піхоті, якої загинуло з 50 (?)“, — оповідає Жолкевський. Гайденштайн трохи щедрійший: „з 500 люда піхоти згинуло 100 і багато поранених“, після чого „наші, — каже Бельський, — бачучи, що справа стоїть зле, утікли до замку“. Козаків, як вірити Жолкевському, в сій битві згинуло з 1000¹⁾.

Тимчасом Жолкевський, який спочивав в Пикові, давно уже спішив під Білу Церкву, знаючи добре натуру Ружинського,

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 78—79; Heidenstein, II, 368.

який замість простого нагляду над козаками, що йому поручив Жолкевський, міг увязнути з ними в бій. Так воно й вийшло. Не дійшовши 4 милі до міста, Жолкевський спинився на ніч в Трилісах¹⁾, але почувши стріли з гармат, знявся і пішов під Білу Церкву. Пів милі від міста зустрів він післанця від Ружинського з проською помочи. Але козаки, угляdivши, що наближається польське військо, знялися і почали відступати в напрямі до Трипілья. Поляки погналися за ними слідом. Тоді козаки, пройшовши одну лише милю²⁾, спинилися і, своїм звичаєм, укріпилися: поставили в 5 рядів вози, а в середину військо і 24 гармати. Усі козаки були піші, лише привідці на конях. Годин три йшли так обидва стани, — один поперед другого. Жолкевський чекав людей, що лишилися позаду. Нарешті над вечір стали коло озера Острий Камінь³⁾. В козацькому стані був неспокій, про що два перебіжчики донесли Жолкевському. Проте козаки приготувалися до бою. Вози так тісно стояли один коло одного, що не було жадної можливості прорвати лаву: „розірвати табор, хоч здавалося було й легко, — Господь не довів“. Гармати поставили ззаду і з боків; привідці сиділи на конях, а військо, лежачи під возами, стріляло звідти в ворога. Поляків було до 2000. Битва тяглася до півночі і скінчилася ні на чому. Принаймні, хоч козаки, по польським звіткам, віднесли дуже великі потері, але і Поляки нічого не досягли; се видно з того, що табір козацький лишився нерозірваний, і козаки могли знову відступати в порядку, а Поляки не тільки не наважилися переслідувати їх, але навіть, переночувавши на полі битви, відійшли потім до Білої Церкви, лишивши козакам можливість іти до Києва. Коли такі були наслідки бою в полі, то оскільки гірше прийшлося би Полякам, як би Ружинський, відповідно до наказу гетьмана, дожидавав його в Паволочи, а козаки зайняли Білу Церкву, яку сам Жолкевський вважав незлим замком, а з доброю залогою — і неприступним⁴⁾.

1) У Еварицького (Истор. запор. козаковъ, II, 148) через помилку — Тришках.

2) У Гайденштайна (II, 368) через помилку „від Браславля“ — зам. Білої Церкви.

3) У Еварицького (II, 149) через помилку — Чорний Камінь.

4) Listy Żółkiewskiego, 79—80.

В битві над Острим Камінем, як подають польські жерела, загинуло козаків 2000, а в тім числі Сасько і багато „значних“; Шавулі відірвало гарматною кулею руку, Наливайко (а у Гайденштайна і Лобода) дістав тяжкі рани. „Ніде досі у них не було такої шкоди, як в сих (себто в двох останніх) битвах“. „Але і у нас не без крові“, — додає польний гетьман і потім подає куріозну скількість полеглих: 32 душі (Гайденштайн 34); Бельський трохи щедрійший — „300, а товаришів самих з 60“, в тім числі чимало з польської аристократії, як Длуский, Станислав Лаш, Вернек, Пальчовский та ин.

У всякім разі битву у Острога Каменю не міг вважати ніхто за перемогу Поляків над козаками¹⁾.

Жолкевський оповідає, що козаки після битви вибрали гетьманом Наливайка²⁾. „Шаула, як нещасливий в бою, втерня старшинування“, — каже Гайденштайн³⁾. Інші (Бельський, за ним Шміт) гадають, що козаки обібрали за гетьмана Лободу „приписуючи невдачу (?) Наливайкови“. Але навіть хоч би й допустити таку невдачу, то чим же Наливайко в сім разі був більш винний від інших? Лободу могли обібрати скоріше всього тому, що у нього завжди бувала далеко більша скількість прихильників у війську, тому, певно, й більш шансів на обібранє. Та й з дальшого ходу подій бачимо, що гетьманом, в розумінню

1) Одне сучасне джерело, згадуючи про сю битву, признаєть ся, що козаки „multos ex Polonis trucidant, ut pote Rotsmagistrum Wernek, Lasc, Palczowski et Dluscium — omnes egregios milites et alios multos“, і що „sic illa latronum turba crevit, ut ad quindecim milia militum numerarentur“, — трохи забарато! (Мемуари Jacobi Przonka, бібл. Осолінських, рук. ч. 60, л. 260) Про Білоцерківську битву коротенько згадуєть ся в наданню королем Жигмонтом (в р. 1597) Жолкевському Барішполя і Горошина: „Року тепер минулого девятдесятого противъ лютровству козацкому, которыхъ се до килкунадцати тысячей людей свавольныхъ народовъ rozmaityхъ з великимъ небезпеченствомъ и пострахомъ панствъ нашихъ украинскихъ згромадило было, з малою частью войска нашего мужне и сердечне ставивъ и въ погоню за ними идучы, в мили од Белой церкви о таборы тыхъ людей свавольныхъ и о стрелбу ихъ густую самъ з голою бронею своею, чынечы доброе сердце войску нашему, с тымъ козацтвомъ стиралъ се, которыхъ не переставаяючи конати, для милости нашь пана своего и отчизны своее важилъ се провадити малые войска наши за Днепръ“ і т. п. (М. Грушевський, Материяли до істор. козацькихъ рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 23).

2) Ibid., 81.

3) II, стор. 370.

сучасників Лободи і Наливайка, себто привідцею відомої кампанії — являєть ся справді Лобода. Можна лише здогадувати ся, що Наливайко домагав ся старшинування, як опісля під Лубнами, але фактичних даних для сього нема.

Від Острого Каменя козаки пішли до Києва, де лишили ся їх сім'ї. Була навіть мова про те, чи не ліпше було-б іти під Москву¹⁾; в литовських кругах побоювали ся також, щоб козаки не пішли в Білу Русь²⁾.

Жолкевський, переночувавши на полі битви, 4 квітня вернув ся назад у Білу Церкву для відпочинку коней і людей, а також щоб дати раду пораненим і діждати ся свіжого війська, яке за королівським наказом повинен був привести до Молдавії на поміч йому Ян Потоцький, староста камінецький. Звідси-ж, з Білої Церкви вислав він післанців в Січ, щоб відтягнути їх від спільної акції з Лободою. На той час атаманом січовим був шляхтич православної віри Каспер Подвисоцький³⁾, а товариства при ньому було усього лише 500 люда. Відпочивши трохи в Білій Церкві, Жолкевський повів свій відділ під Київ. Під Васильковим получив ся з ним і Ян Потоцький з своєю ротою і з запасом пороху і куль. Литва також вислала на поміч Карла Ходкевича.

Прочувши, що в Каневі пробуває козацький (запорожський) полк Кремпського, який має перейти на той бік Дніпра⁴⁾, Жолкевський не гаючись вислав туди відділ жовнірів під проводом Ходкевича, а з ним пішли також Ружинський з ротою і Михайло Вишневецький. 11 квітня, на 1 день Великодня, вони нежданно вскочили в місто: багато перебили, иньші, утікаючи, потопили ся в Дніпрі, так що з полку Кремпського усіх заги-

1) Listy Żółkiewskiego, 81: „niemało ich est, czo wołają na tho, żeby do Cara iscz dacz się na łaskę jęgo“.

2) У всякім разі їх там сподівали ся. 25 квітня Лев Сапега писав Кн. Радзівілові: „Наливайка й досі нема і ждемо його що дня й що години“ (Arch. domu Sapiegow, 139—140).

3) Сей Каспер Подвисоцький займав якийсь поважний уряд у Запорожців ще в р. 1586. Його сповіщає про рух перекопського царя Богдан Микошинський (Listy Żółkiewskiego, 34).

4) Правдоподібно він мав намір вирушити на Білу Русь; се очевидно про нього писав Сиротка до Кр. Радзівіла (7/III), що „якийсь козак тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожців і уже на київському шляху“ (Жуковичъ, Сеймовая борьба, 219, прим. 478).

нуло з 150¹⁾). Але сього ще не досить — вони атакували ще й церкву, як раз підчас відправи, і до 400 поклали на місці, а багато потопило ся утікаючи до Дніпра²⁾). Поляки забрали також приладжену козаками сіль в Каневі і Трактемирові, що було для них дуже прикро. Решта козаків, перепливши на той бік Дніпра, склали в одну купу човни і спалили, — певно, щоб до них не могло дібрати ся польське військо, а самі пішли лівим берегом під Київ, де й прилучили ся до війська Лободи.

Поки Жолкевський ішов під Київ, козацьке військо перебрало ся уже на той бік Дніпра, на „татарський беріг“ і при тому частину човнів спалили, частину узяли з собою. Жолкевський, прийшовши до Дніпра і побачивши, що нема жадного способу дістати ся до козацтва, звелів, щоб приставили йому з гори, з Припети і Тетерева усі, які є там човни і байдаки, а міщанам київським наказав змайструвати нові і приставити на відоме місце. Хитрі міщане київські, які взагалі були по стороні козаків (що не завадило їм перед приходом козаків поховати під водою свої човни), видобули тепер їх звідти і віддали Полякам. Козаки довідавшись про се, посніжили тим боком до міста, щоб не допустити до сповнення гетьманського наказу: удержати Киян від віддання човнів і спалити старі, а як би вони отягали ся і сперечали ся, то спалити й місто й замок. Жолкевський, довідавши ся про се, також з усеї сили спішив ся під Київ. Козаки, щоб вигадати час, почали пересправи з Жолкевським, а самі і водою і сухопутем рушили до міста; але Жолкевський, не спиняючись йшов, і опередив козаків лише о дві години, дякуючи шпігам, яких мав в козацькому стані. Не входячи в саме місто, він став в пів милі від Києва коло Печерського монастиря і розставивши пікети скрізь коло міста, доглядав будування човнів. По той бік Дніпра, як раз *vis-a-vis*, стояв козацький стан, дожидаючи з Низу запорожських козаків, які могли-б перешкодити роботі Киян і жовнірів польських.

1) Listy Żółkiewskiego, 81.

2) А. Єфименко (Очерки історії правобережної України, стор. 56) тої думки, що ся подія викликала народню думу і наводить відповідну строфу: „Ой бодай же ти, дівко-бранко, щастя і долі не знала, що ти нам той слутний день сьвітлого празника напояла“. Але ся строфа узята з думи про Марусю Богуславку, де згадка про „сьвітлий празник“ відносить ся до часу пробування невольників в полоні, а не дома — на Україні. Тай взагалі дума ся пізнійшого походження.

Запорожцям давно уже було оповіщено про справу козацько-польську. На початку квітня до них, як ми бачили, вислав Жолкевський післанців, з тим, щоб намовити їх не сполучати ся з українським козацтвом. Але місія ся не була вдатна: післанців козаки закували в кайдани, а самі, сівши на 100 чайок, з Каспаром Підвисоцьким на чолі вирушили з Січи в поміч товаришам. Дніпро уже очистив ся від леду, тому можна було іти під Київ водою.

Польський гетьман, знаючи про те, що має прибути запорожська фльота, розставив на горі гармати і навів їх жерлами на Дніпро. Не сподіваючись жадної небезпеки, Запорожці весело плили на своїх чайках, і наблизивши ся до міста, почали сурмити в сурми і бити в котли. Погода, що увесь час сприяла Запорожцям, раптово змінила ся: подув з гори північний вітер і чайки не могли як слід плисти далі у гору. Жолкевський скористав з сього і велів стріляти з гармат в човни. Кілька чайок загинуло і пішло на дно; в лодці самого привідці було дві діри і він ледве не втопив ся. Мусіли Запорожці відплисти назад і стати коло Переяслава, щоб помагати козакам то привозом живности, то перевозячи їх на другий беріг. Жолкевський на всякий раз вислав Яна Потоцького наглядати з правого берега за Підвисоцьким.

Се було на великодному тижні. В суботу на сьому тижні польські жовніри угледіли на Дніпрі колоду, з листом на ній, піймали її і принесли гетьманови. Се був лист Лободи з пропозицією згоди. Жолкевський післав козакам глейтовий лист для безпечного приходу їх послів, але вони вимагали ще й закладу. Гетьман відповів їм, що досить з них і „глейта“, але козаки не вірили Полякам¹⁾. Вони спитали про умови, на яких можна було б помирити ся і покінчити дальшу військову акцію. Жолкевський, порадившись з Потоцьким та иньшими ротмістрами, відповів через козацького сотника Козловського, який прибув в сій справі другого дня: „видайте Наливайка та иньших головних, віддайте чужоземні хоругви, гармати, — тоді я дозволю низовцям іти з Богом“. В понеділок, 19 квітня, прибули два козацькі осавули і заявили, що не згідні на такі умови, і не видадуть ні людей, ні хоругов.

Бачучи, що пересправи з козаками скінчать ся на нічому, Жолкевський знову почав готувати ся до бою, але перше йому

¹⁾ Bielowski, Pisma Stan. Żółkiewskiego, 149—152.

треба було улекшити переправу з правого боку Дніпра на лівий. Тому він, не відпускаючи від себе осавулів, придумав аж дві хитрощі. Перш за все пустив чутку, ніби він вислав на них кудись частину свого війська під проводом каменецького старости Потоцкого для переправи через Дніпр і походу в Переяслав, щоб там захопити жінок, дітей і маєтки козацькі. А щоб більше було похоже на правду, він велів Потоцкому обійти на кілька миль від Києва по дорозі до Трипілля і від себе післати 24 вози з 10 човнами ніби для переправи через Дніпр коло Канева або Трахтомирова. Окрім сього Жолкевський вибрав у своєму стані якихсь двох пахолків, намовив їх назвати себе польськими перебіжчиками і сповістити козаків, ніби до гетьмана в поміч іде з Литви велике військо, а староста Потоцкий переходить через Дніпр коло Гострого. Тому що було перемире, то Жолкевський вимагав, щоб козаки видали назад шпівнів, які до них втікли. Козаки відмовили під тим pretextом, що „хиба годить ся вести пересправи, а з тилу готовити напад?“ Жолкевський відповів, що пересправи сї були лише покривкою для того, щоб обидві сторони могли поліпшити свої справи¹⁾.

Після сього козаки вирушили під Переяслав для оборони своїх сімей, яких вислали туди ще скоро перейшли на лівий берег Дніпра. Коло берега лишили ся лише Лобода та Наливайко з відділом кінниці в півтора ста люда. Вони хотіли ще раз спробувати переговорити з Жолкевским. Лобода, а з того боку Юрий Струсь, староста браславський, виїзджали на човнах на середину Дніпра „трактовати ся“, але без жадних наслідків. Після сього Лобода і Наливайко з козаками вирушили і собі під Переяслав, де усіх козаків, не числячи жінок і дітей, збрало ся коло 10.000. По дорозі від Дніпра до Переяслава розставили в багатьох місцях тайні і явні чати.

Лише відійшли від Дніпра останні козаки, Жолкевський, упевнившись, що нема ніде засідки, у вівторок і середу „по милости божій“ вспів перевезти своє військо на „татарський“

¹⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 265 оповідає, що козаки сї шпівнам „відтяли голови“. Antoni J. (Trzy opowiadania, 186) не знати з відки узяв, що „Кремпекий відвіз їх на Дніпровські острови“. Більше варта віри звістка Heidenstein-a (II, 373): „kozacy podobno ich suto wynagrodzili“, але очевидно не забили, бо далі оповідає, що один з них загинув в битві на Солониці, а другого — повісили і четвертували опісля.

беріг „без жадної втрати“, а в четвер того-ж таки тижня йшов по козацьким слідам до Переяслава, віддавши наказ Потоцькому забрати з Києва усе потрібне для переправи, щоб козаки не могли знову переїхати на „руський“ беріг.

Козаки, почувши від розставлених чатів, що Поляки перейшли уже Дніпро і тягнуть до Переяслава, не знали що робити: оставати ся в Переяславі, чи йти далі, в глибину України. Йти було тяжко, бо треба було забирати з собою не тільки запаси, артилерію і військові знаряди, але жінок, дітей і усе добро. Лишати ся у місті було небезпечно, бо деж узяти корму для 10.000 коний, та й боронити ся було тяжко у місті, яке простягло ся більш як на милю кругом. Зізвали усіх на раду і почали спорити; одні кричали, що треба йти далі, другі — лишати ся, треті — увійти в переговори з Поляками. Нарешті узяти гору перші: порішено було забрати з собою сімі, частину маєтку і вирушити в напрямі міста Лубен (Олександрова), там перейти мостом через ріку Сулу, знищити міст і скрити ся в степу. Поляки може ще й не захотять гнати ся за ними так далеко, як се було з Наливайком, коли він минулого року сховав ся був в уманських степах.

Прибувши в Переяслав, Жолкевський довідав ся, що козаки пішли далі на схід до Лубен, що розумієть ся, йому було приємно: від Переяслава до Лубен усього лише 15 миль. Окрім того, козаки моглиб ще піти і на „муравський шлях“¹⁾, але навряд чи довго в тій пустині удержать ся. Зрештою, куди-б вони не пішли, — на „шляхи муравські“, до Дону, хоч би навіть і до Чорного моря, — він згоден переслідувати їх, аби не вернули ся назад до Польщі! Про все се доніс він королеви²⁾.

У козаків було 24 гармати і досить великий запас усього потрібного. На думку Жолкевського там було не більш 2.000, що могли-б дати опір, а решта — „каша до бою негідна“. Було у козаків коло 10.000 коний. Слідом за ними пішла і спинила ся коло устя Сули фльота Підвисоцького, де було 1500 запорожців. Без сумніву, козаки легко могли були утікти від польського війська, як би не жінки і діти їх.

¹⁾ Ішов із татарських земель через верхівя річок: Кінські Води, Самара, Орель до верхівя Ворскли, себто по вододілу Дніпровського і Азовсько-Донського басейна.

²⁾ Bielowski, Pisma St. Żółkiewskiego, 149 — 152, z obozu nad Sopochem (себто Супоєм).

Прийшовши до Лубен — козаки на якийсь час спинилися в замку і дожидали відомостей від чат, розставлених між Переяславом і Лубнами, про напрям руху польського війська. Порішено було перейти за Сулу лише тоді, коли Жолкевський почне наближати ся уже й до Лубен. Вони гадали, що коли перейшовши міст, сплять його, то неприятель жадним чином не добереть ся до них.

Жолкевський стояв увесь час під Тохатином (?), в 20 польських милях від Лубен і 65 від Переяслава. Головною ціллю його було задержати козаків — не дати їм утікати в степи. Він скликав військову „раду“ і на ній порішено було вислати кілька сот (пять по Бельському), додавши до них кілька двірських рот під проводом Струся, Ружинського і Михайла Вишневецького для переправи їх через Сулу коло Горошина, — в 5 милях від Лубен, в тому самому місці, де переходив Витольд після катастрофи на Ворсклі і де була звичайна татарська переправа. Сей відділ повинен був, перейшовши Сулу, обійти ззаду козаків, і в тім разі, як би вони були ще в місті, стати проти мосту і затримати їх; а як би вони вже перейшли міст, то стати ззаду їх і не пускати в степ, але у всякім разі не дозволити знищити міст. Військо польське не знало навіть, куди воно йде, — так обережно вела ся справа; в милі від Тохатина воно звернуло в право до Горошина, де козацька сторожа не могла вже слідити за ним, бо й взагалі нікому не приходило в голову, щоб Поляки наважили ся скористати з цього шляху. В Горошині вони переправились на той бік на снопах очерету та рибальських човнах, а коней пустили вплав.

Скрім того Жолкевський вислав і другий відділ кінних жовнірів, усього в 500 люда, під проводом пана Белецького, який учив ся колись в запорожському війську „лицарській справі і діяльності“, і звелів йому йти просто до Лубен і бути на поготові подати поміч, коли буде потреба, панови Струсю. А разом з сим, щоб виграти час і затримати ще козаків, вислані були до козаків листи від давнього їх „приятеля“, галицького каштеляна Претвича, який на певних умовах обіцяв їм „ласку і пробачення“. Сам гетьман трохи згодом виступив з Тихотина з головними силами і не снішачи поступав просто до Лубен, і 6 миль від Лубен до нього прилучив ся з своїм полком Потоцький. На той час, 24 мая прибув як раз і князь

Богдан Огинський, подкоморій троцький з тисячним відділом Литви, і усі разом спішно вирушили під Лубни¹⁾.

Козаки, почувши про рух самого Жолкевського, лишили дубенський замок і поспішили до мосту, щоб перейти Сулу. Ще й половина їх не перейшла, як наблизився Бельський з своїм полком, але він не дуже хапався нападати на козаків, бо побоювався засідки в лісах над Сулою. Коли козаки досьвіта перейшли міст і запалили його, Белецький лише встиг, відігнавши козаків гарматними стрілами, загасити пожежу і направити його, після чого перейшов сам і став у місті.

25-го мая козаки стали обозом 5 верств від Лубен в урочищі Солониця. Знаючи, що з переду іде гетьман з польським військом, але не відаючи, що Струсь чекає на них ззаду, побачивши ззаду себе стовп пороку, гадали, що то кудись ідуть Татари. Але коли Струсь спинившись випалив з гармати, як він умовився попередити з гетьманом, козаки зрозуміли що вони опинилися в лабетах і зразу не знали, що чинити: чи йти далі у степ, чи лишити ся тут на місці, тут все-ж як не як, а можна було боронити ся, а в чистому полі їм була-б загибель: відріж тільки Поляки воду — вони пропали і самі і їх коні! Порішено було лишати ся і окопатись. Окопали ся вони так, що один бік окопів сумежив з болотнистою Сулою, а три інших виходили в чисте поле. Самі окопи були зроблені так: отаборили ся в 4 ряди возами і скували колесо з колесом кожного возу ланцюхами, потім, округ сього викопали рів і вздовж рову високий, вище возів, вал, а в валу кілька воріт, і проти кожних з них по могилці, насипови; на сих останніх поставили гармати. Окрім того, в середині табору поробили високі, вище валу, зруби з землею, і на зрубках також умістили гармати²⁾.

¹⁾ Універсал королівський про те, щоб литовське військо стало під команду коронного гетьмана для погамування козацького повстання був виданий 9 мая (Літопись занят. Археогр. Коммис., вып. 5. Невськиж. Архивъ 25).

²⁾ Де власне стояв станом козацький табор, і досі напевно не знаємо. В р. 1883 спеціально виїзджали розшукувати того місця Н. Костомаров і В. Горленко; були вони і в с. Солониці, але нічого не могли допитати ся у місцевих стародавніх людей. Місце табору козацького вказують нині ріжно: одні в с. Солониці, другі в х. Купевасі, треті між хуторами: Купевахою, Войнихою і Солоницею, на північ від війницького мосту в напрямі до Купевахи. Сю гадку підперасть ся тим, що селяне часто знаходять в тій місцевості чимало зброї: пищалів,

Відповідно до умови, стріл з гармати повинен був повідомити Жолкевського про те, що Струсь уже стоїть на місці; для більшої певності він вислав до гетьмана післанця на самому прудкому коні. Жолкевський відповів йому, що „нехай починає пересправи з козаками, але до його приходу не починає битви“. Козаки замітили післанців, хотіли були вхопити, але се їм не удалося.

Струсь почав пересправляти з Лободою, своїм особистим знайомим, і з умислом тягнув доти, поки не наблизилось вій-

поламаних шабель, куль рушничних і гарматних і навіть гармат, одна з яких нині в Лубенському музеї Е. Скаржинської. Окрім того на тому-ж полі були знайдені сліди військового обозу: котел, калямар, люльки, списи (Кіев. Стар. 1901, Археолог. Лїтопись, 207). Де-хто відсуває поле битви ще далі від Лубен — коло Квітчиного хутора і на урочище „Суха Солониця“ (12 в. від р. Сули), де й досі подекуди видно окопи (К. Бочкаревъ, Очерки Лубенской старины, М. 1901, ст. 17). Д. Бочкарьов висловлює сумнів що до місця козацького стану „пів милі від міста“, „за мостом через Сулу“ (і навіть далі коло х. Солониці (див. О. Николайчикъ, Первая козацкія движенія въ рѣчи Посполитой. К. Стар. 1884, кн. IV), бо козаків на сій простороні не можна було позбавити води, якої скрізь досить в джерелах і по нині, завдяки низькому поземови усіх вод, а рівно і польське військо не могло терпіти тут, поблизу міста, недостачи в припасах. Таким чином, безперечно нині лиш те, що битва Наливайка з Поляками відбула ся, як свідчать історичні джерела, на Солониці, „але тому що назва ся родова і обіймає більшу місцевість, то визначити більш точно поле битви до нових розслідувань неможливо“ (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Стар. 1903, кн. IX, ст. 291). Серед місцевих людей існує й по нині легенда про „славного лицаря Наливайка“, якого розбили під Солоницею Поляки: „багато тисячок козаків було тут порізано, труп лежав купами і кров текла в річку, закрасила воду і стала солона“; від того виводять назви річки і села — Солониці і хут. Купевахи (Бочкаревъ, *op. cit.*, ст. 17 на жаль не наводить усієї легенди). Що таке етимологічне толкування не має жадної підстави, і стало ся лише наслідком народньої творчості, слідує хоч би з того, що р. Солониця відома в історичних джерелах значно попереду (з р. 1578 — з надання Баторієм Байбузі пустини рік Сули, Удая і Солониці, „ку осажаню людьми“), а назва Купевахи походить від „купья“ — так звуть ся твердіші місця на болотах, де можна стати ногою (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Старина, 1903, IX, ст. 290). Оповідає також народня легенда і про великий скарб в Солониці (селі), де Наливайко, коли його подолали Поляки, вкинув в „Довге озеро“ увесь козацький скарб — „шіснайцять бочілок золота“ (Бочкарев, *op. cit.*, 16). Нині не знати, що то за „Довге озеро“; а що до козацького скарбу, то знаємо документально (диви далі), який він скупилий лишив ся по Наливайкови.

сько Жолкевського, яке стало навкруги козацького табору і відрізало козаків від річки і від пасовиськ, і не змішуючись з відділом Струся, вільно могло зносити ся з ним. З одного боку став Струсь з кн. Ружинським і Мих. Вишневецьким, і ротами Ходкевича, Бекеші, Горностая, Язловецкого (з рєстровими козаками), Фредра, Собєского, Чарнковського і рєшткою роти Вернека, усіх більш тисячки: гусарів і козаків¹⁾; останніх очевидно було дуже не багато. З другого боку — гетьман зі своєю ротою і полком, куди увійшли роти Щєнного Герберта, Ковачевського, Їурского, Сладковського, Тарнавського і королівська піхота з капітаном угорським Лєпшені; тут було усіх коло 1500 люда. Другий полк старости каменецького Яна Потоцького складав ся з рот Стефана і Якуба Потоцьких, кн. Порицького, старости перемишльського, старости хмельницького, крайчого Даниловича, Гербурта, старости скальського, двох Пшерембєских, Плєсєневського, Уляницького, — усього 1300 люда. Тут був і князь Огинський з литовським військом, якого було 1100 коний. З третього боку стояла постійна сторожа з дрібної кінної шляхти, а з четвертого — захистом служили неперехідні болота р. Сули.

Загально рахують, що у Поляків було коло чотирьох тисячок (Бєльський рахує 4900), тоді як у козаків, крім жінок і дітей, більш 8.000. Але, розумієть ся, як те, так і друге число можна приймати лише яко приблизне, бо, перш за все, звістки ми маємо лише з польських джерел, які скількість своїх мали звичай зменьшати, а ворогів — побільшувати; друге, що до польського війська, то там рахунок вели лише шляхтичам (товаришам), з яких складали ся військові хоругви, а проте кождий шляхтич повинен був мати з собою 3 жовнірів-нешляхтичів, — шерєгових або чєляди, які входили також в склад хоругви. Що-ж до козацького війська, то Поляки могли зрахувати його лише на око.

(Далі буде).

¹⁾ Лише починаючи від р. 1598 козацькі роти не змішують ся з гусарами, — виступають окремо (Górski, *Historya jazdy*, dod. 314—315).

Miscellanea.

Руська „кройника“ з XVII в.

Незвісний чернець миколаївського монастиря в Крехові, коло Жовкви, переписавши собі „Лімонарь сирѣчь цвѣтникъ иже во Сѣмъ ѿца ншго Софронїа патриа^рхи Іерусалимского“ виданий у Київі 1628 р., на чистих картках, які зістали ся йому, пописував собі всяку всячину (з тотожності письма видно, що се був той сам чернець). Між тим *silva rerum* є також і коротка літопись, яку він списав собі „для пам'яті“. Писана дуже лаяконічно, без хронологічного порядку (в поданім низше тексті я розставив записки хронологічно) тай одним розмахом пера. Обіймає вона події з XV, головно з XVI та першої половини XVII вв.; найпізнійший факт, про який згадує ся, то смерть Володислава IV 1648 р., і відай в тім році списав, чи переписав автор сю літопись. За оригінал чи не служили розкинені по різних книгах рукописні записки? А може се лише випис з якоїсь доси незвісної або вже і затраченої руської літописи.

Події з XVII в. сеї літописи вихіснував вже о. А. Петрушевич в своїй праці: „Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ“, тільки жерело до них цитоване всюди дуже недокладно; так приміром на ст. 34 називає його: „Лімонарь Софронїа патр. Іерус. рукоп. львов. св.-онуфрейского монастыря Nr. XLIX“, опісля на ст. 95 вже каже: „Записка на Лимонарь Софронїа патр. Іерус.“, а на ст. 102 подає лише: „Лимонарь Софронїа патр.“.

Сама літопись не дає нам справді майже нічого нового; головнійші факти вже більш знані з відки інде. Інтересна вона лише задля деяких деталей, котрих в часті сучасним свідком мусів бути її автор.

Кроїни^к ѿ ро^ж: Хѣа

ДЛЯ ПАМ'ЯТИ СПИСАНА БЫСТЬ.

Оу Бѣковинѣ во'на ꙗучѣ
 На Бѣковинѣ во'на ꙗучѣ
 Татарє великіи ꙗучї
 Сокалска бѣва ꙗфѣ
 Татарє на стѣю Ин^н ꙗфѣ
 Оу Полоцка бѣва ꙗфѣ
 Оу Хотѣню во'на ꙗфѣ (sic!)
 Оверти^нска во'на ꙗфѣ
 Кокоса бѣва ꙗфѣ (sic!)
 Оу Герета бѣва была ꙗфѣ
 Стародѣска во'на ꙗфѣ
 Третій Кро^н Жикгмонтѣ, першы' по^нскій. народившися па-
 нова^н ма лѣтъ, потомъ маючи лѣтъ ѿ, оумеръ ꙗфѣ
 Гара^нча была на Оуспеніє Бѣи ꙗфѣ
 Гара^нча была ꙗфѣ
 Дрогы' ро^ж кды^ж збожа поме^нзло ꙗфѣ
 Морѣ ꙗфѣ
 Кро^н Явг^с оумеръ в Книшинѣ ꙗфѣ
 Гендри^к кро^н по^нскы' оутѣ^к с Полски ꙗфѣ
 Татарє на Покро^н ꙗфѣ
 Кро^н Стефанѣ на крѣвство полское прѣѣхалъ ꙗфѣ
 По^н ѿстрога^н татарє ꙗфѣ
 Во'на с Короле^н Стефано^н по^н Кгда^нско^н ꙗфѣ
 Комета на нѣѣ на кшталтѣ мѣтлы была видѣна ꙗфѣ
 Господа^н волоскій По^нкова сталъ во Лвовѣ ꙗфѣ
 Бензинѣ оугорскы' замокъ первнѣ розви^н ꙗфѣ
 Тогожъ рокъ с пнѣла на вѣро^н свѣтлы' земля тряслася ѿ
 Львова на пнѣ милъ
 До Москвы во'на ꙗфѣ
 Стефанѣ кро^н полскы' изъ Иван^н Книземъ московскимъ по^н
 Псковомъ взяли примѣри ꙗфѣ
 Квалик^н погорѣ^н ꙗфѣ
 Кро^н Стефа^н Баторы' оумеръ оу Кро^н ꙗфѣ

Татарє на с: Єпса «афпѣ

Ро^к «ахї, фе^в гї в Євкотѣ а сѣго поста прѣстависѣ вѣлѣоче-
стивы^к: Коста^нтинъ Василы^к Остро^вскій, живѣ лѣтъ пѣ

На с: Ємниона татарє «ахї

Ро^к «ахмд на Покро^в Прѣтен Бѣи великы^к снѣгъ оупалъ, же
и дома по мѣста^х и села^х, в^к лѣсѣк^х дерева полама^х:

Ро^к «ахмѣ панѣ крако^вскы^к жо^вкевскы^к, панѣ Сове^тскы^к поме^р.

Кро^в по^вскы^к Владисла^в былъ оу Львовѣ з Кролевою ѣ во-
ска великїи ишли розманты^х црѣ^и и шве^тцкїй людѣ, мѣдѣ сеп. ѣ
Гетманѣ того^ж рокѣ поме^р «ахмѣ

Кро^в полскы^к Владиславъ поме^р ро^к «ахмї, того^ж рокѣ во^на
с козаками вѣ^т: выла и пѣсили козаки лаховѣ.

Подав *Арістархъ Крижановскій* Ч. С. В. В.

П. Литвинова-Бартош.

(Некрольо).

8 (21) вересня умерла на 70-ім році житя одна з най-
старших репрезентанток української етнографії — Пелятія Лит-
винова, роджена Бартош, в своїй батьківщині, в с. Землянці,
Глухівського повіту. Свої етнографічні інтереси вона заявила
передовсім збиранням і публікацією взорів вишивок (починаючи
від р. 1872, кілька видань); в 1878 р. видала вона в Києві особну
збірку українських взорів: Южно-русскій народный орнаментъ.
В Київській Старині, почавши від р. 1884, уміщено було кілька
дрібних історичних і етнографічних заміток її (про культ крі-
ниць в Чернігівщині, традиції про убивання старих людей — сей
комунікат її, через непорозуміння останніми роками був причиною
дуже завзятої полеміки, бо на його підставі звичай забивання ста-
рих людей прийнято за сучасний). В переддень її смерті, в серп-
невій книжці сього року появили ся тамже ширші спомини її п. т.
Очеркъ изъ жизни старосвѣтскихъ помѣщиковъ. В французьких
етнографічних виданнях останніх літ були також її дрібні за-
мітки. Найбільше показною працею її була гарна опис весіль-
них звичаїв, надрукована в III т. Матеріалів до української
етнології п. т. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глу-
хівського пов. у Чернігівщині (с. 70—172). Н. Товариство ім.
ім. Шевченка признало її за сю працю своїм звичайним чле-
ном, а парижське антропологічне товариство — членом-корес-
пондентом. Деякі дрібніші замітки її мають появили ся в одній
з дальших книжок Матеріалів до української етнології.

М. Грушевський.

Олександр Липін.

(Некролог).

27 с. с. подолиста російська наука й суспільність стратила одного з найчільніших і найбільше шанованих своїх репрезентантів, що рядом капітальних праць, як „Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ (1857, магістерська дисертація), „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ (1865, нове, розширене видання 1874 р. п. т. Історія славянскихъ литературъ, два томи), „Общественное движеніе при Александрѣ I“ (1871), „Характеристики литературныхъ мнѣній отъ 1820 до 1850-х гг.“, „Бѣлинскій, его жизнь и переписка“ (1876), „Історія русской этнографіи“ (1890—1, 4 т.), „Історія русской литературы“ (1898—9, 4 т.) — врив глибоко своє ім'я в історію російської науки й суспільної гадки.

Він був одним з найбільше характерних і симпатичних репрезентантів поступової Росії й не вагався жертвувати за свої переконання. Що йно зайнявши катедру в петербурзькій університеті (1860), він виступив з нього, разом з Ковеліним, Спасовичом і ин. наслідком репресійних розпоряджень правительства. Його не зломали недостатки, в котрих він мусів заробляти собі хліб тяжкою працею над перекладами. Перший вибір його членом академії, в 1871 р., не був затверджений правительством, і щоб вивести академію з конфлікту, покійник сам зрікся вибору. Не був затверджений і вибір його доктором *honoris causa* казанським університетом. Тільки в 1897 р. затверджено новий вибір Липіна членом петербурзької академії.

Нам його ім'я лишить ся дорогим не тільки з огляду на його наукові труди, що глибоко входили в сфери українознавства, а ще більше — його заслугами для самої української національної ідеї. Його огляд українського письменства в історії словянських літератур був, будь що будь, першою історією української літератури. Його історія української етнографії (що займає III том його курсу) була важним причинком до історії української свідомости. На сторінках Вѣстника Европы, що був його катедрою протягом сорока літ, він не раз доводив законність і природність українського національного відродження та боронив його супроти атаків різних російських шовіністів.

Що він не розумів української національної ідеї так широко, як розуміємо її тепер ми, сього, розуміється, йому ніхто не повинен брати за зле (з такого вузшого розуміння вийшла його голосна свого часу стаття „Особая исторія русской литературы“, з поводу Історії літератури пок. Огоновського, що розсварила з небіжчиком українофільські круги в Росії, а і з особистих зносин знаю, що небіжчику не конче подобала ся нинішня широка програма, зачеркнена українством — мовляв не треба виїздити з усім відразу, маючи з усіх боків ворогів). Натомість його заслуги, положені ним в популяризації й обороні української ідеї в російських кругах, варті всякого признання, і Наукове Товариство ім. Шевченка відповідно ушановало його в минувшій році, з нагоди съвяткування п'ятидесятиліття його наукової діяльності, вибором на дійсного члена: він і ак. Ятіч се були перші дійсні члени з иньших народностей, вибрані Товариством.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописий за р. 1903¹⁾.

Київская Старина в першій відділі дала 63 статі різнородного змісту і 9 творів белетристичних; в другій багато дрібнійших документів, звістки і замітки на різні теми, багату, з різних своїх і чужих часописий зібрану хроніку сучасного культурного і національного життя всеї України-Руси і вкінці — досить випадкову, як і давнійше, бібліографію. Немило вражає давних читачів київського журналу брак цінної археологічної літописи, тай загальне убожество історичних статей. Першому причина та, що з 1903 р. „Археологічна літопись“ стала видавати ся особним журналом її укладчиком Біляшевським. Натомість на признане заслугоє в часті вже переведений намір редакції К. Старини при помочи цілого ряду літературних начерків і характеристик познайомити російських Українців із новітніми українськими письменниками, яких багато творів із-за відомих цензурних відносин за кордоном зістаєть ся для них незвісними.

Перейдім до ближшого огляду журналу.

З давньої історії України не подибуємо нічого спеціального, окрім замітки О. Л., що оповідає коротко історію церкви св. Юрія в Каневі, збудованої 1144 р. кн. Всеволодом Ольговичом (кн. X). Окрім того староруські часи зачіпає недокінчена стаття пок. А. М. Лазаревського: „Историческій очеркъ мѣстности, составлявшей полтавскій полкъ“ (кн. IV). Смерть не дала заслуженому українському історикови докінчити працю, що мала бути четвертою з ряду в серії монографій „Описаніє Малороссіи“, в яких автор по давнім козацьким полкам описував козацьку Україну. В полишений рукописи іде річ про початок залюднення території

¹⁾ Початок (часописи українсько-руські) див. в т. LVIII.

бувшого Полтавського полку, а то середнього Поворескля. В тій справі в історичній науці велика плутанина. Автор піддає строгій критиці літописні звістки про „Лтаву“, в якій давнійше бачили „Полтаву“, і родословіє кн. Глинських, які піби-то володіли Полтавою в 14 і 15 вв. і зіставляючи тоті звістки з цілим рядом документальних даних, дає образ стану Поворескля в 14 і 15 вв., при чім показало ся, що в тоті часи ся територія була пустинню. Доперва з пол. 16 в. появляють ся „уходники“, що ловлять рибу і бобри, а коло 1630 р. повстає Полтава.

До історії релігійних і культурних відносин XVII—XVIII вв. маємо докінченне просторої студії проф. Х а р л а м п о в и ч а про шкільництво, що буде обговорена осібно, і дві статі Ор. Левицького: Історія одного древняго волинського храму (кн. I). — Автор, звісний уже з наукових робіт над волинською старовиною, оповідає історію каменної церкви Івана Богослова, в луцькім замку. Колись була се катедральна церква луцької єпархії, одначе від половини XVII в., серед двовікової борби православних із уніятами о її посіданє занепала вона зовсім, бо ніяка зі сторін не дбала про неї. З часом, уже по переході під панованє православного царя, занепала вона зовсім, а 1830 р. її розібрали і з материялу того поставили військовий шпиталь. Тому що доля сеї церкви була тісно звязана з долею православ'я і його борбою з унією, якою автор теж займає ся у своїй праці, стає вона вартним причинком до історії церкви в Волинській землі. Інша замітка тогож автора (кн. XII) показує, в як дивовижні колізії вводили наш нарід і його духовенство татарські набіги, від яких не з'уміли його оборонити ні польські, ні московські „опікуни“. Він подає записку сьвященика с. Байбузів, черкаського повіта, київської губернії з 1686 р. З неї довідуємо ся, що сьвященик звінчав двоє людей, селян, яких супруги були в татарській неволі. Вчинив се, коли вони довго не вертали, на прошеннє їх і найповажнійших людей в селі. Робив те не він оден, бо немало було таких розлучених Татарвою. Лучало ся, що муж по повороті заставав жінку за ким иньшим і звичайно годив ся в довершеним фактом і шукав собі иньшої товаришки житя. Вкінці мало наукова статя І. Гордієвського: Святитель Теодосій Углицкій, архієпископъ черниговскій (кн. IX) — дає біографію Т. У-ого, а радше показує, як він посуваєсь по гієрархічній драбині духовній; його духової фізіономії і значіня автор зовсім не бере ся малювати.

З історії гетьманщини 18 в. подибуємо: Н. Молчановскій: Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы (кн. I). — Про смерть гетьмана згадує автор коротко, головно займаєть ся його доволі багатою спадщиною в готівці, яку Кароль XII, яко протектор козаків у Бендерах, признав своякови покійника Войнаровському, тимчасом як

Орлик вважав сю спадщину за власність козацької каси і довго, хоч безуспішно домагався звороту її, а бодай позичених Мазепою Каролеві 60.000 дукатів. Стаття оперта також на матеріялах шведського архива. До Мазепи належать також подані О. Л. (кн. V) листи Ол. Лазаревського і П. Лебединцева до М. Костомарова. Причинок до пограничних відносин українсько-польських в середині XVIII віку дає подана В. Доманицьким (кн. XI) жалоба с. Красної київського повіта на напади і грабежі пограничних польських військ. Г. Б. в статті — Ко дню столѣтней кончины послѣдняго кошевого войска запорожскаго Петра Кальнишевскаго (кн. X) дає опис Соловецького монастиря, не може однак вказати нам докладно місця в'язнення К-ого; описує звисну кам'яну плиту на його могилі й подарунки зроблені покійником монастиреви, між иньшими цінне євангеліє, опрацьоване на його гроші за 2435 р. З того автор виводить, що начальство монастиря муїло добре поводити ся з нещасним кошовим: дарунки були певне доказом його вдяки.

До характеристики внутрішніх відносин кінця гетьманщини подає О. Л. (кн. XI) ряд документів з 1767 р. про заходи гетьмана Разумовського до обмеження п'янства, розширеного головню завдяки свободі роблення горівки і шинкування її. Він зборонював його тим, що не мали більших припасів збіжа, але обмежене використала старшина, обмежуючи свободу роблення горівки козаками, однак сама ще ширше розвела той промисл у своїх маєтках. Реєстр віна, яке одержав за жінкою військовий товариш в 1774 р., поданий Шр-ком (кн. VI), інтересний тим, що дає детальніший опис річий: одягу, обстанови дому і т. п. разом із їх ціною. Загальна сума доволі висока на ті часи, бо доходить 2000 р. З церковних відносин маємо поданий І. Павловським (кн. XII) лист київського митрополита до протопопів і намісників з 1746 р. про здириства сільського духовенства. Д. Булгаковъ п. т. Изъ галлерій отжившихъ типовъ: Дмитрієвосванскій протопопъ Гапоновъ (кн. VI), на однім конкретнім факті показує моральний занепад православного духовенства і управи на переломі XVIII і XIX вв. Прегарний pendant до неї дає посланіє київського митрополита з 1801 р., наведене В. С. (кн. IX). Тут вказано хиби православного клеру того часу: священники не дбають про добро церкви, лише про своє особисте, підхлібством селянам і дідичам і брехнями на своїх товаришів намагають ся висадити їх із ліпших парохій, щоби самим їх зайняти. Для надбання маєтків входять у спілки з Жидами-лихварями; пють по домах і коршмах, зводять із людьми сварні і бійки. Жерело лиха бачить митрополит у тім, що попи не віддають ся своєму званю, не розчитують ся в книгах, які пишуть про їх обовязки. Контроля благочинних і протоєреїв за слаба; там, де вона ведеть ся від-

повідно, є порядок. Тому митрополит завзиває всіх до поправи, дає різні інструкції і висловляє надію, що все обернеться на ліпше. Вкінці С. Рклицький подає (кн. X.) з церковного архива три укази новгородсько-сіверського єпископа Іл. Рогалевського з кінця XVIII стол., якими він накладає карі на 24 священників за се, що дітий своїх, учеників семинарії по скінченню фєрій задержали дома; на одного за се, що обманув при вінчаню дячка, даючи йому кріпачку замість козачки, і другого, що у себе дома в ночи, без свідків і відомости дідича, повінчав кріпаків.

Замітка І. Павловського (кн. I) дає дальші (гл. К. Ст-а р. 1902) статистичні дані про Полтавщину і про м. Переяслав, Константиноград, Пирятин, Золотоношу і їх повіти перед сто роками. Тут подані числа домів, церков, мешканців і їх звання, ярмарків, цін продуктів, фабрик, шпиталів і т. и. До історії залюднення Катеринославської губернії оголошує І. Горновскій (кн. III) чотири документи з кінця 18 і поч. 19 в., добуті з домашнього архива визначного колись роду Хорватів. Л. Личковъ у просторій статі п. т. Очерки изъ прошлаго и настоящего черноморскаго побережья Кавказа (кн. VI—XII) займається нинішнім положенням людности побережа Кавказа, „кавказької Рівієри“, історією його залюднення і колонізаційною політикою правительства що до того краю. При тім докладно оповідає історію залюднення сього побережа кубанськими козаками, як звісно — виходними запорожськими; з того боку стаття інтересна для Українців. — А. Ирпенскій в замітці: Малороссы въ Петербургѣ (кн. VI) займається українським елементом у Петербурзі на основі однодневної переписи з 15 ст. ст. XII 1900 р.; вона подає число Українців на 1513 душ, та І-кий не годиться з тим обчисленням, вважаючи сю цифру надто низькою. Вину сього бачить в квестіонарі, який питав про матерню мову „русску“ не „великорусску“ і „малорусску“; багато подало тому просто „русску“ і їх зачислено до Москалів. Що дійсно так сталося, видно з дальших таблиць названої статистики, де показується, що в II-зі є 11100 селян із корінно українських губерній, отже Українців. Також часть емігрантів міщан з укр. губ. треба до наших зачислити. Інтересно, що наші селяни в багато більшім проценті письменні, чим инші, так із загального числа наших емігрантів-селян є над 60%, міщан коло 80% письменних. Вкінці Л. Личков в статі п. т. Новыя теченія въ сервитутномъ вопросѣ (кн. IX) основно обговорює так важну для селянства справу сервітутів, яка доси від часу панщиняного не рішена належно і остаточно. Автор вказує на кривди селян у тім напрямі, жадає рішучих реформ, а поки-що бодай забезпечення прав селян на користованє сервітутами.

До історії літератури XVIII і першої половини XIX в. окрім великої статі Н. Василенка про Бодяньського, що мусять бути особно обговорена, знаходимо лише кілька дрібних заміток та матеріалів. Два вірші про смерть знайдені в синодиках, писаних в рр. 1734—813 подає І. Егоровъ (кн. VI і IX); писані вони в мові „книжній“ того часу, з примішкою українською. В тій самій мові написана віршована байка про коника і комаху, подана яко взірєць в підручнику поетики Т. Александровича з 1743 р. для учеників київської академії (подав О. Л. — кн. VI). До біографії українського філософа Гр. С. Сковороди дає причинок Н. Петровъ (кн. VI): він означає час науки С-ди в київській академії (рр. 1738 - 9 і 1750), подає його учителів і підручники, з яких він учився, і в них каже шукати ключа до розуміння творів і поглядів філософа, вкінці дає дати його приватної і публичної учительської служби. А. Малинка займає ся (кн. VII—VIII) генезею Москаля-Чарівника Котляревського і прихильє ся до гадки Дашкевича, що К-кий написав свій твір під впливом обробленого в західньо-європейській літературі оповідання про приключку з невірною жінкою і її любовником; твором, із котрого власне користав наш поет, могла бути фарса італійська, яку в перекладі видав тепер М. Кочубей. В кн. X передруковані з час. „Полтавскій Вѣстникъ“ (1903, Нр. 212) два короткі спомини 110-літної Лелечихи, що служила у І. Котляревського в рр. 1828—29. Вона характеризує його тоді яко чоловіка старого і хорого, при тім одначе для всіх сердечного і привітного. А. Г. подає чотири поезії Гулака-Артемовського (кн. IX) переписані проф. Д. Багалієм з автографів; належать вони до 1852—56 рр. В. Н. подає три листи Т. Г. Шевченка (кн. II) до А. Лизогуба писані з заслання в рр. 1848—50, інтересні як причинок до змалювання тяжкого життя поета в неволі. В десятилітє смерті Ол. Навроцького дає д. Н-ко (кн. V) короткий огляд його життя і літературної праці, здержуючи ся поки-що від загального осуду її ваги. На прибіку подає деякі поетичні твори покійника. Д. Багалій (кн. I, II, III) подає частину широкої кореспонденції Гр. Данилевского: листи різних учених, артистів, журналістів до нього. Між иньшими подибуємо тут письма М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, Н. Бодяньського, А. Метлинського, А. Чубинського, гр. Кушелева - Бозбородка, Артемовського - Гулака, А. Лазаревського, В. Білоозерського і и. Вони походять із рр. 1847—69 і часто не лише своїми авторами, але і змістом дотикають України. А. Степович дає два листи (кн. II) Бодяньського і Куліша до Г. Галагана (з 1847 і 1857 рр.), які свідчать про дружні відносини їх до адресата.

З літературного й культурного життя другої половини XIX в. знаходимо такі статі й замітки: Г. Б. в замітці: П. П. Чубинскій въ архан-

гельскої губернії 1862—9 р. (кн. VII—VIII) оповідає тяжкі хвили заслання Ч-ого, показує, як він, хоч кинений в далекі, чужі сторони, не впав на душі, а віддав ся роботі для добра краю, в яким осів. Яко урядник трудив ся над викоріненем над'ужит'я і хабарництва, працював ревно в статистичнім комітеті, написав основну розвідку про управу збіжжя і лєну на півночі, що і допомогло йому остаточно добути собі дозвіл на поворот до вітчизни, за котрою дуже тужив. До того самого періоду життя Ч-ого належить біографічний причинок поданий П. Євлевим (кн. VII—VIII). П. Борзаківскій п. т. Въ бурсѣ — семинарії (кн. VII—VIII) подає спомини бурсака з першої половини 1870-тих рр., отже з часу перед реформою бурс. Стоять вони в органічній звязи з матеріялами до історії бурсацького життя, уміщеними в давнійших (1896, 1898, 1900) річниках К. Старини. — І. Гордієвскій п. т. Изъ переписки П. Г. Лебединцева съ митр. кієвскимъ Платономъ (кн. X) подає маловартну кореспонденцію покійного. И. Дмитрієвъ: Къ исторіи открытія памятника Котляревскому (кн. X) оповідає наперед історію памятника поставленого на гробі Котляревського, а далі переходить до памятника відкритого в 1903 р. в Полтаві заходами тамошньої ради громадської. С. Ефремовъ п. т. Праздникъ украинской интеллигенціи (кн. X) описує полтавське съвято з нагоди відкриття памятника родоначальникови української літератури. Обі статі: д. Є-ва і Д-ва являють ся цінним матеріялом до характеристики відносин українського суспільства до памяти К-ого. Ф. Матушевскій п. т. Посѣтители могилы Т. Г. Шевченка (кн. II) займаєть ся гістями могили нашого Кобзаря. Підставою до їх характеристики служить йому книга, в якій вони підписують ся, даючи при тім свої уваги. Гостий тих ділить автор на різні категорії. За найчисленнішу уважає категорію людей, для яких нема на землі нічого съвятого, які отже й біля могили поетової пускають ся на цинічні, та при тім дурні дотепи, яких численні приміри наводить автор статі зі згаданої книги. Найбільша частина тих людей припадає на Українців, людей недочених: дрібних урядників, писарів і пр. Бувають і такі, що несьвідомо тих циніків наслідують, от так „для попису“, чого доказом додатки до уваг, у яких вони часто самі жаліють над своєю глупотою. Інші знова пустими фразами висловляють свої ніби-високі гадки, часто чинять се віршами. Є між ними теж численні „щирі прихильники“ поетові, що ховають ся під криптоніми. Всім тим „письмакам“ автор не потрібно робить честь, займаючись основно їх дурними ельокубраціями, та з горечю жаліючи над упадком суспільства, що видало таких людей. Та все і всюди дурні бувають, а — як сам автор признає — свідомо і щиро прихильна памяти Кобзаря частина гостей або обмежилась на короткі глибоким чутем перейняті замітки, або і без них обійшлась. Треба завважити, що

між щирими прихильниками Шевченка наводить М-кий і чужих: Поляків, Москалів та Жидів.

Багато місця займають, як сказано, силуетки присвячені сучасним українським письменникам. Ми лише виразно зазначимо їх зміст. В. Черепинь (кн. III) намагає ся показати нам генезу поетичної творчости Дмитра Марковича, схарактеризувати його малюнки сучасного українського села з його ріжнородними типами та подати загальні характеристики прикмети його літературної діяльності. За жерела, послужили критикові замітки і спомини самого М-ча, його твори і оцінки їх, писані Грінченком і ним самим. Автор писав в оповіданнях зразу московських, потім українських. Тон оповідань М-ча звичайно глибоко сумний; він малює цілий ряд злочинців, яких біда піпхнула на злу дорогу, та вміє знайти і показати в них такі гарві прояви чутя, що ми мусимо обертатись до них із певною симпатією, бо се люди з розвитим духовим житєм. Одинокую драму М-ча „Не зрозуміли“ уважає Ч-н одною з перших проб соціальної драми в нашій літературі. С. Єфремовъ п. т. „Півець борби и контрастовъ“ (кн. XI—XII) дає силуетку діяльності й літературної творчости Івана Франка, — короткий образ невтомимої й ріжнородної діяльності його на тлі сучасних відносин у Галицькій Україні, а друга частина статі присвячена писательській фізіономії його. Автор називає Ф-а поетом борби і контрастів — перше тому, бо в нього жите представлено яко безпастанна борба між двома таборами: сірою масою робучого люду (incl. інтелігенція, що працює на хліб) і її експлютаторами, і двома противними засадами; в борбі тій з одного боку темна, змучена маса, з другого її експлютатагори. Вони мають за собою силу, формальний закон, отже побіду, тому перші примушені втікати від своєї біди, або стають серед своєї суспільности ізгоями. Тому тяжке, невідрадне вражіння чинять твори Ф-ові видом безвихідної нужди, горя, борби за кусок хліба, темноти, беззаконности і безпомічности з одного боку, а рабівництва, наживи і зросту кольосальних маєтків із другого. При тім одначе поет не тратить віри в ліпшу частину людської душі, крім чоловіка-звіра бачить чоловіка-брата і вірить, що тоті ліпші елементи возьмуть з часом гору, світло правди і братства запанує на світі; лихий стан людства уважає лише станом переходовим. Поетом контрастів зве Єфремов нашого письменника тому, що бачить в нього змаганє представляти житеві контрасти, ситуації, що не лише суперечать, але навіть цілою своєю істотою протестують проти окруженя. Серед ідилічної обстанови він малює образець зовсім противного характеру. У него доволі контрастів внутрішніх і зверхніх. Є-в бачить теж контраст між таланом поета, в якім находити зародок „жестокости“, потяг малювати немилосердні образи, і його творчістю, в якій він являєсь передовсім сьпіваком високої

любови і гуманности. В загальній характеристиці творчости Є. підносить реалізм автора в виборі тем і їх обробленю, прегарну обсервацію, яку вміє удатно зводити в плястичні образи; він теж добрий психолог, що потрафить в душу чоловіка заглянути; він характеризує її загально-людськими чертами, хоч народність терпить на тім. Поезія його моральна. Він любить чоловіка і вірить в нього; представляючи образ упадку чоловіка вважає сей стан його переходовим, бо вірить у остаточний триумф доброго. Попри позитивні бачить і негативні сторони творів Франкових, які походять головню з того, що його діяльність надто розбита і поспішна. Тому багато його творів невикінчені належно, попри сильні образи трапляються слабі, попри прості — вишукані та вульгарні вислови, хоч сі доволі рідко лучаються. За найслабші вважає драми, яким, на його гадку, шкодить суб'єктивізм поета. В. Гринченко п. т. А. Е. Крымський, какъ українскій писатель (кн. I) знайомить нас зразу з біографією, далі з його науковими роботами, підносить талан К-ого писати просто і ін-тересно навіть про зовсім сухі і спеціальні річі та його широку ерудицію, а головну частину статі присвячує характеристиці К-ого яко українського письменника, автора оповідань, поезій оригінальних і перекладів. Герої К-ого се передовсім люди нервово хорі, дуже вражливі, що швидко реагують на зверхні впливи і рівночасно заняті безнастанною самоаналізою, тому в них мало постійности, сильно розвитий егоїзм і в кожного бодай у зароді естетична жилка. В оригінальній поезії К-ого звертають увагу провідні гадки, зібрані в поясненнях К-ого, в душі Толстовської „Крейцерової сонати“ — що всяка любов неплятонічна кінчить ся обридженем до сьвіта. На закінчене статі підносить критик талановитість, ширість і оригінальність творів К-ого і протестує проти його таки висказу, що його поезія для хорих людей. С. Єфремовъ п. т. Поетъ — гражданинъ (кн. II) дає короткий огляд недовгого, та багатого стражданнями життя передчасно помершого поета П. Грабовського, на основі його автобіографії і поезій малює його страшну долю, на яку зложились невимовна туга за рідним краєм і громадською роботою, нужда і хвороба в сибірським підсою, потім розглядає ся в його поетичній спадщині, починаючи від збірки поезій, що ще 1894 р. появилася у Львові п. з. „Пролісок“. Як критик розуміє зміст, ціль і напрям поетових творів, се показує назва дана ним Г-ому: „поет-горожанин“. Героєм творів Г-ого виступає народ, маса робучих і нещасних. Та при тім не ідеалізує він його, бо пам'ятає, що народ живе в умовій темноті і матеріяльних злиднях. Поет каже нам скинути романтично-сентиментальну перевязку з очий і братись до роботи над народом. З артистичного боку критик ставить високо твори Г-ого: вірш його легкий, плавний, мова народня. Особливо високо ставить його ліричні твори, проняті таким чувством. — Е. К. подає силь-

ветку Тимотея Бордуляка (кн. IV) — дає головні дати життя, а далі розбір збірки його творів п. з. „Ближні“, признаючи йому почесне місце між нашими письменниками. В. Леонтовичъ присвятив статю Грыцьку Грыгоренку (кн. VI). — не даючи ніяких біографічних дат приступає просто до характеристики Г—ка яко письменника, а чинить се на підставі його оповідань п. з. „Наші люди на селі“ і нечисленних пізнійших уміщених в Літ.-Наук. Вістнику“ і „К. Старині“; підносить його неприкрашений реалізм, брак ідеалізації (у селян його багато егоїзму, жорстокости, нема у них пошановання права і чужих інтересів, а також твердих, вироблених правил моралі). Архітектура творів Г—ка окремішна: оповіданє веде він сам, розмови так як би цитовані, та се звичайно надає оповіданю ціху однастайности. Мова у нього богата, образова, народня, нераз лише стрічають ся в ній руссизми. Також можна би йому закинути деяку неконсеквенцію в рисованю типів і суперечности, які виходять з поспіху. Одначе в останніх оповіданнях дає Г—ко більше уваги формі, шукає кращих тем, особливо любовних. Критик боїть ся лише, щоби при тім не потерпіла правда в його оповіданнях.

Окрім сих літературних силіветок одна статя — С. Ше — х и н а присвячена пок. Ол. Маркевичу (кн. VII—VIII). В згадці знаходимо коротку біографію, огляд творів і опис похоронів покійника. В присвяченій М. Лисенку з нагоди його ювілею XII кн. К. Старини подибуємо дві статі. — В першій з них „Къ біографіи М. В. Лисенка“ Лисенків свояк, товариш і щирий друг від дитинства М. Старицький подає свої цінні спомини про дитячі й молоді літа Лисенка. Вони для біографа Л—ового великої ваги, бо С—кий не обмежуєть ся на змальованє дуже добре йому звісних зверхних обставин, але знайомить нас із неменьше звістним йому внутрішнім житєм Л—ка, його розвитком ідейним, впливами посторонними і т. и. (в перекладі було надруковано в „Ділі“). А. Русовъ п. т.: Нѣсколько словъ о значеніи трудовъ и творчества Н. В. Лисенка для малорусскаго народа (кн. XII) займаєть ся музичною творчостию Л—ка, підносить її велике значінє для нашого народа, вказуючи, що Л—ко був товмачем гадок і чутя українського народа перед другими націями. Він збирає, хоронить і висловлює чутя свого люду, тому дає йому Р—в в музиці те становище, яке в поезії займає Шевченко.

Д. К

З етнографії приніс сей річник „Кіев. Старини“ три більші праці і цілий ряд заміток. З праць були вже обговорені „Українскія Колядки“ д. О. Пчілки окремо; праці д. В. Милорадовича „Житє-бытє лубенскаго крестьянина“, та „Средняя Лубенщина“ і посмертна праця Т. Рильського „Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія“ будуть так само окремо обговорені; через те

лишається ся нам тут переглянути лише дрібні замітки. Вичисляємо їх у такому порядку, як були друковані.

„Пісня дяка про свою долю“ кн. I, записана ще в 40-их роках на Україні, належить до новотворів і хоч коротенька, то малює дуже влучно відносини священників до дяків, які на Україні вже пережили ся, а в нас наслідком малої освіти дяків іще й до тепер у повній силі. Зачинається вона так: Що ся в світі діє? Чи все то Бог знає, Ой що кождий під дяка за наймита має!

„Малорусское нищенское причитанье“ (кн. I) записав той самий записувач, що й пісню про дяка. Се молитва, яку відмовляють жебраки за померші душі.

„Къ вопросу о школѣ для бандуристовъ и лирниковъ въ Полтавщинѣ“ (кн. I) д. Василенко оповідає тут про проєкт полтавської губернии. управи, який вона задумала предложити губернии. земському зборови для затвердження, а то заложити школу для бандуристів і лірників. При тій нагоді автор описує концерт бандуристів і лірників у Полтаві, уряджений д. Г. Хоткевичом, який випав дуже добре і подобав ся загально. Задумана школа була б мабуть одинокою в своїм роді на цілій земній кулі і певна річ, що мала б не мале культурне значінє для українських селян, розширюючи між ними естетичне почуванє до музики, та ми не віримо, щоби російський уряд згодив ся відкрити таку школу.

„Образчикъ современнаго пѣсеннаго творчества малорускаго народа“ (кн. III) — під сею назвою надрукована новоутворена пісня, але вона має так вузко місцеве значінє, що не варто над нею довше спити ся тим більше, що й артистичні її прикмети дуже малі.

„Ровьски волшебниковъ и отравителей въ нѣжинскомъ полку въ 1767—1777 гг.“ (кн. IV) — в сій замітці поданий судовий акт, на підставі якого глядано за чарівниками, що мали приладжувати отрую і давати її людям; виновника не знайдено одначе.

„Къ исторіи народнаго повѣрья о скарбахъ (кладахъ)“ (кн. V) — наведена тут подія віднайденя закопаного скарбу взята з судових актів і замітна для фольклориста тим, що в ній приходить віруванє, будім то скарби горять ріжним полумям, наслідком чого можна їх легко відкрити.

„Народныя повѣрья, суевѣрія и примѣты, приуроченныя къ Благоувищенію“ (кн. V) — вірувань тут не багато тай ті не порівняні з друкованими вже в ріжних збірниках і народніх календарях.

„Легенда о горохѣ“ (кн. V) горох — як каже легенда — повстав із Адамових сліз, які той проливав, ходячи перший раз за плугом після того, як Бог прогнав його з раю.

„Штунда въ Волынской губерніи“ (кн. VI) — в сій замітці поданий короткий витяг із двох статей про штундистів друкованих 1902 р. в „Волынскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ“. Звістки дуже інтересні, хоч число штундистів цілої Волиниці, подане на 171 душ, певно неправдиве.

„Купальскіє обряды въ сквирскомъ уѣздѣ“ (кн. VI) — в сій замітці подав Л. К. короткий опис забави на Купала, а опісля й кілька пісень. Із огляду, що купальський обряд вигибає, кождий причинок до нього, хоч би й найменший, має вартість, значить і сей, про який мова.

„Нѣсколько словъ о томъ какъ приготовляютъ писанки и крашанки“ (кн. IX) — відомости до сеї замітки — не подані зрештою детально, як повинно бути — зібрані в містечку Балті й його повіті та в ананівськім повіті, херсонської губернії.

„Вида (лирныцка пѣсня)“ (кн. IX) — се варіант відомої пісні про біду, записаний ще 1870 р. від лірника Левченка.

„Тарабарскій языкъ“ (кн. IX) — автор сеї замітки, Н. Нелипович, подає тут три взірці тайної бесіди. Два перші говори основують ся на тім, що кожде слово ділить ся на склади (не все граматичні), а до кожного складу додаєть ся приставки „нава“ — в першім — і „ралва“ — в другім говорі. Коли в складі приходить буква *е*, то до неї асимілюють ся приставки і тоді дістаємо „неве“ та „релве“. Те саме дієть ся й при иньших самозвуках у складах, при чім м'яккі самозвуки не беруть ся на увагу і приставки не зм'ягчують ся. Вираз: Ой за гаєм — буде проте звучати в першім говорі: *О - ново - й за - нава га - нава є - неве - м.* В другім говорі: *О - ролво - й за - ралва га - ралва є - релве - м.* Вираз Нюся звучить у першім говорі: *Ню - нуву ся - нава.* В другім: *Ню - рулву ся - ралва.* Третій говор далеко складніший і треба мати багато виправи, щоби ним добре орудувати. Він оснований на тім, що слово розкладаєть ся на склади, як вище, але ті склади починають ся виговорювати від остатнього з кінця, а не від першого з початку. До кожного складу додаєть ся приставка олїзлї, яка так само асимілюєть ся при поодиноких самозвуках у складі і звучить при *и* - олизли; при *а* - олазла; при *е* - олезле; при *у* - улузлу; при *я* - олязля; при *ю* - олюзлю; при *є* - олезле; при *йо* - олюзльо; при *о* - олозлю. Часом для евфонії додаєть ся на початку приставки букву *с* (солезле), деколи склад *лє* опускаєть ся і лишаєть ся саме олез, а деколи на кінці переверненого слова зовсім не вимовляєть ся приставки олїзлї. Вираз: Принеси води — буде отже в сім говорі виглядати так: *Си - олизли не - селезле при ди - олиз во - одозлю.* Люлька звучить у сім говорі: *ка - олазла лю - сюлюзлю.* Акцент паде все на остатній склад. Коли сими говорами говорить ся швидко, особливо третім, тоді й найделікатнійше ухо не зрозуміє го-

вору. Подібних говорів є багато; одні з них бувають справді трудні для зрозуміння непризвичайному, другі легкі. До останніх належить і той говор, про який зложений отсей анекдот. Два хлопці сиділи в хаті і вчилися читати. Батько сидів коло вікна і шив чоботи. Хлопцям навкучилося довго бубнити, тому один із них почав до другого говорити „по німецьки“, аби батько не розумів: Хер-Іване! — Хер-чого? — Хер-ходім! — Хер-кули? — Хер-на двір. — Хер-за чим? — Хер-покурити! — Батько почув їх розмову і уважав потрібним додати також до неї від себе дещо: А он хер-батіг хер-висить! Хлопці замовкли і стали знов учитися.

У нас найбільше розповсюджені і легкі до зрозуміння два такі лібітійні говори. Вони ґрунтуються на тім, що слова не діляться на склади, лиш вимовляються цілі; замість першої букви в виразі кладеся одначе все співзвучки *вл*, а першу букву відорвану від виразу вимовляєтьсЯ по виразі з приставкою *оре*, яка також асимілюється, але тільки в першій половині. Ходи тут — у сїм говорі буде протє звучати: *Вл-оди х-оре* *вл-ут т-уре*. Будь там — звучить: *Вл-удь б-уре* *вл-ам т-аре*. В другім говорі замість *вл* ставитьсЯ на початку *ш*, а замість *оре* ставитьсЯ *оце*. Ходи тут — і Будь там — звучить отже в сїм говорі: *Ш-оди х-оце ш-ут т-уце*; *ш-удь б-уце ш-ам т-аце*.

„Пісня о Турбаевском катастрофѣ“ (кн. X) — се варіант пісні, друкованої вже в „Кієв. Старинѣ“, в якій оповідається про вбивство селянами дідичів Базилевських у Турбаях 1789 р.

„Про пєсыголовця та коваля“ (кн. X) — варіант звисної і широко розповсюдженної казки про Поліфема.

„Народныя преданія, связанныя съ селомъ Слобидкою - Межыривською, литинськ. уѣзда“ (кн. X) — в сій замітці надруковано кілька місцевих переказів. Сей відділ нашого фольклору дуже занедбаний до тепер, тому належало б на нього звернути пильнішу увагу тим більше, що місцеві перекази можуть мати ще й історичну вартість.

Як видно з сього огляду, відділ заміток приїє спору матеріалу для нашої етнографії, між чим є й деякі цінні речі. На закінчене подамо ще наголовки тих праць, що дотикають нашої етнографії і були обговорені в рецензійнім відділі „Кієв. Старини“. Ось вони: 1) В. Василенко. а) Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологии. Харків, 1902. б) Етнографическіє матеріали, собраннныє по Полтавской губернии. Опытъ толковаго словаря народной технической терминологии. Харків, 1902. 2) Запорожская рукопись о кладахъ. Київ, 1903. 3) Лира и ѳи мотивы. Зібравъ въ Кыйивщынѣ П. Демущкый. Київ, 1903.

В. Г.

З белетристики подибуємо в сїм річнику твори Винниченка, Кобилянської, Мирного та Білика, Л. Яновської і н. В відділі бібліографії обговорено кількадесять видавництв і книжок українських або таких що дотикають України, заведено на ново огляд часописей, а також подано короткий огляд нашого письменства за р. 1902.

Д. К.

Київські **Университетскія Извѣстія** друкували в протягу 1903 р. продовження двох більших праць, а то Ол. Грушевського п. з. Пинські акты XV—XVI вв. (кн. II—VII), що служать додатком до розвідки з попереднього року п. з. Очеркъ исторіи Турово-Пинскаго княжества въ составѣ Литовско-Русскаго государства XIV—XVI в, обговореної в Записках т. LIII, і М. Стельмашенка п. з. Политическая дѣятельность Петра Скарги (кн. II—III), яка також була вже обговорена в Записках т. LIV. Крім тих двох важна для нас праця А. Шпакова п. з. Государство и церковь въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ въ московскомъ государствѣ отъ флорентійской уніи до учрежденія патріяршества (кн. VIII, IX, XI) до тепер іще непокінчена — де подана історія заходів митр. Ізидора коло заведення на Руси унії, і реакція, з якою ті заходи стрінуло московське правительство. Від тоді вироблюєть ся спільна програма діяльности московського правительства і церкви, а наслідки тої спілки видні в Росії до нині. По скінченню праця Шпакова буде обговорена в Записках окремо. Так само буде обговорена окремо довша праця А. М. Лободи п. з. Русскія былинны о сватовствѣ, якої продовжене друкувало ся в кн. IV, VII і X.

З менше важних згадаємо статю П. Флоринского п. з. Критико-бібліографическій обзоръ новѣйшихъ трудовъ и изданій по славяновѣдѣнію, де обговорюєть ся 16 видань чеських, 1 російське, 1 болгарське, 6 сербських і 2 хорватських. При обговорюванні статистичної розвідки проф. Л. Нідерле п. з. Kolik bylo Slavanův koncem г. 1900 професор Флоринский не згоджуєть ся з числом Українців, поданих Нідерле на 31—32 міліонів. З „Отчету о состояніи Кіевскаго Центрального Архива для древнихъ актовыхъ книгъ губерній: кіевской, подольской и волынской въ 1902 г. довідуємо ся, що по день 1 січня 1903 р. у київськїм центральноїм архіві було між ин. 5.920 актових книг, 434.577 окремих документів і 68.538 старих творів. До того часу зроблено 208 описей до 208 актових книг, що містять в собі 39.086 окремих документів. В кінци згадаємо ще про „Каталогъ бібліотеки Н. И. Костомарова“ — подарованої в 1894 р. київському університетови, де всіх чисел є 1425, між ними деякі друки з XVII в.

Записки императорскаго харьковскаго университета не подали в 1903 р. ні одної праці, що цікавила би українського історика, окрім тільки статі В. Даниловича п. з. Значеніє нумизматики въ из-

ученні русської історії, де автор виказує велику вагу нумізматики в руській історії. Деколи нумізматика є одним жерелом при рішанню питань, що мають в руській історії першорядне значіння. *Т. Кр.*

Труды Киевской духовной академіи. „Тридцатилѣтіе Церковно-Историческаго и Археологическаго Общества при Киевской духовной академіи“ — Н. Петрова (ч. 1, ст. 134—152); „Страничка изъ тридцатилѣтней історіи Церковно-Историческаго и Археологическаго Общества при Киевской духовной академіи“ — О. Т. (ч. 1, ст. 152—159); „Тридцатилѣтіе церковно-археологическаго музея при Киевской духовной академіи“ — І. Бродовича (ч. 2, ст. 231—253) — всі три отсі статі написано з приводу того ювілею. В них коротенько оповідаєть ся історія Товариства та музею від засновання (18 жовтня 1872 р.) аж до останніх часів. Знаходимо тут деякі цікаві подробиці про заснування товариства, перші роки його існування, важкі матеріальні обставини, ворожі відносини до нього з боку вищої духовної адміністрації, про видатніших діячів на полі розвитку як самого товариства, так і його музею і т. ин. „Высокопреосвященный Θεогностъ, митрополитъ кievскій и галицкій“ (ч. 2, ст. I—XIII), „Кончина и погребеніе в Божѣ почившаго митрополита Θεогноста“ (ч. 2, ст. XIV—XXIX) — свящ. О. Титова. В сих двох статях говорить ся про житє, діяльність, смерть і похорони м. Теогноста († 22 січня 1903 р.), що був не тільки київським митрополитом, але (ранійш) і єпископом подільським. Се — звичайні посмертні згадки. „Іовъ Базилевичъ, єпископъ переяславскій, и участіе его въ церковно-политической жизни Подольской Украины“ (1771—1776 гг.), — А. И. Войткова (ч. 5, 6, 7 і 8) — розвідка обговорена вже в т. LXI Записок. Киевская Академія в первой половинѣ XVIII столѣтія — Д. Вишневскаго (ч. 6—9): розпочато друкувати ще торік, — сього року вийшло окремою книжкою, буде обговорене в бібліографічному відділі. Историческая записка о соединенныхъ Кіево-Подольскомъ и Богуславскомъ духовныхъ училищахъ — В. Дурдуковского (ч. 9, ст. 118—143) — коротенька історія києво-подільської (з 1760 р.) та богуславської (з 1816 р.) духовних шкіл, злучених в році 1902. Къ вопросу о значеніи Киевской Академіи для православія и русской народности в XVII—XVIII вв. — О. Т. (ч. 11, ст. 375—407). — В отсій статі проф. київської Академії О. Т(итов) веде полеміку з польським ученим Яблоновским, який зразу в своїй історії київської Академії, а потім у відповіді на рецензію Титова (див. „Kwartalnik historyczny“ за 1902) проводить ту думку, що київська академія була „тільки посередницею між західною та східною культурою, а сама не мала в собі нічого самостійного, нічого оригінального“. Д. Титов хоче довести своему опоненту, що київська Академія, хоча й була заснована на взір польських колегій, хоч в основу науки в ній і було положено

латинську та польську мову, хоч науки й викладались у ній схолястичним методом, — все таки „по внутрішньому своєму характеру була вона школою „руською“ (sic!) і православною...“ Ся стаття ще не скінчена. Критико-бібліографическая замітка: Проф. А. С. Лебедева Бѣлгородскіе архієреи и среда ихъ архипастырской дѣятельности — О. Т. (ч. 3 і 4) — автор робить деякі цікаві доповнення до книги д. Лебедева на підставі московських, петербурзьких та київських архівів. **В. М.**

Київскія Епархіальныя Вѣдомости: Мѣсточко Фастовъ по описанію московскаго священника Іоанпа Лукьянова. Прот. Кл. Өоменка (ч. 18). Київъ времяъ Петра I. Прот. Кл. Өоменка (ч. 23 і 24). Отся стаття, як і попередня, написані на основі записок московського богомольця-старообрядовця Лукьянова, що проходив через Україну в половині XVIII¹⁾ в. Історичні матеріали: „Составъ духовенства города Кіева въ 1778“ і „Опредѣленіе кіевскаго митрополита Гавріила Кременецкаго о назначеніи казеннаго жалованья духовенству Кіева въ 1778 г.“ Ч. 25, 27 і 28. В сих матеріалах подані звістки про походженє, осьвіту, родинний і маєтковий стан тогочасного київського духовенства. Давня метрическая записъ (VIII в.) В. Доманицкого (ч. 26). Отсей документ з 1746 р. відзначаєть ся тим, що написаний чисто українською мовою, коли рівночасно на польській Україні в офіціальних кругах панувала польська мова. Генеральний осмотръ 45 приходскихъ церквей Каневского уніатскаго деканата, произведенный въ 1792 и 1793 гг. Прот. П. Орловского (ч. 8). Переновідженне візитації церков, що дає мало що цікавого з погляду історичного та побутового: про церковні будинки та маєтки, про сьвящеників, братства і т. д. Бібліографічні замітки про книжки: Ор. Левицкого: Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в.“ (ч. 4); Е. Голубинского: Исторія канонизації святыхъ въ русской церкви“, изд. 2-ое, Москва 1903; Н. Климова: Постановленія по дѣламъ православной церкви и духовенства въ царствованіе императрицы Екатерины II“, СПб. 1902; В. Доманицкого: Отчетъ объ археологической экскурзіи въ Звенигородскій уѣздъ Кіевской губерніи въ 1901 году“, Кіевъ 1903.

Волинскія Епархіальныя Вѣдомости: Къ исторіи Жидичинской архимандріи на Волини. А. Малевича. Ч. 1, 3, 11 — 12, 13, 15, 16 і 18. Се продовженє статї, початої перед кількома роками. В 1903 р. друковано як додатки документи з початку XIX в., а саме кореспонденцію діячів народної просьвіти з василіянськими начальниками. Стаття ще нескінчена. Къ исторіи Почаевской Лавры. Н. Теодоровича. (Ч. 4 і дальші). Се дальша публікація документів до исторіи По-

¹⁾ Див. про першу з них Записки т. LV.

чаївської Лаври. В 1903 р. опубліковані між иньшими отсі документи XVII—XVIII вв.: відданє Евї Домашевській в посїданє маєтку, що зістав ся після смерті її мужа; її спір із Гавратинськими, Єловицькими та Вишневецькими задля того маєтку 1654 р.; тестамент дворянина Василя Якинта Грицковича Домашевського в користь Почаївського монастиря 1656 р.; договір братії Почаївського монастиря з Евою Домашевською в справі записаних нею монастиреви земель 1659 р.; тестамент властителя села Куликова Георгія Молчана в користь Почаївського монастиря 1653 р.; акт даровизни шляхтянки Олександри Атанасії Севрук, монахині Пустинського монастиря, Почаївському монастиреви 1660 р.; акт уступства шляхтянки Анастасії Копистенської на ім'я Кременецького ігумена Зосими Андрузського на 4000 зр. і тестамент того-ж Зосими між иньшими в користь Почаївського монастиря 1698 р.; тестаменти в користь Почаївського монастиря ріжних осіб XVIII в. і ин. Статя ще нескінчена. Историко-статистическое описаніє церковей и приходовъ Волынской епархіи. Н. Теодоровича. (Ч. 1 і дальші). В сїм продовженю давно початої праці друквано в 1903 р. описи осад Ковельського уїзду. Луцкое крестовоздвиженское православное братство. Г. Війка (ч. 28—36). Автор ділить історію того братства на два періоди: перший 1617—1648 р., себто від часу заложення братства до війни Хмельницького, — се період процвітання братства, — а другий період 1648—1730 р., себто від Хмельниччини до захоплення братства уніятами. Стаття написана старанно, головню на підставі друкованих жерел, бо архівні документи по часті згоріли, а по часті затратились. Бібліографічна замітка про книжку свящ. О. Титова: „Русское духовенство въ Галиціи“, Київ 1903.

Подольскія Епархіяльныя Вѣдомости: Колонизація Армянь въ юго-западной Россіи. Е. К. (ч. 2—4). Рецензія сеї статі, що вийшла також окремою брошурою, уміщена в LIV т. Записок. Подольскія типографіи и изданія (историческій очеркъ). Е. С. (ч. 46). З приводу 200-літнього ювілея російської періодичної преси, який припав у 1903 р., подані тут звістки про друкарні, які були на Поділю в XVI—XIX в., та їх виданя, при чім вказуєть ся, що на Поділю мало було друкарень, бо ся країна знаходила ся все в воєннім стані, який не сприяв таким закладам, як друкарні, школи і т. п. Із подільських друкарень звісна друкарня паневецька коло Каменця з кінця XVI і початку XVII в., яка видала 7 видань, по більшій часті догматично-полемічного змісту (кальвіністів). При кінці XVIII в. були друкарні: в Могилеві Подільськїм на Дністрі російська і три польські: в Яришеві (Могилівського повіту) Валеріяна Дзедушицкого, в Тульчині (Брацлавського уїзду) Потоцких і в Мінківцях (Ушицького уїзду) Сцібор-Мархоцкого. З початком XIX в. в Каменці при подільськїм губерньскім правленію появляєть ся урядова

друкарня, де друкують ся офіційальні періодичні видання: Губернскія Вѣдомости (від 1838 р.) і Епархіальныя Вѣдомости (від 1862 р.). Опісля закладають ся й приватні друкарні, яких тепер много і в губерніальнім місті і по других містах. Южно-русскій дякъ и приходская школа въ 17-мъ и въ первой половинѣ 18-го столѣтія (ч. 21) — се передрук із „Полтавскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей“. Къ исторіи Подольской духовной семинаріи: письмо Преосвященнаго Іоанникія, Епископа Брацлавскаго и Подольскаго, митрополиту Кіевскому Іероою 1797 г. 30 октября, М. Бачинского (ч. 49) — сей лист показує, коли саме була заведена семінарія першим православним подільським архієреєм. Литературное наслѣдіє св. первоучителя Кирилла (по поводу рукописей Подольскаго епархіальнаго Древнехранилища), М. Евсѣева (ч. 11) — автор оглядає архівні рукописи сьв. письма і вказує, до якого вони належать часу і до яких редакцій. Преобразование Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета въ Церковное Историко-Археологическое Общество (ч. 45): заснований в Каменці в 1865 р. історично-статистичний комітет перемінено на основі затвердженого синодом статута на історично-археологічне товариство, при чім у внутрішнім устрою товариства допущено більше самоуправи, як се було в комітеті, — голову і иньших членів управи вибираєть ся і т. и. Фактична переміна відбула ся 26 жовтня 1903 р. Очеркъ дѣятельности историко-статистическаго Комитета и учрежденнаго имъ Древнехранилища за прежнее время, Н. Яворского (ч. 10). Сей нарис написаний з приводу перемили комітета в історично-археологічне товариство. За час свого істнованя комітет видав 9 випусків своїх „Трудів“ (1876—1902), заложив музей („Древнехранилище“), який до недавна містив ся в горішних галеріях каменецької катедрі, а в 1903 році був перенесений до т. зв. подомініканських будинків. Историческая справка о каменецкихъ подоминиканскихъ зданіяхъ, въ коихъ помѣстилось Древнехранилище, свящ. Е. Сѣцинского, (ч. 10). Отсе будинки належали до домініканського монастиря, заложенного в Каменці коло 1370 р., а знесеного 1843 р. В будинках знесеного монастиря була уміщена до 1866 р. рим.-кат. духовна семінарія, а опісля різні правительственні інституції.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости: Лѣтопись Свято-Покровской церкви села Коротяка, Елисаветградскаго уѣзда, свящ. К. Соколова (ч. 6 і дальші): з сеї літописи видно, що село Коротяк zaloжено при кінці XVII в. на бувшій „зимовику“ запорозьких козаків, а заложив його дворянин Грабовський, прозваний Перепелицею, від котрого виводить свій рід і теперішній властитель села Перепелицин. В церкві того села зістала ся по Запорожцях тільки одна памятка — на престольний кипарисовий хрест в срібній оправі з підписом, з якого видно, що той

хрест „сооружонъ“ курінним отаманом Давидом Білим „въ слободу Клима Перепѣлина“ 1786 р. Краткая историческая записка о Григорьевскомъ Бізюковѣ монастирѣ Херсонской епархіи (ч. 18): Бізюків монастир, що посідає кілька тисяч десятин землі, перетворений в 1803 р. з Софронівського подвіря „курської Молчанської пустині“. Подвіре те заснував в останній чверти XVIII в. ігумен Теодозій при підмозі князя Потьомкіна. Завдяки сему любимцеві цариці Катерини дістало Софронівське подвіре 1782 р. з 245 десятин землі та за Дніпром більше 2.000 десятин плавнів. З вдячності для Потьомкіна Теодозій збудував у подвірю церков імени св. Григорія. В 1803 р. екатеринославський архієпископ Атаназій просив у св. Синода дозволу на переміну подвіря в манастир, який мав бути йому-ж підданий. Синод сповнив сю просьбу, зносячи zarazом Бізюків монастир в Смоленську і прилучуючи його маєток до новозаснованого Григоревського монастиря і навіть даючи йому назву знесеного монастиря. Так повстав 1803 р. в Херсонщині Григоревський Бізюків монастир, який в 1903 р. обходив соті роковини свого існування. Бібліографічна замітка про книжку В. Гошкевича: „Клады и древности Херсонской губернии“, Херсонъ 1903.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости в 1903 р. не дали замітних статей з історії, археології та етнографії.

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости, — тільки одна стаття: Городъ Теодосія и Александрo-Невскій соборъ, свящ. Н. Владимірскаго (ч. 9 і 10). Се історичний парис про місто, яке в різні часи носило різні назви: у Греків і Римлян до Христового Різдва Теодозія, у Генуенців XII - XIII в. Кафа, у Татар і Турків XV—XVIII в. Кефе, у Росіян від кінця XVIII в. знов Теодозія. Після історичного нариса про місто автор збирає звістки про теодозійський собор, побудований в рр. 1870—1873, після того, як плян перебудови великої магометанської мечети не здійснив ся наслідком і недостачі средств і несовісности будівничого, який був підняв ся перебудови мечети на церков.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости. Былое въ Бессарабіи, бывшаго преподавателя семинаріи свящ. Е. Михалевича (ч 10—20): на підставі румунських жерел (літописей та історичних праць) автор говорить про територію Бессарабії, про її фізичні обставини, про її бувшу і теперішню людність, далі викладає історію країни по округах або цинутам, а в кінці говорить про давню управу тої країни, про уряди, особи, стани, церковні відносини в різні історичні часи. Старинный церковный памятникъ, свящ. Д. Праницкого (ч. 19): Тут описані останки скального монастиря близько бессарабського села Непоротова Хотинського уїзду над Дніпром, против подільського місточка Калюса, яке колись в XII - XVIII в. було містом. Тут у скалі є сліди колишньої цер-

кви, вибитої в камені, зберіглись келії, переходи з горішних площадок в долішні і т. п. Изъ бумагъ Анатолія, бывшего Архієпископа Могилевскаго. Д. Щеглова (ч. 24). Звістний духовний письменник 60-их років минулого віку архієпископ Атаназій, бувши уроженцем Поділя і провівши більшу часть своєї служби в західній частині російської імперії, досліджував ті умовини, які на його думку мали шкідливий вплив на релігійно-моральний стан православної людности. До таких шкідливих елементів він зачисляв між иньшим жидівство. В 1837 р. він предложив обер-прокурору синода меморіал про Жидів, в яким на підставі історії і власних дослідів вказує, які порядки треба би завести в управі полудневої Росії, щоб обмежити шкідливий вплив Жидів на православних. Між иньшим вказує він пр. на видаване книг і брошур, які розкривали би релігійні блуди Жидів, розбивали би пересуди тальмуда і т. п. Наведена в заголовку стаття викладає власне зміст того противжидівського меморіяла.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія. Елецкій монастырь Успенія Пресвятыя Богородицы со времени основанія и до нашихъ дней (1060—1902 г.). Его святыни и достопримѣчательности, свящ. А. Ефимова (ч. 1) — се докінчене статі, початої попередних років. В 1903 р. описаний сучасний стан Елецького монастиря. Документи, относящієся къ личности святителя Феодосія, Архієпископа Черниговскаго, П. Добровольскаго (ч. 8—9) — тут подано три документи — два дотикають парафій у селах, що належали до Елецького монастиря, де Теодозій ще як архимандрит був настоятелем, а третій документ, се лист на польській мові до „писаря“ в справі якогось незвісного по імені кандидата. Отсі документи знайдено на окладці книг в бібліотеці Софійського собора в Києві. Къ історіи Черниговской духовной семинаріи, П. Добровольскаго (ч. 10) — тут надруковано пять документів, що дотикають по частині семінарії за рр. 1784—1787. Отсі документи знайдено в церковнім архіві села Ленькова Новгородсѣверського повіту, а містять ся в них головно розпоряджеія епархіальної власти до місцевого духовенства. І так єпископ Іларіон розпоряджає, аби съвященники, що після різдвяних вакацій не відішлють своїх дітей в семінарію в приписанім часі, були покарані тритижневим повненем відправи в катедральній преображенській церкві; другий указ говорить про покаранє съвященника 25 рублями „на бурсу за тайне повінчанє дочки секунд-майора Юркевича без волі родителів“ і т. и.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости. — Успенская каменная церковъ мѣстечка Лютеньки Гадячскаго уѣзда (ч. 22 23) — описана в сій статі камінна церков, збудована коштом гадяцького полковника Михайла Бороховича 1686 р. Будинок церкви в пятьма банями; з богатьома

вікнами, в середині три престоли. Під церквою є пивниця, де на залізних ланцюгах висить домовина з останками фундатора церкви, що помер 1704 р. „При сій церкві — читаємо в статі — зберігаєть ся і до нині цілим і неушкодженим гарний шовковий перський пояс фундатора Бороховича, який виїнято з домовини при перекладаню підлоги; він іще такий міцний, що й тепер уживаєть ся дуже часто підчас богослуженя“ (?). Церковний будинок був зруйнований 1708 р. шведськими військами, що розложились були на зимівку здовж ріки Псла. Опісля будинок значно потерпів при пожежі, що вибухла в нім 1748 р. По поводу одной рукописи, В. Кудриновского (ч. 27): отся рукопись, се записки бувшого учителя полтавської духовної семінарії з кінця XVIII в. Данила Сулими, уроженця Харківщини, потім визначного кишиневського єпархіального архиерея Дмитрія. Автор статі вказує, що ті записки можуть дати матеріал для історії полтавської семінарії, особливо для характеристики педагогічних відносин, тим більше, що архів тої семінарії згорів і архівних матеріалів для її історії дуже мало. Бібліографічна замітка про книжку И. Павловского: „Полтава въ началѣ XIX в. (очерки по архивнымъ даннымъ съ рисунками). Вып. I. Генераль-губернаторство князя А. Б. Куракина (1802—1808)“.

Курскія Єпархіальныя Вѣдомости. — Нѣсколько матеріаловъ для історії Курської єпархії, А. Тавкова (ч. 23 і 29): на підставі архівних матеріалів подані тут відірвані епізоди з різних часів. Так пр. оповідаєть ся, що в 1732 р. один емігрант польської нації із Каменця Подільського, Крыловский, заявив у просьбі, поданій до білгородського єпископа Доситея: „я нині живу в Білгороді своїм двором, а в подушний реєстр не записаний, бо я польської нації, і бажаю служити в домі Вашого Преосвященства в боярських дітях“, і просив прийняти його „служити з боярськими дітьми“ і його імя написати в „статейний список“. Або 1781 р. розбирала ся в консисторії справа про „противний Богу коло церкви і забобонний учинок, який полягав у тім, що „дівки“ при участі народа носили торжественно якогось „болвана или идола“, а коли духовенство хотіло відобрати того „болвана“, жінки ударили се своїм опором. Наведені в статі документи не пояснюють, що се був за похід з „болваномъ“. І т. д. Объяснительные параграфы по історії Білгородської єпархії (ч. 36 і 37) — тут поправлені деякі недокладности та помилки, що вкрали ся до творів з історії Білгородської єпархії. Прим. що-до часу заложеня єпархії вказуєть ся, що думка деяких істориків, ніби білгородсько-курська єпархія заложена в XI в., невірна і оперта на грубій перемішаню сеї єпархії з білгородською, яка істнувала в XI—XII в. недалеко Києва, в місті Білгороді, нині Білгородці Київської губернії. Автор доводить, що білгородсько-курська

епархія заложена московським собором 1657 р. Дальше говорить ся в статі про першого єпископа білгородської епархії, митрополіта Телодовія (1667—1671); з огляду на скупість звісток у історичних творах про того єпископа автор вказує, де і в яких архівах знаходять ся звістки про нього, а в кінці подає одну характеристичну рису в діяльності того митрополіта, з роду Серба: він старав ся по змозі не ломати церковного життя новозаложенної епархії і не заводив московських порядків, особливо в тих частях епархії, що належали перед тим до київської митрополії, за що очевидно тішив ся любовю своєї пастви. Статя нескінченна. Памятники Путивльської старини, П. Роздольского (ч. 23—26): розповівши історію міста Путивля, що був пограничною кріпостю Московського царства в XVI—XVII в., автор описує пам'ятки пробування в Путивлі Псевдо-Дмитра І. В Путивельськiм Кремлі був старинний Молченський монастир, де жив Самозванець; сей монастир існує й доси і в одній з його церков над вівтарем знаходить ся укрита кімната, в якій пробував Самозванець. Тут показують отсі предмети, що набежали до нього: крісло чи „престол“, статую Спасителя з дерева грубої роботи, вбрану в одіж, ікону Жировецької Божої Матері і дерев'яну дарохранильницю, зроблену в російськiм стилі, але з латинським підписом під образом Божої Матері.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости: Воронежскій край въ церковномъ отношеніи до учрежденія самостоятельной Воронежской епархії (1586—1682 г.), Н. Поликарпова (ч. 10): сей історичний нарис дає історично-географічний огляд розширення приходів в висше означені часі, а також звістки про тодішні церкви і духовенство; написаний по части на підставі архівних жерел з Вороніжського губерніального музею, а по части на підставі друкованих праць, як: „Воронежскія писцевыя книги 1615—1629 гг.“, надруковані в II томі „Матеріаловъ для исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній“ (Вороніж 1891); „Роспись монастырей и церквей Воронежскаго уѣзда 1658 г.“, надрукована в книзі проф. Багалія: „Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI—XVII вв.“ (т. II. Харькiв 1890); „Окладныя книги Рязанской митрополіи 1676 г.“, надруковані в „Воронежской Старинѣ“, вип. 1 (Вороніж, 1901). Положеніє монастирей Воронежской епархії при святителѣ Митрофанѣ, П. Никольского (ч. 4—5). Монастирі в Вороніжчині появили ся в XVI—XVII в., коли сї околиці були мало залюднені, а людність складала ся з різних утікачів то з Московщини то з Польщі. Ті монастирі були тоді чисто народніми інституціями, майже незалежними ані від духовної ані від сьвітської власти, а деякі з них були заложені козаками для того, аби тут мали пристановище і лікар-

ську поміч різні втікачі з турецької та татарської неволі. Коли-ж 1682 р. засновано єпархію, то першому вороніжському єпископови сьв. Митрофанови довелося багато боротися, аби піддати сї монастирі єпархіальній власті, завести в них докладну грошову рахунковість і т. п. і загалом наломити ті народні монаші свободні громади до порядків Московської держави. Про сї заходи Митрофана говорить власне стаття. Матеріали для історії Воронежской єпархії, С. Введенского — додаток до ч. 4. Тут надруковані два листи московського патріярха Адріяна до вороніжського єпископа Митрофана. Перший лист з 1696 р., се відповідь на донесене Митрофана про побут царя Петра I в Вороніжі та його „благопріятствіє“ і „милостивое жалованіє“ супротив сьвятителя. Другий-же лист з 1699 р. тикається важного питання, яке вирінуло в духовім житю вороніжського єпископа: він, чуючи упадок сил і близьку смерть, просив благословення патріярха на прийняте схими; патріярх у своїй відповіді лишає сю справу „смотренію и намѣренію“ самого єпископа, але пригадує йому, що „відповідно до завіщання сьвятих отців і правил єпископ, що приймає схиму, позбуваєть ся архиєрейської гідности і управи над дорученою йому паствою“. Матеріали для жизнеописанія сьв. Митрофана, А. Правдина (ч. 16, 18—21). Тут надруковані різні документи, зібрані в 30-их роках XIX в костромьським єпископом і прислані 1833 р. сьв. синодом вороніжському єпископови „для долученія до иньших звісток, збираних для написанія житєписи сьв. Митрофана“. Земельныя владѣнія Донецкаго монастиря до 30 марта 1764 г., свящ. І. Яблоновского (ч. 18 і 20). На підставі архівних даних вказують ся земельні набутки Донецького монастиря Предтечі, звісного між народом під назвою козачого монастиря. Воронежскій священникъ Мина Григорьевъ (ч. 15): в отсїй статії, початій 1902 р., в 1903 р. розповідаєть ся, як Міна Григорев був назначений 1729 р. ключарем в Успенськїм Московськїм Соборі, а 1731 р. почала ся справа про утрату чи крадіж „ризз Господньої“ з собора. В статії описаний перебіг тої справи, слідство з особами, причастними до неї і т. п., чого результатом було звільнене Міни Григорєва від обовязків ключаря. Бібліографічна замітка про книжку проф. А. Лебедева: „Бѣлгородскіе архиєреи и среда ихъ архипастирской дѣятельности“.

Холмско-Варшавскій Єпархіальний Вѣстникъ: Ежегодный кошельковый сборъ въ Кіевской єпархії съ 1764 по 1702 г. для вспомоществованія благочестивымъ монастирямъ и церквамъ, находящимся въ Польшѣ и подвѣдомственнымъ кіевскому митрополиту, прот. П. Орловского (ч. 16 і 17). В 1764 р. сьв. Синод предложив кїївському митрополітові та переяславському і білоруському єпископам зарядити окремї складки для підпомоги церков і монастирів, що знаходили ся

в Польській державі. Статя на підставі архівних даних подає звістки про ті складки: кільки від котрої церкви і монастиря приходило гроший і кому їх давали. Даннія о бывшей въ Курскѣ греко-уніатской обители, А. Танкова (ч. 13). Тут подані звістки про заснований в Куреку 1839 р. монастир, куди засилано з північно- і полуднево-західної Росії духовних — упертих уніятів. Приходь и церковь посада Савина Люблинской губернии, Гр. Крашкевича (ч. 27, 34 і 40). Савин, се корінно руське місто і до XV в. був королівською власністю, а в половині XV в. король подарував його холмському рим.-кат. єпископови. В статі подана історія того міста, його церков, говорить ся про обставини життя православної громади та її сьвящеників і т. и. Церкви и приходы въ Посадѣ Грубешевского уѣзда (Люблинской губернии), М. Ваврисевича (ч. 44—46). Перед історичними звістками про городельські церкви подані загальні звістки про Городло, яке появляеть ся в літописах від XIII в., а далі стало звисним із відбутого тут городельського сойму в 1413 р. Бібліографічна замітка про книжку А. Сидорова: „Польское возстаніе 1863 г. съ портретами и снимками медалей“, СПб. 1903.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости — лише одна статя: Преосвященный Викторъ Садковскій, первый Минскій Архипастирь, его жизнь, труды и заслуги для западно-русского края, А. Товарова (ч. 23). Се промова, виголошена на сьвяточних зборах в Мінській семінарії з приводу 100-літньої річниці смерті єпископа Віктора Садковського, який після другого поділу Польщі був іменований єпископом просторої території, що обіймали теперішні губернії Мінську, Волинську та Подільську і части губерній Київської, Чернігівської, Могилівської і Катеринославської, і на сій становищі прославив ся участю в наверненню на православіє уніятів у країнах новоприлучених до Росії.

Долучаємо до сього огляду й:

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости: О святыхъ Виленскихъ мученикахъ Антоніи, Іоаннѣ и Евстаѳіи, іеромонаха Евсевія (ч. 1—2 і 5). Автор на основі жерел викладає історичні звістки про трьох виленських мучеників, відступаючи в де-чім від їх звичайних біографій. Так пр. твердить, що ті три мученики були мучені не разом, а тільки двох із них, Антонія і Йоана замучено раніше за литовського князя Гедиміна, а Евстафій поніс муки за вел. князя Ольгерда, а саме 13 грудня 1347 р. Нѣкоторые черты быта западно-русского духовенства въ XVI в. Н. Предтеченского (ч. 1—2). Статя зроблена на підставі „духовницы“ виленського сьвященика Юревської церкви над Россію (в Вильні) Матеея, надрукованої в „Виленскім Археографическім Сборнику“ т. VI ч. 5. Виленскій первопечатникъ и первыя изданія Виленскихъ типографій, А. Миловидова (ч. 3, 5 і 6). З приводу

200-літнього ювілея російської періодичної преси, який припав у 1903 р., автор збирає звістки про першого виленського друкаря д-ра Францієка Скорину та про його видання (головно на підставі студії проф. Владимірова про Скорину), а далше і про пізнійші виленські видання. При кінці статі поданий хронологічний реєстр усіх виленських видань (XVI—XVIII в. Къ вопросу о построении въ Вильнѣ церкви во имя святаго Духа и о монастырѣ при ней, свящ. Пашкевича (ч. 6—9): на підставі опублікованих матеріалів і дослідів рішаєть ся тут питанє, коли саме скінчено і посвячено церков, хто її будував і коли при ній założено монастир. Автор приходить до виводу, що будову скінчено і посвячено в половині надоліста 1597 р., а будувало церков ціле виленське братство, хоч для того, щоб будова велась без перешкоди, офіційально вели її жінки воевод Дорота Абрамовичева і Теодора Зеновичева. Спершу при церкві не було монастиря, хоч учителями в братській школі були монахи, а założено монастир доперва коло 1614 р. і першим його настоятелем був Леонтій Карпович. Къ вопросу о началѣ Виленскаго православнаго св. Духова монастыря, проф. П. Жуковича (ч. 12): автор знаводить найдену ним в бувшій архіві греко-уніятських митрополітів (тепер архів синода) заяву виленського братства, подану 18 червня 1611 р. в литовський головний трибунал. Із сього документа виходить без сумніву, що літом 1611 р. існував уже при виленській братській церкві св. Духа зовсім з'організований православний монастир під проводом ігумена Павла. Пожайський Успенський монастирь, свящ. Н. Пашкевича (ч. 11—19). Сей монастир існує як православний тільки від 1832 р., а передтим був се католицький камедульський монастир, założений 1661 р. польським магнатом Христофором Пацом. Статя присвячена власне викладови історії того камедульського монастиря. Князь Богданъ Матвѣвичъ Огинскій, защитникъ православія въ первыя времена уніи, свящ. Н. Пашкевича (ч. 24—27): на підставі друкованих жерел подані тут історичні звістки про рід Огінських, а далше про Богдана Матвієвича та його заслуги в справі оборони православія. Иконы Пресвятой Богородицы, особенно чтимыя западно-русскимъ народомъ (ч. 36). Тут подані звістки про ікони: жировицьку (в жировицькій монастирі близько міста Слоніма) і сурдегську (в монастирі того-ж імени в Ковенській губернії, близько стації Сурдеги Свяцінської вузко-торової залізниці). Бібліографічні замітки про книжки: М. Корнилова: „Задачи русскаго просвѣщенія въ его прошломъ и настоящемъ“, СПб. 1902 (ч. 7—8); А. Сидорова „Польское возстаніе 1863 г.“ СПб. 1903 (Ч. 20—21); Н. Теодоровича: „Волынъ въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и селъ“, томъ V. Ковельскій уѣздъ, 1903 (Ч. 36—37).

Ю. С.

Земскій Сборникъ Черниговской губ. (р. XXXV видання) містив далі в першій, офіціальній частині закони і иньші урядові постанови, які дотикають ся головним чином земства. Широко був розвинений відділ: „Земське і мійське господарство“, в якому подавали ся відомости про стан ріжнородних земських справ так у черниговському, як і по иньших земствах; в сьому відділі знаходимо чимало відомостей і статей в справах земської медицини, в справах економічних, земських фінансів (статті Іванова, Грасса і ин.), в справах нар. оśвѣти. Між иньшим в статті „Про нар. оśвѣту“ д. Е. Шульга подає відомости в справі видання підручників і взагалі шкільних книжок, яку порушено полтавським губ. земством: земство звернуло увагу на потребу видання книжок, приладжених до мови і побуту людности Полтавщини, і доручило окремій комісії детальне обробленє сеї справи; з сього поводу д. Шульга доводить пильну потребу видання книжок і шкільних підручників, які-б були приладжені для людности Полтавщини і иньших країв, де живуть Українці, підкреслюючи, о скільки ті книжки, яких уживають тепер по школах на Україні, незрозумілі Українцям.

В відділі „Монографії, матеріали і відомости“ надруковано багато статей, що дотикають ріжних сфер життя і діяльности земства; є чимало статей про стан земської медицини („листи про земську медицину д-ра Керекеша“), ветеринарії, нар. оśвѣти, метеорольоїї, про економічний стан людности і т. ин. Дві статі Н. Котляревського і М. Виридарського присвячені „дрібній земській одиниці“. Під такою назвою звернула на себе, останніми часами, велику увагу проєктована нова земська організація, яка повинна мати більш менш такі функції, як теперішні земські інституції, але ближче стояти до людности, ніж стоїть повітове земство, і задовольняти дрібні місцеві потреби. Проєкт такої інституції розглядав ся на земських зборах і викликав вже чималу літературу; історію сїєї справи і подають автори, занотовуючи дві головні течії у прихильників проєктованої інституції: одні доводять, що її треба приладити до „волости“ (у кожному повіті кілька волостей), иньші бажають зробити її ще більше дрібною, ще меньшою, і прикласти до села; більш менш згоджують ся на тому, що ся інституція повинна бути безсїськова, що участь у її діяльности мають право брати усї місцеві люди, які володіють землею, або мають иньші маєтки, що вона мусить самостійно керувати місцеві справи, повинна мати право обкладати людий податками на місцеві потреби, вибрати свій уряд. „Абсентизм земських зборів“ Н. Бирского досліджує ті умови, дякуючи яким вельми часто гласні не бувають на зборах, і добачає причини сього в сучасній організації земства, коли круг людий, які беруть участь у земських справах, вельми обмежено великим цензом.

Далі звертають на себе увагу статі: „До історії видавництва Земського Збірника Черниг. губ.“, в якій подано коротенький огляд цього видання за увесь час його існування (з р. 1869), оповіджено про ті заходи, які робило земство для розширення його програми, про перешкоди, які ставив сим заходам уряд так місцевий як і центральний, про те, як не вважаючи на ці перешкоди, програма „Збірника“ все-ж поволи ширила ся; подають ся і відомости про сучасний стан часописи. В статі „Музей укр. старовини В. В. Тарновського“ розповіджена історія зносин небіжчика Тарновського з черниг. земством в справі передання йому музею, ті незгоди, які були поміж гласними з цього поводу, перемогу, яку одержала та частина гласних, що, розуміючи велику вагу музею, обстоювала за прийнятем його земством, подають ся відомости про склад музею, його регулямін, каталоги і т. ин. Статя „В справі охорони пам'яток старовини“ доводить потребу зберегати такі пам'ятки, показує деякі місцевости по Чернигівщині, по яких існують пам'ятки, досі ще не розвідані, могили, надгробники і т. ин. В статі „Як живуть хлібороби у північній частині Чернигівщини“ автор, на підставі дослідів пані М. Косич, надрукованого у часописі „Живая Старина“ 1901 р., подає деякі нар. оповідання, деякі пісні, навіть витворені останніми часами (прим. про цукроварні). Інтересні відомости подає д. А. Малинка в своїй розвідці „Кобзарі і лїрники“; він визначає різницю між старцями-жебраками з одного боку, і сими сліпцями-музиками, з другого, далі пояснює різницю між кобзарями і лїрниками, наводить їх репертуар, подає біографічні відомости про трьох сліпців музик: Терентії Пархоменка, Ничипора Дудку і Олексія Побегайла, яких він зустрічав і слухав їх гру і співи, подає характеристику кожного з них, подає деякі думи, пісні, псалми, які вони співали, взірці потайної мови лїрників; цікаво, що Пархоменко, наприкл., деякі думи вивчив від інтелігентів („навчив ся від панів“). Д. Н. Могилевський в дописи „Народні спостереження, яко узагальнені висновки з метеорологічних законів“ говорить про те, як деякі народні спостереження (напр.: зміни у. погоді до Іллі і по Іллі) стверджують ся метеор. дослідями; так само спостереження що до руху хмар, вітрів і т. ин. Звертає на себе увагу статя Г. Коваленка: „Діяльність і значіння І. П. Котляревського в історії укр. суспільства“ — подаючи відомости про обставини, в яких виховував ся Котляревський, автор підкреслює занепад національного письменства і освіти в ті часи, занепад попередних інституцій, в яких заберегало ся дещо з минулої автономії, звертає увагу на те, що тоді нарід був покинений своєю інтелігенцією, аристократією і єрархією, що при такому стані річей діяльність Котляревського і його наступників прямувала до того, щоб повернути народови його інтелігенцію, з'єднати різні його стани. Далі автор подає відомости про стан

України за часи Репніна, про те, як тоді гуртували ся у Полтаві люди, які присвятили себе поліпшенню долі України при нових обставинах її життя, подає характеристику драматичних творів Котляревського та заготовує вплив, який мала його діяльність.

У відділі „Місцева хроніка“ подано чимало відомостей про біжучі справи земства; тут уміщено протоколи різних земських інституцій, внесення управи, протоколи економічних рад і т. ин.; до одного з протоколів економіч. ради губ. земства додано внесення Г. Карачевського-Вовка „про способи піднесення сільського господарства“, в якому він, між иньшим, доводить велику вагу розповсюдження у народі сільсько-господарських відомостей і висловлює певність, що таке розповсюдження можливе і досягне мети лише при уживанню народньої мови.

— В „додатках“ до Збірника друкуєть ся далі „Генеральные слѣдствие о маестностяхъ Черниг. полка“ 1729—1730 г., редакowane Н. П. Василенком. Надруковані також: дра Тимошка „Дифтерія у Чернигівщині“ р. 1901, „Економічні і технічні засади для з'організованія середніх і дрібних господарів“, В. Крайського, справоздання різних товариств, черн. громадської книгарні і ин. інституцій. Уміщена простора і докладна „Програма збирання відомостей археологічних, історичних і етнографічних по Черн. губ.“, складена і видана Черн. Архивною Комісією. Відділи програми такі: I. Старовина історична і археологічна; II. Старовина юридична (звичаєве право, родинний побут, маєткові відносини, земельні відносини, право карне); III. Народня словесність; IV. Бандуристи (кобзарі), лірники; V. Повіря і забобони; VI. Житло (оселя) і двір; VII. Одїж; VIII. Їжа і питє; IX. Оздоба; X. Нар. музика; XI. Роботи, ремесла, промисли: 1) хліборобство, 2) скотарство, вівчарство і розведення птиці, 3) чумацтво, 4) рибальство і ловецтво, 5) шевство, 6) бжільництво, 7) мирошництво, 8) теслярство, столярство, токарство, 9) колісництво, бондарство і вироби посуду з дерева, 10) кравецтво, 11) торговля; XII. Жебрацтво.

I. III.

З загальних російських часописей Вѣстникъ Европы в 1903 р. дав кілька ближше нам інтересних: М. Ц. „Народное образование въ земскихъ и не земскихъ губерніяхъ“ (кн. VI, стор. 750—764) — для своєї статі автор використав матеріали з „Отчета Попечителя Киевскаго Учебнаго Округа за 1902 г.“. Огляд народньої освіти в „київському окрузі“ цікавий найбільш тим, що показує, як задовольняють ся найважніші духові потреби народа в двох частинах „округа“ — земській (Чернигівщина й Полтавщина) і не-земській (Київщина, Поділе та Волинь). Взагалі становище народньої освіти в двох земських губ. о 4 рази ліпше, ніж в трьох не-земських, що ясно показують цифри „Отчета“. На підставі фактичного матеріала автор робить вивід, що на 20,967.282 чело

віка в київському окрузі лишається без елементарної освіти мало не 2 мільйони дітей школярського віку, то б то 83% всієї кількості дітей цього віку. П. Я. Щеголев „Владимиръ Раевскій и его время. Біографическій очеркъ“ (кн. VI, стор. 509—562). Автор подає цікаву біографію В. Раєвського, одного з членів „Южнаго тайнаго Общества“, що за Олександра I ширило свої ідеї поміж військом на Україні. „Отчетъ по вѣдомству православнаго исповѣданія“ (кн. VII, ст. 350—358) — розглядаючи „всеподданиѣйшій отчетъ“ синодального оберпрокурора, автор замітки спинається над становищем т. зв. „упорствующих“ (уніятів) в Холмсько-варшавській єпархії. З кожним роком становище „упорствующих“ все гіршає; навіть в тяжкі хвилини свого життя вони не можуть приймати поради від тієї релігії, до якої лежить їх серце, бо їм се заборонено; круг них ростуть діти нехрещені, старі умирають без сповіди, молоді живуть невинчані... Наслідком утисків і заборон, яким підлягають „упорствующие“, являється багато сумних фактів. Про се становище надто виразно говорять оті цифри: нехрещених „упорствующих“ в р. 1898 було всього 26177, а в 1899 — 29235; жило на віру в 1898 р. 9669 а в 1899 — 10757. З 83 тисяч перейшло в православ'є 960 чоловіка! „По поводу съѣзда славистовъ“ И. Бодуэна-де-Куртене (кн. VII, стор. 328—343) — в сій прегарній замітці автор спинається над деякими питаннями, що повстали на нарадах „Преоварительнаго комитета по устройству в С.-Петербургѣ съѣзда специалистовъ по славянской филології и исторіи для обсужденія важѣйшихъ вопросовъ по славяновѣдѣнію“, між иньшим над питанням про права різних мов на з'їзді. Автор висловлюється за допущенням всіх літературних славянських мов у відчитих і дебатах; особливо підносить рівноправність української, вважаючи на недавні інциденти з приводу недопущення її на наукових з'їздах. Спокійне, строго-об'єктивне, на науковій підставі засноване слово відомого славіста дає авторитетне рішення дражливого питанню про права української мови в наукових працях.

В. П.

Русская Мысль. — Цікава стаття д. Лебедева: Бытъ крестьянъ и рабочихъ въ мѣстахъ посѣва свеклы (кн. I, ст. 101—121) дає образ життя і праці робочого люду на цукроварнях в Харківщині і ставить деякі desiderata що до поліпшення його побуту. Д. Хижняковъ в статі Обзоръ дѣятельности Полтавскаго Земства (кн. VIII, IX, стор. 113—137, 1—20) робить огляд діяльності названого земства, переважно економічної, що має на меті поліпшення економічного стану селян. Д. Щербина в статі Изъ воспоминаній изслѣдователя (кн. IX, стор. 21—40) робить характеристику різних типів кубанського козацтва на підставі власних споминів. Найбільш цікава друга частина сих споминків, у якій д. Щербина подає відомости про склад кубанського козацтва.

Д. К—к зачіпає питання про дорогову повинність у Чернігівщині в статі Земство и интересы мѣстнаго населенія (кн. IX, ст. 62—75). З приводу віделопення пам'ятника Котляревському „Русская Мысль“ надрукувала дуже прихильну до українського письменства статтю д. W. Иванъ Котляревскій (опытъ характеристики) (кн. X, стор. 125—140). Анонімний автор, на підставі споминків Мартинова, шкільного товариша Котляревського, дав деякі нові дрібні факти до життєпису першого українського письменника нових часів, і кінчить оглядом та характеристикою його творів, завважаючи, що без Котляревського не було б і Гоголя. Цікаво, хоч і поверхово написаний нарис п. Русової Старое и молодое въ современной малорусской литературѣ (кн. XII, стор. 191—201) характеризує творчість Мирного, Карпенка-Карого, Коцюбинського та Стефаньника, згадуючи принагідно й деяких інших письменників наших (Винниченка, Григоренка, Яновську, Чернявського). Провідна гадка статі п. Русової — що сучасне українське письменство охоплює життя всіх станів українського народу й дає літературні зразки високої вартости. З приводу ювілею Миколи Лисенка в відділі „Внутреннее Обозрѣніе“ (кн. XII, стор. 247) надруковано прихильну замітку про ювілята, а в бібліографії (кн. XII) згадано про книжку М. Комарова: Шевченко въ литературѣ и искусствѣ.

Русское Богатство — і сього року, як і попередніх, названий місячник (до речі — один із найцікавіших та найпопулярніших у Росії) дав дуже мало матеріалу, що тією чи іншою стороною тикається України. Варто насамперед згадати розвідку п. Алчевської „Чтеніе шведскихъ и норвежскихъ писателей въ деревнѣ и городѣ“ (кн. I, стор. 1—21); в розвідці авторка розповідає про вражіння Українців-селян на публичному читанні творів скандинавських письменників. Розвідка д. Сьверянина „Южные горнопромышленники и потребители“ (кн. II, стор. 1—18) дає цікавий нарис капіталістичного промислу на Україні; цілком справедливо автор вияснює кризу, що тоді капіталістичний промисл переживав у Росії, тим, що капіталісти нехтують потреби дрібного покупця, покладаючи всі надії на високе ціло закордонних виробів із заліза та на великі замовлення уряду. Сей напрям надто виразно виступає на з'їздах заводчиків і постанови сих з'їздів д. Сьверянин досить докладно переказує. Ту саму річ трактує і друга розвідка того ж автора: „Отъ кризиса къ расцвѣту“ (кн. XII, стор. 98—120), в якій згадані змагання заводчиків-капіталістів ілюстровано постановами харківського з'їзду гірняків. Д. Анисимов в статі „Харьковскіе студенческіе кружки“ (кн. XII, стор. 201—217) розповідає про сумну долю студентських наукових організацій в харківському університеті. Бюрократична організація тих наукових „кружків“, повсякчасний догляд адміністрації, брак

самодіяльності — все те позбавило згадані організації якої-небудь діяльності і вони існують лише на папері, нічим свого існування не виявляючи. В бібліографічному відділі „Русскаго Богатства“ знаходимо цікаву рецензію на „Педагогическія бесѣды“ д. Дубенця (кн. I, стор. 35—37), в якій російський місячник обороняє українську мову від педагога-Українця; в кн. XII надруковано коротеньку заїтку в приводі нового видання творів Костомарова (стор. 41—42). С. 6.

Мірзъ Божій: Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія — Н. Рожкова (ч. 2—8) — ся праця д. Рожкова буде певно обговорена особно. Малорусскій университетъ во Львовѣ — М. Славінського (ч. 2, стор. 69—78): зазначивши в кількох словах загальне політичне становище Австрії, автор говорить про національне відродження Галичини, про потребу за-для галицьких Українців свого університета, коротенько переказує історію університета у Львові і зазначає відносини до університетського питання різних галицьких українських і польських політичних партій. Комети в русских літописях — К. Покровского, була обговорена в т. LV. В відділі „Разныя разности“ знаходимо коротеньку звістку (ч. 10 і 11) про „Открытіе памятника Котляревскому“ (про інцидент в думі нічого нема!) та згадку про Кальнишевського („Послѣдній кошевый Запорожья“) (ч. 12), передруковану з „Вістника Юга“. В бібліографії: Т. Г. Шевченко — С. П. Дремцова. Вип. I, Вятка, 1902, ц. 45 коп. (ч. 1) — рецензент, д. Славінський, зазначає, що перекладчик, д. Дремцов, часто не розуміє й навіть „перевираєт“ Шевченка, хоча, очевидно (див. передмову), й дуже поважає його, як поета. Изданія благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ (ч. 4, стор. 113—116) — прихильна рецензія д. М. Славінського. Д. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малої Россіи отъ водворенія славянъ въ сей странѣ до уничтоженія гетманства, въ 3 ч. изд. 4., — Рецензія М. Славінського, негати́вна, бо в книзі „повний брак критичного методу, безпорядне викладання фактів, неуміння орієнтуватись в джерелах, застаріла мова, офіційальні погляди“ і т. и. Марко Вовчокъ. Народни оповидання. Т. I і II — рецензент М. Славінський підкреслює суспільно-історичне і історично-літературне значіння творів Марка Вовчка. В. М.

Научное Обзорѣніе не дало сього року нічого цікавого для нас.

Ежемесячный Журналъ для всѣхъ — С. Русова. Н. И. Костомаровъ. Біографическій очеркъ (VII, 771—790). На підставі згадок Беренштама, Горленка, Подорожного, Костомарової, Русова, Щербини, Юнге і автобіографії Костомарова авторка написала досить популярно цікаву біографію Костомарова, не даючи критичного розбору ні літературних, ані історичних його писань. А. Ефименко. И. П. Котляревскій

(X, с. 1223—1228). Се промова, яку п. Ефименкова виголосила в день святкування отворення пам'ятника Котляревському в Полтаві. Головне значінє Котляревського авторка покладає не в його невеличкій обсягом і змістом літературній спадщині, яка до того й не визначаєть ся „печатю геніяльности“, а в тім, що він „зв'язав порвану культурну нитку, прищепив українську народність до загальнолюдського руху“, почавши писати мовою простого люду. Він зробив перший крок, для якого потрібний не лише літературний талант, а ще й громадянська відвага. С. Русова. Н. В. Лысенко. (Къ 35-лѣтію его композиторской дѣятельности). (XI, с. 1367—1372). З приводу 35-літнього ювілею музичної діяльності М. В. Лисенка п. Русова умістила коротеньку біографію ювілята, в якій особливо підносить його заслуги яко музика-етнографа, а також яко оригінального композитора декількох українських опер і співів на текст Шевченка. Найбільше значінє М. В. Лисенка авторка покладає в тім, що „самим Українцям він відкрив усе багатство української музики і показав можливість найрізноманітнішого її оброблення“.

Вѣстникъ и Библіотека Самообразования: Г. Танфильевъ. Ненасытець (ч. 8) — автор коротко описує Дніпрові пороги й популярно викладає, як вони появили ся. Роль аристократів въ государственомъ строѣ древней Руси (ib.) — се переказ у розділі „Хроника“ за журналом „Право“ відчита проф. Маліновського в „томському юридичному товаристві“. В державнім житю древньої Руси разом із монархічним і демократичним елементами верховної влади існував іще третій елемент — аристократичний, якому належала „руководящая роль“ в народних зібраннях-вічах. До кінця XII ст. сі три елементи мали однаковий (майже) вплив на державне життє древньої Руси, а після XII ст., дякуючи ріжним політичним обставинам, на півночі — в Новгороді, Пскові та Полоцьку зростає демократія, на північно-сході — в Суздальській землі — монархія, а на півдні і південно-заході — в Галицькій та Волинській землі — аристократія, яка потім була причиною занепаду Литовсько-Руської держави. Историческій музей имени В. В. Тарновскаго въ Черниговѣ (ч. 11) — за „Русск. Вѣдом.“ описано въ розділі „Хроника“ історичний музей В. В. Тарновського; найбільшу вагу стаття надає козацькому та Шевченковому відділам сього музею за їх повність і багатство. А. Б-г-нъ. Споръ о происхожденіи Руси (ч. 15—16): автор завваживши, що питанє про походженнє Руси до останних часів становить предмет суперечок між ріжними ученими, найбільше місця в статі уділяє розбору теорій норманістів і антинорманістів; він доводить, що обидві сі теорії рівноправні й кожда з них може бути прийнята наукою як гіпотеза. М. Славинскій, Новая малорусская литература (общій очеркъ) (ч. 24). Нову українську літературу автор називає виключно народ-

пою, демократичною, що всю свою увагу звертає на народне життя, на добробут села. Ще батько нової української літератури І. П. Котляревський в своїй знаменитій Енеїді виставляє „широкі народолобні тенденції“, протестує проти кріпацтва і зазначає рідній літературі потребу боротьби з ним; сей заповіт Котляревського — бороти ся проти кріпацтва — закінчив ся в українській літературі в 60 рр. Шевченком і редакцією „Основы“. Отсей період української літератури автор називає героїчним, після якого наступив найновіший період, який тягнеть ся до наших часів. Перша фаза новішої української літератури — майже до кінця 80 рр. — була мало продуктивна; тодішня література як і попередня, носить широко-демократичний характер, але артистична техніка творів зробила значний поступ. Видатнішими представниками сього часу автор статі називає Мирного, Ів. Левицького, Свидницького, Ол. Кониського, Щоголіва, Глібова, Руданського, Старицького, Куліша та Ніщинського (з їх перекладами). Друга фаза найновішого періода української літератури ознаменувала ся великим оживленням у всіх родах літературної творчости, появою нових свіжих і оригінальних талантів, що в своїх творах провадять далі демократичні заповіді старшої генерації українських письменників. Представниками сього часу являють ся: Кропивницький, Карпенко-Карий, Олена Пчілка, Франко, В. Стефаник, Кобилянська, Грінченко, Коцюбинський, Л. Українка, Кримський, Грабовський, Чернявський та ин. Евг. Ляцкій, А. Н. Пыпинъ и его „Исторія русской литературы“ (ч. 21). З нагоди 50-літнього ювілею літературно-наукової діяльності Пипіна автор статі нагадує читачам найбільш відомі і славні праці ювілята („Исторія словянскихъ литературъ“ писана спільно зі Спасовичем; „Исторія русской этнографіи“ і ин.); найбільше місця в статі автор уділяє славній „Исторіи русской литературы“, коротко переказуючи її зміст і провідні думки. Проф. И. Н. Смирновъ, Значеніє урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (ч. 34) — обговорена була в т. LV. Ю. К.

Образование: Поэзія земледѣльческой жизни — С. Русовой (ч. 3, стор. 29—38). Сказавши кілька слів про важке становище українських письменників (переважно на російській Україні), що майже не набирають гонорару за свою роботу, що мусять усі свої сили віддавати другій роботі за-для зарібку, що в літературі примушені працювати тільки випадково, в короткі вільні від урядової роботи хвилини, що не мають навіть видавців, — авторка переходить до характеристики на-пряму української літератури на протязі цілого століття від І. Котляревського до М. Чернявського (статя написана з приводу виходу 3 томів „Віку“). Головним „героєм“ української літератури на протязі цілого століття був, на думку п-ні Русовой, — хлібороб. Українська література,

керуючись ідеалами Шевченка — гуманізмом та демократизмом, — ніколи не тратила звязку з народом і, що далі, все краще та краще розуміла і малювала не тільки зверхні обставини життя нашого хлібороба, але і його внутрішнє життя, його настрої, його душу. Головні тези своєї статті авторка підпирає виривками з творів Мирного, Франка, Грінченка, Коцюбинського, І. Тобилевича, Григоренка, Стефаника, Бордуляка і інших письменників. Але на нашу думку, п-ні Русова значно звузила обсяг змісту української літератури. Невже на протязі цілого століття українська література ні про що інше не говорила, крім хлібороба?... Сама авторка, обороняючи нашу літературу від нападків за „узость“, проговорюєть ся, що були й інші теми, були і твори „на отвлеченныя темы“. І було таких творів, — додамо від себе, — не мало... Через те то в цікаво написаній статті п-ні Русової не можна не зазначити якоїсь штучности. Малорусскій композиторъ Н. В. Лысенко“ — С. Р. (ч. 11): коротенька ювілейна замітка про Лисенка, як етнографа й оригінального композитора. В відділі „Хроника“ знаходимо дуже прихильну за-для небіжчика М. Старицького замітку про його процес із проф. Флорінским та І. Александровским (ч. 1). В бібліографічному відділі уміщено рецензії на „Брошюры благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ Nr. 1—22“, А. Л—цкого (ч. 7) та на „Малорусскіе альманахи: Литературный збирникъ, зложеный на спомынъ О. Кониського; Дубове листе. На згадку П. О. Куліша, і З-надъ хмаръ і зъ до-лынъ“, С. Р. (ч. 10).

В. М.

Русскій Вѣстникъ. Науку в таких органах, як „Русскій Вѣстникъ“, по старій пам'яті й тепер репрезентовано ляментациями та наріканнями на всіх не-Великоросіян (Финляндців, Поляків, Українців, Грузинів, Вірмен та ин.) за їх національні змагання; автори сих ляментаций, теж по старій пам'яті, раз-у-раз попадають у колізію з логікою, правдою та фактами дійсного життя, навіть не помічаючи свого прикрого становища. В III кн. (стор. 296—351) надруковано широку полемічну статтю „О русской церковной традиціи“ д. Скифа, присвячену оглядові загально відомих „Очерків по історії русской культуры“ Милюкова. Як розуміє й переказує д. Скиф історичні факти, видно з його нарікань на архиєреїв XVIII в. з Українців (з „черкассь“ — скрізь пише автор), що „истребляли раскольниковъ, монашество и бѣлое духовенство“ (стор. 327), аби догодити урядови. Д. Скиф гадає, що утисків проти „раскольниковъ“ не було б, коли б на чолі церковної влади стояли свої люди і церквою правили „свои (читай — великоросійські) руки“ (ib.), хоч зараз же згадує, що „раскольниковъ“ вперше проклято на московському соборі р. 1666—67, коли в Москві й чутки ще не було про ненавистних „черкасів“ і коли „черкасская страничка въ історії русской

церкви" ще не починалась. Правда, ще більше ніж Українців, ненавидить д. Скиф Поляків і католицтво і щоб зробити їм прикрість, ладен навіть забути про свою ненависть до „черкас" та залучити останніх до „рускої народности" (ст. 335). Таких самих тенденційних перекручувань та суперечностей повно і в статі Славянолюб „Вопросъ о руско-польскомъ примиреніи и польскія задачи" (кн. V, ст. 133—154, кн. VI, 552—573, кн. VII, 105—126). Торкаючись подекуди польсько-українських відносин у Галичині, Славянолюб міряє їх тією ж міркою московського патріота: в Галичині живуть „руссіе", українське питання — „польская интрига" і такі інші старі погляди. Статя д. Истомина „Очередные вопросы въ Привислинскомъ краѣ. Образование Холмской губерніи, какъ осуществленіе исторической правды по отношенію къ Забужной Руси" (кн. V, стор. 183—204) перенята тією самою державною російською тенденцією і тими самими суперечностями. Д. Истомин то уважає Українців „чистыми русскими", то йменує їх „малороссами"; то не вважає на українську мову, то в потребі виставляє її, як зброю проти Поляків, і навіть захожуєть ся будити серед Українців „національное самосознаніе", розуміючи його як „обрусеніе", — словом, подає звичайну у російських „патріотівъ своего отечества" плутанину. Найбільш характеристична з цього погляду статя проф. Будиловича „Генезисъ російскаго украинмана" (кн. VIII, стор. 628—640), огляд діяльності Трохима Зінківського; вважаючи на деякі спеціальні прикмети сієї „наукової" праці, ми присвяtimo їй ширшу рецензію. Панегірик гр. Блудовій надрукував Братчикъ в статі „Графиня Блудова и Кирилло-Мееодіевское Острожское Братство" (кн. IV, ст. 675—699); заслугу Блудової автор бачить у тім, що вона своїм братством та школою силкувалась „развивать въ дѣтяхъ сознаніе, что они и предки ихъ — русскіе, что здѣшній край былъ колыбелью Россіи" (стор. 679) і т. и. В бібліографічному відділі „Русскаго Вѣстника", взагалі убогому, надруковано (кн. I) одну лише рецензію, що належить до українства, на „Исторію Малої Россіи" Бавтышъ-Каменського. В відділі „Современная лѣтопись" (кн. III, стор. 436—439) надруковано дві замітки: „Галицко-русское братство" з приводу засновання в Петербурзі названого товариства, та „Маленькій пунктъ зарубежной программы" про Русинів народного напрям. Обидві замітки написано в звичайному дусі обрусительної програми. С. 6.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія приніс багато цінних причинків до української історії і українського письменства, але багато з них були вже обговорені в Записках, а то: розвідка В. Ламанского п. з. Славянское житіє св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ в т. LVIII, розвідка І. Якубовского п. з. Земскіе привидеи великаго княжества Литовскаго в т. LIV,

LXII, В. Истрина Изъ области древне-русской литературы в т. LXI, I. Халанского Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ в т. LXI. В бібліографічному відділі сеї книжки обговорюють ся розвідки А. Єфименкової п. з. Литовско-русскіє данники и ихъ дани і В. Міллера п. з. Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ. — Розвідки М. Каринского п. з. Остромирово Евангеліє какъ памятникъ древне-русскаго языка була обговорена в т. LXII, П. Голубовского Гдѣ находились существовавшіе въ домонгольскій періодъ города: Ворголь, Зартый, Оргушь, Сновскъ, Уневѣжъ, Хоробръ? (кн. V) буде обговорена пізнійше. — Крім того занотуємо широку рецензію М. Любавского п. з. Новые труды по исторіи литовско-русскаго сейма (кн. II, III) на дві нові праці по исторіи литовсько-руського сойму, а то: М. Довнар-Запольского, Спорные вопросы по исторіи литовско-русскаго сейма, і М. Максимейка, Сеймы литовско-русскаго государства до Люблинской уніи 1569. М. Довнар-Запольскій доказує, що господарська рада, незалежна від господаря, з'явилася вже в 1413 р. і що в склад тої ради не входили двірські урядники; на грамотах виступають вони тільки як свідки. З обома тими твердженнями не годить ся Любавскій; що до першого, то повстання незалежної Ради датує початками пановання вел. кн. Олександра, що до другого, то господарська рада в повнім своїм складі мала також і двірських урядників вел. князівства. Що тикаєть ся державного значіння господарської ради, то Любавскій стоїть за тим, що рада була не тільки висшою дорадчою інституцією, але мала власть судову і адміністраційну, коли противно Довнар-Запольскій признає раді тільки дорадчу компетенцію. Так само не годить ся з Довнар-Запольским що до поглядів на самий сойм. Довнар-Запольскій кладе зародження литовсько-руського сойму на кінець XIV ст., а Любавскій на 1401 р.; Довнар-Запольскій намагаєть ся число т. зв. великих соймів за пановання Жигмонта I звести *ad minimum*, Любавскій подає їх число на 26 зглядно 24; Довнар-Запольскій каже, що акт городельської унії не санкціонував литовського сойму, Любавскій перечить тому і т. д. Що тикаєть ся праці Максимейка, то тут ще бідше суперечностей. Максимейко доказує, що до кінця XV ст. існували в вел. кн. Литовскім тільки територіальні сойми — литовський, жмудський, вітебський, полоцький і ин. і в тім періоді часу займали ся вони тим, чим займав ся загальний литовсько-руський сойм від кінця XV ст. З таким категоричним висновком Любавскій не годить ся. Дальше не годить ся з запереченням Максимейка існування загально-державних соймів перед кінцем XV ст. (1492), і з тим, що всі державні унії до кінця XV ст. укладали ся на соймах або вічах поодиноких земель. Що до першого, то факти вказують противне; що до другого, то воно о стільки правда, о скільки бесіда

про унії поодиноких земель. Що тикаєть ся уній цілого князівства, то вони не могли укладати ся по соймах поодиноких земель. Вкінці автор рішучо виступає проти пояснювання Максимейка, що одинокою основною причиною повстання і складу литовсько-руського сойму, а також усіх реформ 60-их років XVI ст. була війна. По думці Любавського тут грали визначну ролю також стремління і домагання литовсько-руської шляхти і взагалі внутрішні потреби. А. Яцимірскій п. т. Молдавські отголоски московських легендъ о Мономаховыхъ дарахъ (кн. X) потує пізні й малоінтересні книжні рефлексі Мономахової легенди. В статі А. Миловідова п. з. Важѣйшее просвѣтительное учрежденіе въ сѣверо-западномъ краѣ (кн. II) подана історія публичної виленської бібліотеки. Всіх книжок в бібліотечі є до 200.000 а крім того над 130.000 рукописних документів, починаючи від XI ст. Вкінці згадаємо ще про справозданє з XII археологічного з'їзду в Харкові (кн. I) і про короткий некрольоґ А. Маркевича (кн. XII).

Ученія Записки и. казанскаго университета принесли тільки одну невеличку статейку, цікаву для українського фільольоґа, а то К. Михальчука п. з. Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ (кн. XII). Шан. автор не годить ся з поглядом, що старинні південно-руські говори виказували коли небудь більший розвій попереднього змягчення співзвуків і взагалі більший стєпень пам'ятальности в своїм звуковім складі, як співчасні їм північно-руські говори. Противно, що до м'якості співзвуків і піднебінних самозвуків південно-руські говори займали і займають разом зі словацькими і чесько-моравськими середину між групами північно-славянських говорів (великорусько-білоруських, польсько-кашубських і лужицько-полабських) і групами південно-славянських говорів (болгарсько-македонських, сербо-хорватських і словіно-резанських). Причиною того те, що ціла категорія співзвуків, нпр. співзвуки губні ледви чи були коли небудь здібні до змягчення на рівні з зубними перед рефлексами звуків ь, е, ѣ, и, ѡ, анальоґічно до такого змягчення губних в мові північно-руській і польській. Отвердженне в південно-руських говорах і і е прийшло, по думці автора, через пересуненнє артикуляції тих звуків в більш задню часть піднебіння і через набутє гортанного відтінка, через що головню зарисувало ся в сфері вокалізму виділеннє південно-руської мови з загально-руської. Наслідком тої появи було отвердженнє перед і і е не тільки губних співзвуків, але також зубних і шипячих. З иньших статей згадаємо дальшу частину розвідки І. Смирнова п. з. „Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ“ (кн. IV і VII), обговорену вже в Записках т. LVIII.

Варшавскія Университетскія Извѣстія дали декілька статей, що тикають української історії чи фільольогії. На першім місци згадаємо

невеличку розвідку проф. А. Погодіна п. з. Къ історії формъ славянськихъ языковъ (кн. IV), де автор порушує кілька спірних питань в славянській лінгвістиці і пробує подати для них свої розвязки. І так пояснює повстаннє заіменникового gen. і dat. *-того, -тому*, аналізує gen. sing. *раба*, пояснює повстаннє славянського *ы* на кінці слів (прим. *ведемы, вы*), доказує істнованнє в словянській мові другого закінчення dual. на *-ѡи* в словах з корінєм *о* і ин. Розвязки цікаві і варті близької уваги спеціалістів. В розвідці п. з. Преступленіє и наказаніє въ древнемъ правѣ (кн. II) дає проф. В. Єсіпов погляд на розвій понять вини і кари в старинних Герман і Словян. Порівнюючи розуміннє вини і кари у старинних народів і деяких нинішних теоретиків, проф. Єсіпов кінчить свою статю такими характеристичними словами: Древнее право было первобытно и грубо, но и въ немъ лишь очень рѣдко встрѣчалось такое безцѣльное издѣвательство надъ человѣческою личностью. Проф. Ф. Леонтович в статі п. з. Добавленіє къ „Литературѣ історіи русскаго права“ подає широку літературу права (400 заголовків) в доповненнє до поданої вже ним такої літератури в „Історіи русскаго права“ (вип. I, 1902). Про довшу компіляцію проф. І. Филевича п. з. Къ історіи Карпатской Руси (кн. I і II — ще не покінчена) буде мова докладнійше в бібліографії. З иньших згадаємо ще широку розвідку проф. В. Францева п. з. Чешскія драматическія произведенія XVI—XVII ст. (кн. IV, V, VI).

I. Кр.

Ученія Записки Императорскаго Юрьевскаго Университета надруковали в додатках докінчення двох праць: проф. Красножена Иновѣрны на Руси. Т. I. Положеніє неправославныхъ христіанъ въ Россіи, та проф. Шмурло Сборникъ документовъ, относящихся къ історіи царствованія Императора Петра Великаго. Т. I, 1693—1700. Докладнійше про них може бути мова в бібліографічному відділі.

С. Є.

З органів російських духовних академій **Христіанское Чтеніє** дало такі інтересні для нас статі: Д. А—ча Памятники языка и письма и археографическіє на XII археологическомъ съѣздѣ въ г. Харьковѣ (кн. I, стор. 175—183) — автор подає коротеньку характеристику 16 відчитів, предложених в VI і IX секції на харківському археологічному з'їзді. Проф. П. Жукович п. т. Запорожское казачество въ смутную эпоху (кн. IV, стор. 570—595) має намір прослідити в історії запорожських козаків відносини до православія. Від повстання Наливайка і до 1614 року проф. Жукович не знаходить фактів, які б свідчили, що запорожці обстоювали за інтереси православної церкви. Тільки в 1610 р. є звістки, що запорожці почали брати участь в церковних справах. Д. Абрамовичъ, Рѣчь передъ зацитою магістерскою диссертациі: Исслѣдованіє о Кієво-Печерскомъ Патерикѣ, какъ историко-литератур-

номъ пам'ятникъ (кн. IV, стор. 629—634). В тій самій книзі в відд. „Обзор. журналовъ“ надруковано докладну критичну замітку на статтю К. Харламповича *Борьба школьныхъ вліяній въ до-Петровской Руси* (Кіевская Старина кн. 7, 10). А. Миловидовъ, *Судьба русской книги въ сѣверо-западномъ краѣ въ связи съ его культурною исторією* (кн. IX—X, стор. 348—362, 486—507) — під одною назвою „русская книга“ автор злучив і ту книгу, що за найдавнійших (XI в.) часів зайшла з Київщини в Литву і там ширилась, і ту великоросійську книгу, що їй в сьому краї „въ эпоху западно-русского возрожденія 60-хъ годовъ было положено прочное начало осѣдлости и царственного положенія“. „Иногда, — зауважає автор, — это достигалось мѣрами не совсѣмъ соответствующими культурной работѣ, но надо замѣтить, что экстра-ординарныя событія требуютъ и такихъ же мѣръ“. Тон і напрямок сеї статі, де, до річи сказати, автор зібрав чимало цікавого матеріалу, показує досить добре отсей уривок, який подаємо в перекладі: „короткий золотий вік „западно русской книги“ змінив ся (після Фраціска Скорини) на довгу епоху утисків. Вона спробувала суворости інквізиторської цензури, побувала в ганебних руках катів, пройшла через палаючі огнища і все-таки допомогла „западно-русскому“ народови зберегти свою віру, мову, словом національну особність, „нашедшую крѣпкую защиту подъ эгидою могучаго русского орла“ (505 стор.). Проф. П. Жукович, *За московскимъ рубежомъ послѣ великой московской смуты*“ (кн. XI, стор. 630—651) — автор розповідає історію двох судових процесів XVII в.: виленського православного брацтва з міщанами-братчиками виленського уніятського (Троїцького) брацтва (1613 р.), та київо-печерського архимандрита Єлисея Плетенецького (1614 р.) з уніятським митр. Рутским за маєтки печерського монастиря; при тім торкаєть ся і варшавського сейму (р. 1615), в зв'язку з якими стояли згадані два процеси.

В. П.

Богословскій Вѣстникъ: О началѣ, первыхъ дѣятеляхъ (1744—1759 гг.) и направленіи иконописной школы Троице-Сергіевой Лавры — А. Голубцова (ч. 6, стор. 277—259) — малярську школу засновано в Троїцько-Сергієвській лаврі підчас архимандритування там Арсенія Могилянського, що потім (1757—1771 рр.) був київським митрополитом. В статі говорить ся про діяльність на користь школи згаданого Арсенія Могилянського та двох учителів з України, ним закликаних: Миколи Каменського і еромонаха Павла Казановича (з Межигорського київського монастиря). Къ вопросу о старыхъ академическихъ тезисахъ и ихъ значеніи для археологіи — А. Голубцова (ч. 8—9, стор. 414—430): реферат, читаний 9 серпня 1899 р. на археологічному з'їзді в Києві. На підставі аналізу двох тезисів з початку XVIII в. (1713 р.), що знаходять ся в церковно-археологічному музеї московської духовної ака-

демії, автор говорить, що академічні тези мають не тільки місцево-історичний, але ще й археологічний інтерес. У двох тезисах, що розглядав він, наприклад, є нові матеріали для історії чудотворного образу Братської Богородиці, Богоявленської церкви та старого будинку Київської Академії. В окремім додатку протягом цілого року друкувалися „Автобіографичні записки Высокопреосвященнѣйшаго Саввы, архієпископа тверскаго“ (чч. I—XII), в котрих можна де-що (дуже мало) знайти по історії харківської єпархії, де пробував сей єпископ з половини 70-их років. В бібліографії знаходимо досить цікаву рецензію І. Громогласова на книжки проф. А. Лебедева: Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ архивахъ духовнаго вѣдомства въ губ. Курской и Харьковской (Харьковъ, 1902 г., стор. 99) і Бѣлгородскіе архієреи и среда ихъ архипастырской дѣятельности (по архивнымъ документамъ) (Харьковъ, 1902 г., стр. XVI+278. Ц. 2 р.).

Православный Собесѣдникъ дав лише одну статтю: Южно-русское религиозное искусство XVII—XVIII вв. — В. Нарбекова (чч. 4, 5, 7—10), обговорену в т. LVIII.

Занотуємо разом з иньших теологічних місячників, що час. **Вѣра и Разумъ** дала лише одну небезіntересну для нас статтю В. Крилова про комісію 1767 р., обговорену низше в бібліографічній відділі.

Странникъ сього року не дав майже нічого цікавого для нас. Можна зазначити хіба статтю сьвящ. С. Бродковського Всемірне празднованіє рождественскихъ святокъ (т. II, відділ I, стр. 864—881), в якій говорить ся (дуже коротко і в загальних рисах) про сьвяткування Різдва на Україні (звичаї на кутю та колядки), — та замітку С. Рункевича Новые матеріалы для исторіи русской церкви начала XVIII в. (т. II, стор. 957—965). Тут зреферовано Описаніє архива Александро-Невской Лавры за время царствованія имп. Петра Великаго (т. I, 1713—1716 гг. VI+1150+114. СПб. 1903), де уміщено чимало між иньшим матеріалів про діяльність Теодосія Яновського, Теофана Прокоповича та Стефана Яворського.

В. М.

Московські **Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей російскихъ** принесли в минулім році дещо цікавого і для нашої історії. З того дві більші розвідки були вже обговорені в Записках особно, а то: Е. Голубовського, Історія канонизації святихъ въ русской церкви в т. LIV і С. Бѣлокурова, Юрій Крижаничъ въ Россіи в т. LV. З иньших згадаємо спільну працю Н. Заозерского і А. Хаханова п. з. Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской (кн. II). Номоканон прийшов на Русь із Візантії в подвійній формі; один, т. зв. великий містить основи церковного

устрою і дисципліни взагалі, другий — епітимійний подає тільки один її відділ — дисципліну покаяння. Оба вони мали помітний вплив на староруське суспільне життя і сліди того впливу полишилися ще до нині. Багато форм згаданого життя має свій початок у церковних приписах і пояснити той процес можна тільки на основі тих пам'яток. Той праці підняв ся Н. Заозерський, обробляючи епітимійний номоканон в редакціях грецькій і словянській; роботу над грузинською редакцією прийняв на себе А. Хаханов. Що стикається авторства звісного на Русі епітимійного номоканона, то його автором мав би бути по традиції монах XI ст. Іван Постник. Однак Заозерський, перевівши аналіз, доходить до переконання, що згаданий „номоканон Івана Постника“ треба розуміти не інакше, як незручну компіляцію з різних авторів. Інша річ, що в числі тих складових елементів були без сумніву також статі згаданого монаха з XI ст., а навіть Івана Постника, що був царгородським патріархом в VI ст. Автор, проаналізувавши згаданий пам'ятник, подає огляд його ідейної сторони і виказує коротко ті впливи, що відбилися на самім Номоканоні. Другий автор А. Хаханов обговорює тільки грузинські рукописи „Канонів Івана Постника“ і подає декілька звісток про грузинського перекладчика свв. Євтимія. Вкінці до обох розвідок поданий текст самого Номоканона в грузинській, грецькій і словянській редакції. Менший інтерес як північно-руська пам'ятка має для нас Житіє преп. Іосифа Волоколамського, уложене „неизвестным“, з переднім словом С. Бѣлокурова. Вкінці згадаємо ще коротку замітку архім. Нікодіма п. з. Къ вопросу о мѣсяцесловѣ канонизованныхъ русскихъ святыхъ, де на основі праць російських гатіологів поданий показник канонізованих і неканонізованих святих Сибіру і 12 російських єпархій, між тим двох українських, полтавської і чернігівської.

І. Кр.

Русскій Архивъ. В статі д. М. Шугурова, Імператоръ Іосифъ II въ Россіи (кн. I, стор. 5—40) подано на підставі листів імператора до своєї матери опис подорожі та побуту Йосифа II в Росії. Про побут його в Києві якийсь Ђльчанинов доносив у Петербург, що гр. Фалькенштайн (прибране імя імператора) „спить самъ и его свита на соломѣ, за все съѣстное, такъ какъ и за квартиру, платитъ весьма щедро... вель себя сколько кротко, столько жъ и ко веѣмъ благосклонно“ (стор. 20). Д. Павлов подав Письмо Г. Ѳ. Квитки (Основьяненка) къ С. Т. Аксакову (кн. III, стор. 445—447); Квітка в листі дякує Аксакову, що був тоді цензором (р. 1829), за дозвіл якоїсь комедії (очевидно російською мовою писаною). Д. Титов у статі Черное малороссійское духовенство бѣлого времени (кн. VI, стор. 147—166) переказує відому працю проф. Лебедева про білгородських архієреїв, а в коротенькій замітці: Варлаамъ Шишацкій (кн. VI, стор. 290—291) подає біографічний нарис

відомого моголівського єпископа, що присягнув Наполеонові, й наводить один вірш Шишацького. В бібліографічній відділі надруковано рецензію на книжку: Стороженко. Фамильный Архивъ, т. I.

Русская Старина: Д. Матвеев у статі Гоголь въ Оптиной пустыни (кн. II, стор. 301—304) подає матеріали до генези містицизму Гоголя. В споминах, що друкують ся під титулом Изъ Записокъ Никотина (кн. III, стор. 499—514), подано цікаві відомості про аналогічний відомому „майському указу 1876 р.“ закон для литовського письменства. Накидаючи Литовцям російський алфавит, звисний за ліберала Милютин сподівав ся від того „плодотворныхъ политическихъ результатовъ“ (стор. 501). Дійсність показала, що результатів урядова політика не дала жадних і сього року Литовцям дозволено друкувати свої видання литовським шрифтом. Безперечно, що такі самі наслідки мати ме й указ 1876 р. що до українського письменства. Д. Дубровин у статі Графъ А. Х. Бенкендорфъ и В. Н. Каразинъ (кн. IV, стор. 5—27) подає матеріали до історії освіти в Харківщині та життєпису відомого харківського діяча. „Записки Н. Г. Залѣсова“ (кн. V, стор. 267—289) згадують про перебування Шевченка в Оренбурзі, але на жаль не подають докладних про нього відомостей. Д. Головачев у розвідці Значение Андрусовскаго перемирія для международныхъ отношеній восточной Европы (кн. VII, стор. 159—166) дає інтересний образ відносин між державами, заінтересованими Андрусівською умовою (Україною, Польщею, Московією, Австрією та Швецією). Розрухи на Україні, що по смерті Хмельницького повстали, автор вияснює тим, що Москва не дотримала Переяславської умови й тим сама чинила ту „шатость“, на яку нарікають московські люди тих часів. Статя повідомого автора „Дипломатическія сношенія Москвы съ Римомъ въ XV и XVI вѣкахъ“ (кн. VII—VIII, стор. 89—105, 349—382) між иньшим розповідає досить широко про діяльність київського митрополита Ізидора, участь українського духовенства на Флорентійському соборі та розпад старо-руської церкви на київську і московську митрополію. Автор Записокъ Ө. И. Стоянова (кн. VIII, стор. 383—395), київський урядник за часів генерал-губернатора Бибикова, подає матеріали до історії скасування Литовського Статуту на правобічній Україні, приписуючи собі ініціативу в тій справі. Він ніби то подав думку й виробив план скасування, який опісля Бибиков за призволом царя Миколи I здійснив проти волі „Государственного Совѣта“ (стор. 391—393). О бывшихъ злоупотребленіяхъ въ продажѣ людей (кн. VIII, стор. 457—465) — під сим наголовком надруковано три власноручні „Записки“ відомого харківського діяча Каразина, що містять досить цікавий матеріал до характеристики кріпацтва на Україні в першій половині XIX в. Замітка: „Участіе Екатерины II въ семейномъ“

дѣлѣ гр. К. Г. Разумовскаго“ подає прохання Розумовського, щоб царця покарала його дочку, що проти його волі одружилася з Апраксиним, і два листи Катерини II з цього приводу. Д. Матвѣєв у цікавій статті Батуринський переворотъ 13 марта 1672 г. (кн. IX—XI, стор. 667—690, 131—146, 459—470) переглядає справу гетьмана Многогрішного й подає поправки та доповнення до праці про се Костомарова, користуючись новими документами з Архива міністерства юстиції та деякими опублікованими в „Актахъ Южной и Западной Россіи“.

Окрім згаданих праць, „Русская Старина“ протягом цілого року містила дальшу частину надзвичайно цінного матеріалу до історії цензури в Росії під заголовком: Цензура въ царствованіе императора Николая I-го. Друкування цієї праці перенесено й на рік 1904, тим то з ширшим оглядом її треба почекати, а тим часом подаємо коротенький перегляд тих фактів, що дотикають України. Р. 1831 цензор Гаєвский вагався пропустити відповідь якогось Руссова „Московскому Телеграфу“, що надрукував неприхильну оцінку історії України Бантыш-Каменського; „авторъ, — писав цензор, — утверждаетъ, что малороссіяне, бѣлоруссы, козаки и проч. — не русскіе; видитъ въ нихъ особую народность и мѣстность“ (sic), а через те його відповідь „по духу своему можетъ имѣть вредное вліяніе на умѣ читателей многихъ областей, съ XVII-го столѣтія возвращенныхъ Россіи“ (кн. II, стор. 325). Тогож самого року петербургський цензурний комітет, розглядаючи Боплянове „Описаніе Украины“, звернув увагу на два уступи — один про важне становище простого народу, а другий — про звичай христосувати ся (автор, як доносив цензор, „иронически говоритъ, что епископъ во время цѣлованія очень хорошо умѣетъ отличать хорошенькихъ дѣвушекъ отъ несмазливыхъ рожницъ, давая послѣднимъ цѣловать только руку свою“, — ib. 326). Главнѣе Управленіе по дѣламъ печати дозволило зрештою і статтю Руссова і Боплянове „Описаніе Украины“. Р. 1835 київський генерал-губернатор Гурев прохав дозволу видавати в Києві російською мовою часопись „Кіевскую Газету“. Міністер внутр. справ Блудов згодився дозволити, але поставив умови — щоб часопись сприяла „просвѣщенію истинно - русскому“, подавала звістки тільки з „нашихъ русскихъ газетъ“ та, уникаючи всього, що нагадує стару Польщу і Литву, доводила раз-у-раз, що „этотъ край былъ издревле русскій и вторая (?) колыбель нашей монархіи“ (кн. III, стор. 586). Та славному Бенкендорфу й сих умов було мало і він часописи не дозволив. Р. 1843 цензура заборонила часопись „Dziennik krajowy“, що виходила у Варшаві й надрукувала статтю проти москвофільських поглядів Ржевуского та Грабовського; разом із тим цензура звернула увагу, що й деякі російські органи містять статі в тому-ж напрямі, що й заборонена польська

часопись. В око цензурі впала стаття проф. Редкіна в „Юридических Записках“ — „Вглядъ на литовское законодательство и литовскіе статуты“ і три статі в „Библіотекі для Чтенія“ — одна з приводу Кулішевої повісти „Михайло Чарнышенко“ і дві про історію України Маркевича. Справа для інкримінованих часописей, як на ті часи, скінчила ся досить щасливо, бо лиш тим, що „Библиотеку для Чтенія“ примушено надрукувати статтю противного напрямку, прислану ген.-губернатором Бібіковим із Київа (кн. IV, стор. 177—181). На стор. 664—665 в кн. IX переказано офіціальну характеристику Кирило-Методіївського товариства, зроблену в сумної памяти „III отдѣленіи“; на стор. 169 в X кн. подано звістку, що цензура вагала ся пропустити мапу „Малороссійскаго края“ и треба було аж дозволу міністра Шірінського-Шахматова, щоб безпашна мапа побачила сьвіт. Нарешті р. 1852 уряд призначив на кару цензора й редактора С.-Петербургскихъ Вѣдомостей за те, що в часописі надруковано прихильну згадку про модний тоді в Парижу танок „Мазепа“, бо „это ненавистное для всякаго русскаго имя злодѣя, даже и въ приложеніи къ танцу, не могло, по чувству вѣрноподданническаго усердія, подлежать ни малѣйшему одобренію“ (кн. XII, ст. 688—689).

Историческій Вѣстникъ: Споминки д. Градовського, Полвѣка назадъ, отрывокъ изъ воспоминаній (кн. I, стор. 103—117) містять кілька дат про жите в Харкові в 50-их роках минулого віку. На стор. 111 знаходимо згадку про Марію Марковичку (Марка Вовчка), а на 113 — про Гулака-Артемовського. На жаль, автор споминів про свою зустріч з нашими письменниками не подає ніяких докладніших звісток. В статі д. Мартемьянова, Общества негрезвости (кн. IV, стор. 201—213) на останній сторінці згадано і про відоме п'яницьке „общество мочемордія“, що було в 40-х роках у Полтавщині; нових фактів про згадане товариство автор не подає. Д. Мілер в статі Києво-Выдубицкій монастырь (кн. VIII, ст. 644—653) оповідає коротенько історію монастиря та свої вражіння з побуту серед ченців. У статі д. Фірсова Черниговъ и его святыни (кн. X—XI, стор. 211—223, 615—632) дано опис Чернигова та його церков; між иньшим згадано про дім Мазепи й подано малюнок того дому. Безперечно з усього „Исторического Вѣстника“ за минулий рік найцікавійша для нас замітка д. Юдіна Къ біографіи Н. И. Костомарова (кн. XI, стор. 562—564), що містить важний причинок до жителісцу нашого історика. Д. Юдін подав у цілости лист шефа жандармів гр. Орлова до саратовського губернатора Котельникова; в листі сказано, що Костомаров просидів у Петропавловській фортеці рік, а потім послано його до Саратова, але не на заслання, а „на службу“ (стор. 563). Цікава власноручна приписка Орлова: „прошу быть къ нему (Костомарову) милостиву, человекъ съ достоин-

ствами, по заблуждался и искренно раскаивается“ (стор. 563). Компіляційна стаття д. Иноземцева: Графъ К. Г. Разумовскій (кн. XI, стор. 599—604) подає життєпис останнього українського гетьмана в приводу 100-літніх роковин його смерті. В бібліографічному відділі „Историческаго Вѣстника“ подано рецензії між иншим на отсї книжки: 1) Ясевичъ-Бородаевской: Сектанство въ Кіевской губерніи. Баптисты и малеванцы, 2) Гоголь на родинѣ. Альбомъ художественныхъ фототипій и геліографюръ, Хмѣлевскаго съ предисловіемъ Горленка (кн. I), 3) Павловскаго, Полтава въ началѣ XIX вѣка (кн. III і IV), 4) Сумцова: Очерки народнаго быта (українскаго) (кн. IV), 5) Труды одиннадцатаго археологическаго сѣзда въ Кіевѣ (кн. VII), 6) Перетца: Очерки старинной малорусской поэзіи (кн. VIII), 7) Каманина: Научныя и литературныя произведенія Гоголя по исторіи Малороссіи (кн. X), 8) Орди: Страницка изъ исторіи просвѣщенія на Волыни, 9) Гошкевича: Клады и древности Херсонской губерніи (кн. XI), 10) Альбомъ выставки XII археологическаго сѣзда въ Харьковѣ, 11) Костомарова: Собраніе сочиненій (кн. I), и 12) Бантышъ-Каменскаго — Исторія Малой Россіи (кн. XII). В відділі „Смѣсь“ надруковано опис полтавського съята Котляревскаго (кн. X, стор. 321—335), а між некрольогами отсї про Українців: Павла Грабовскаго (кн. I), Олексія Марковича (кн. IX, стор. 964—969) та Михайла Косача (кн. XI); характеристично, що зовсѣм не згадано про українські праці двох останніх. С. 6.

Всемирный вѣстникъ друкував Очерки по экономической исторіи древней Руси Святловскаго, обговорені низше в бібліографічному відділі, і подав переклад двох ексфордських викладів М. Ковалевскаго п. т. Этюды о современномъ обычаѣ и древнемъ законѣ Россіи (кн. 1 і 2) — про пережитки примітивних шлюбних і родинних відносин в Росії.

Значна більшість інтересних для нас статей з **Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ** була вже обговорена в наших „Записках“. І так — ідучи в порядку сих статей — Перетца Очерки старинной малорусской поэзіи I—V були обговорені в „Записках“ т. LV, Срезневскаго Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ обговорюють ся в бібліографії сього тома, Никольскаго Матеріали для исторіи древне-русской духовной письменности в т. LVIII і LIX, Соболевскаго Мученіе св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ, в т. LVIII, Мученіе св. Аполиннарія Равенскаго по русскому списку XIV віка і Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. в Зап. т. LXI, того самого Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ, в Зап. т. LX, Перетца Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. в Зап. т. LX, Халанскаго.

Матеріали и замѣтки по исторіи дивне-русскаго героическаго эпоса в т. LIX, Соболевскаго Изъ области древней церковно-славянскої проповѣди, I—II, в т. LX, Покровскаго Новый Списокъ Слова Даниїла Заточника, в т. LXI, Шахматова Ермолинская лѣтопись, в т. LIX, Иванова Культъ Перуна у южныхъ Славянъ в т. LX. Велика праця Шахматова Къ исторіи звуковъ русскаго языка, й справозданне з археографічної подорожі Срезневскаго повинні бути обговорені осібно, так що до обговорення тут лишаєть ся не багато.

Б. Модзалевскій: Къ біографіи Августа-Людвига Шлѣцера (кн. 1) — авторови удало ся знайти кілька документів до біографіи славного історика, м. и. автобіографічну записку з 1/13 авг. з вичисленем історичнихъ праць та заслуг, що дають йому право на одержанє ордену св. Володимира, а через се й російського дворянства. Шл. подає деякі близші обставини, серед яких йому приходилось працювати над „Нестором“ та иньшими історичними творами. Кавалерська дума вволила просьбу Шл.: йому надано орден св. Володимира 4-ої степені та дозволено уживати гербу ним самимъ вибраного — монахъ із розгорненою книжкою яко емблема Нестора. А. Погодинъ п. т. Образование сравнительной степени въ славянскихъ языкахъ — пояснює suff. compar. ѣшь Робить він се з нагоди статі Льоренца, який звернув увагу на се, що так полабські форми compar. пр. *nastarēsse* як і словінські з suff. *ieši*, опирають ся на творахъ з suff. *ěši*, який він зачисляв до праславянської доби. Ціль статі Погодіна — показати, що догад Льоренца справедливий, та що ѣшь має жерело вже в литовсько-славянськимъ періоді. Навівши відповідні паралелі з деякихъ славянських мов (із української цитує автор дещо з Огоновського Studien), приходить автор до переконання, що в звязи зі славянськимъ стоїть литовський suff. compar. *-ėnis*.

П. Житецкій, Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII в. (кн. 2) слідить історію сформованія великоруської літературної мови в трьохъ головнихъ її моментахъ — аз Петра Великого, Єлисавети Петровни та Катерини II. В основі першого з нихъ лежить передовсімъ діяльність українськихъ письменників, покликанихъ Петромъ Великимъ на північ, — за Єлисавети продовжавъ сю діяльність у великоруськимъ напрямі Ломоносовъ, — наступники Ломоносова за Катерини II, не відступаючи відъ гадок, висловленихъ у його граматиці, стреміли до вирівнанія ріжнороднихъ стихій „російського“ языка, до усунення границі, що відділяла літературну мову відъ щоденної та на відворот — до підняття сеї останньої на ступень літературної мови. Що-ж до участі Українцівъ у формованю в.-р. літературної мови, то авторъ обговорює діяльність Стефана Яворського, Дмитра Ростовського та Теофана Прокоповича. Їхъ реформа літературного языка йшла в парі з державною.

реформою Петра, як остання стреміла до уніформації всего державного ладу, так перша завела у себе уніформацію літературної мови в напрямі цєл. традиції з незначними покищо уступками на користь великорущини. Підпомагана цілим історичним ходом культури, ся великоруська примішка зачинає набирати чим раз більшої переваги в напрямі до кінця XVI в. А зі зростом літературної продуктивности на півночі Росії завдяки многосторонній діяльності Новікова — в. р. літературний язик ставав більше й більше атракційною силою на Україні.

С. Вилинскій, Сказаніє о Софїи Цареградекой въ Еллинскомъ лѣтописцѣ и въ хронографѣ (3 кн.) — при помочи порівняння кількох редакцій „Сказанія“ (які він ізза невеликих відмін називає радше „видами“) показує автор його історію на Руси. Сказаніє було розширене більше в т. зв. грецьким та римським літописцї і в хронографах, як в осібних редакціях. Автор приймає гадку Шахматова, що в основу гр. та рим. літоп. лягла старо-болгарська енциклопедія з X в., яка стала звісна на Руси не пізнійше XI в. Само „Сказаніє“ повстало в візантійській літературі не пізнійше половини IX в., а відай уже в X в. перейшло в славянське письменство. Так можна думати на підставі сього, що воно знаходить ся в двох „видах“ гр. літ., який постав на основі стар.-болг. енцикл. царя Симеона. Текст сказанія відзначає ся деякими особливостями, відповідно до ріжниць, які заходять між самими „видами“ літописця. Найбільшу близькість до гр. тексту представляє текст сказанія в III „виді“. Що до сказанія по хронографах, то автор просліджує його після редакції з 1508, 1512, 1601 pp.

Радченко, Замѣтки о нѣкоторыхъ рукописяхъ филиппопольской городской библиотеки“. Рукописи належать до часів XVII—XIX вв. (кн. 3). Автор подає звістки та коротко характеризує кілька рукописий сербської редакції, що служать до характеристики відносин між болг. та серб. літературою в часах турецького поневолення. В Болгарію ідуть тоді богослужєбні книги серб. ред., надто мабуть много иньших творів, писаних живою сербською мовою, яка мала чималий вплив на мову тодішних болг. грамотіїв. Тойже автор п. т. Замѣтка о пергаменномъ сборникѣ XIV в. Вѣнской Придворной библиотеки (кн. 4), подавши фоно- та морфологічні прикмети цілого збірника та його зміст (Іатерик, Слово Симеона Мезопотамського, Слово Теофіля александрійського архієпископа, Жите Теодори, Жите авви Симеона, Слово на благовіщенє св. Богородиці, Жите блаженного апостола Петра), задержує ся автор при останнім. Він подає його зміст та аналізу. З усього показує ся, що мотив житя казочний не лиш у цілости, але й у подробицях, а крім того казочні й обставини часу та місця, з якими вяже ся мотив. Жите має лиш дуже мало спільного з апокриф. діянїями Петра, а за те представляє багато схожости

з діяннями інших апостолів: Андрія та Матія, Томи та з Мученієм Андрія. Судячи з фоно- та морфологічних прикмет, думає автор, що переклад життя належить до Х в. і то до його початку.

О. Коршъ, Турецкіє елементи въ языкѣ Слова о полку Игоревѣ (Замѣтки къ изслѣдованію П. М. Меліоранскаго). — праця Меліоранскаго була вже оцінена в наших „Записках“; рецензент порушує спірні питання про ось які слова: блъвань, бояринъ, бусый, быля, жемчугъ, коганъ, погата, харалугъ. Найдовше задержує ся він при першій та показує як воно вандруючи зміняло ся й у вимові й у значінню: в перській воно звучить pehniban і значить атлет, борець, богатир, — в турецьких устах воно змінилось на балгабан, у Кіргізів на палван, балван, у Мадярів bálvány зі значінням „ідол“, сербське балван = поїно, великоруське болванъ = форма для виготовлення шапок, дурень і т. д. Свої помічення попирає рецензент цілим рядом аналогій із усіх європейських та великого числа азійських мов.

М. Т.

Русскій Филологическій Вѣстникъ (т. XLIX—L): Д. В. Погорелов у замітці Къ вопросу о македонскомъ глаголическомъ листкѣ (т. XLIX, стор. 24—31) порівнюючи сю цікаву глаголитську пам'ятку з іншими текстами, приходить до виводу, що сей переклад слів Єфрема Сирина міг бути зроблений тільки в Болгарії і таким робом він належить до одної групи з Супрасельским рукописом і Хиландарськими листками. І. Колар п. т. О склоненіи прилагательныхъ славянскихъ и индоевропейскихъ вообще (т. XLIX, стор. 105—139, т. L, стор. 201—227) розглядає „сложное склонение т. наз. опредѣленныхъ прилагательныхъ“, — відкидає стару теорію повстання сих форм із складання двох різних відмінювань — номінального і прономінального, і замість її дає своє нове вияснення. А. Ветухов: Заговоры, заклинанія, обереги и другіє виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова. (Изъ исторіи мысли) (т. XLIX, стор. 250—296, т. L, стор. 233—284) — праця ще не скінчена, далі користується й українськими матеріалами. Е. Карскій: Митрофонъ Алексѣевичъ Колосовъ“ (изъ исторіи русскаго языковѣдѣнія) (т. L, ст. 1—41) — небіжчик Колосов займав ся російською мовою і лише поміж інших торкав ся нашої, — проте годить ся тут зазначити його погляди на се, висловлені в „Обзорі звуковыхъ и формальныхъ особенностей русскаго народнаго языка“: вже в XI — X віці (д. Карскій бачить тут помилку друкарську і поправляє дату на IX — X) не було єдності в фонетиці „русскаго языка“, хоч взагалі роз'єднання його ще тільки зазначало ся. Для Колосова „такъ какъ въ его время о существованіи великорусскаго и малорусскаго нарѣчій уже никто не споритъ“, — було питання лиш про місце і ролю білоруського. Вл. Францев у статі: В. Г. Дундеръ и Имп. Россійская Академія (эпизодъ

изъ исторіи нашихъ книжныхъ связей со славянами) (т. L, ст. 42—57), подав характеристичний приклад неосвѣдомлености в славянських справах російської академії 30-их років, яка, присудивши незнать за що срібну медалью якомусь пройдисьвіту, сама собі видала *testimonium paupertatis*. Н. Петровский: Къ хронологіи проповѣдей Григорія Цамвлака (т. L, стор. 58—63). — Автор на підставі „Слова похвальнаго св. великомученику Георгію“ хоче кинути нове свѣтло на деякі питання в життєписи Григорія Цамвлака, власне кладе його ігуменство в п'ямецькому монастирі ще до приїзду на Русь. В. Яцимирський в своїй статі Книжное вліяніе славянскаго языка на румынскій“ (т. L, ст. 185—200) — малює образ славянського впливу на румунську мову і заведення на місце славянщини національного елемента. В. Белявскій: Народный говоръ уѣзднаго города Глухова (Черниговской губ.), (т. L, стор. 298—323) — не будемо спиняти ся над самою розвідкою, в котрій автор уживає для української мови якусь неможливу правопись, зазначимо лиш один факт, який свѣдчить про стійність цієї роботи: в кінці додано „Словарный матеріалъ“ на не цілих пяти сторінках! (319—323). Яку мету мав автор, подаючи його? Ми попереду гадали, що се має бути збірка глуховських провінціалізмів, — на сю-ж думку наводив і підзаголовок: „Нѣкоторыя характерныя для мѣстнаго нарѣчія слова и выраженія“, — але-ж перші таки слова загально-українські — дитина, гроші, кавун, курка (ст. 319) відкинули сю думку геть. Невжеж автор хотів на п'ятох сторінках дати нам суму відмін глуховської мови від „литературнаго (resp. русскаго) языка“, з погляду котрого і в порівнанню з котрим він вів всю розвідку! О, sancta simplicitas! Проблема українсько-російського словника блискуче порішена д. Белявським на стор. 319—323 його статі, і теорія „въ одинъ часъ малорусину научиться по великорусски“ має від сього дня нову підвалину — якої міцности і ваги — про се говорить маленький виривок із „Словарнаго матеріала“, — цитую як найдокладнїйше, диви стор. 319, в книжці помилкою нумеровану 219, — „горобѣць = жеребѣць (твердый слогъ го, вѣроятно, отвѣчаетъ мягкому „же“, срв. „гоню“ и „жену“, „годить“ и „ждать“).... Як бачите, не голе твердження, але й цілий фільольогічний апарат! Факт неймовірний і характеристичний не для самого лиш автора. Сором за редакцію поважного наукового російського видання, що собі на глум видає такі перли.

Филологическія Записки: Р. Брандт: Освобожденіе. Болгарская народная пѣсня о послѣдней русско-турецкой войнѣ (виш. II, ст. 1—26) — цікавий зразок сучасної народної творчости. Етимологическія замѣтки (виш. II, ст. 1—31) — автор більш має на увазі російську мову, але подекуди подає й цікаві для нас замѣтки, які ми й зазначимо: нове

пояснення слова „кметь“ — навівши гадки попередників, автор пояснює так: „кѣ+мѣтити=замѣтный, замѣчательный“. Далі „корець“, у якому дехто, вивівши його з давнього єврейського, бачив приклад впливу біблійної мови на славянську лексику, — наш автор звязує з славянським корнем — кора. Д. Степович у бібліографічних замітках — Славянскія извѣстія (вип. II, ст. 1—12) зазначив поміж иньшим книжку М. Кочубея Къ генетической связи „Москаля Чаровника“ и „Простака“: „Постой, или когда одинъ потеряетъ, то другій пользуется“. Фарса въ 1 дѣйствиі, СПб., 1902. В невеличкій, а про те цікавій замітці — Международная фонетическая ассоціація (вип. IV—V, ст. 1—5) — д. Первов знайомить із фонетичною асоціацією, її принципами, наводить алфавет, зазначає праці деяких членів. Изъ лексикона о бѣлорусской розгѣ (вип. IV—V, ст. 1—4) — замітка, що наводить яка сила слів означає в білоруській мові „катування“, дає ілюстрацію до слів Ренана: „люде звичайно вживають багатько слів, аби визначити те, що їх найбільш цікавить“. Автор цілком справедливо підніс гадку що „варта уваги в мові не тільки одна синоніміка назвиськ, але й така-ж характеристика загальних з'явищ життя народа, скільки вона відбилась і заховалась у мові“. Він далі каже, що було-б дуже цікаво й корисно що до „русского языка“ простежити й зазначити інтенсивність роботи думки народу в тому чи иньшому напрямі, на тому чи иньшому полі, і таким робом вияснити багатство мови. Така-ж робота неменш бажана і позиточна було-б і для української мови.

С. В.

Етнографическое Обзорѣніе принесло в минулім році одну статю і одну замітку, що дотикає нашої етнографії. Статя написана д. Гн. Хоткевичом п. н. Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ (кн. II, ст. 87—106), була читана на археологічнім з'їзді в Харкові. В нас друкувала ся вона теж із невеликими змінами в Л. Н. Вістнику, тому не будемо над нею довше спиняти ся. Вона подає звістки про кобзарів і лірників — про яких говорено, що вимерли — про їх жите, репертуар та музику. Всі звістки зібрані просто від кобзарів, тому й дуже цінні. В замітці напрукував Н. Д-вин Пісню про Морозенка (кн. I, ст. 115—116) з коротким коментарем. Вона має бути записана від відомого бандуриста Тер. Пархоменка. Коли се правда, то в такім разі мусимо зазначити, що сю пісню переняв Пархоменко від якогось інтелігента, бо вона — крім початку — абсолютно не народня. Про се говорить не лише форма, але зміст, небувалий в народніх піснях. Тому хоч як вона не була б інтересна, мусимо признати її фальсифікатом. У рецензійнім відділі уміщені короткі згадки про Б. Грінченка: Литература украинского фольклора 1777—1901 г.; В. Гнатюка: Угро-руські духовні вірші, та про нове виданє Д. Бантиш-Каменського:

Історія Малої Росії отъ водворенія славянъ. Зі статей, що не дотикають України спеціально, належить зазначити більшу працю Г. Потаніна: *Сказка съ двѣнадцатью персонажами* — в якій він користується багатими азійськими мотивами, головню монгольськими, хоч не все щасливо на нашу думку. — та статтю В. Степанова: „Деревенскія посидѣлки и современные народныя пѣсни-частушки“, інтересну тим, що автор подає тут цілий ряд нових російських пісень, утворених на спосіб наших коломийок і козачків (шумок), вложених переважно з чотирьох віршів. Із них видно, що коротенькі пісні, в яких оспівують ся всі боки сільського життя, здобувають собі чим раз більше розповсюдження у що раз нових народів. *В. Г.*

Живая Старина за 1903 р. іще не вийшла.

Вѣстникъ Воспитанія: И. П. Бѣлоконскій: Библиотеки-читальни Харьковской губернии по даннымъ изслѣдованія 1900—1902 гг. (кн. I, стор. 94—100) — подано деякі цікаві виписки з виданих у Харкові „Трудовъ Комитета по устройству сельскихъ библиотекъ и народныхъ чталенъ Харьковского Общества распространенія въ народѣ грамотности“. В бібліографічному відділі (кн. VI, стор. 43—48) уміщено рецензію на видання (ч. 1—22) петербургського „Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“. *В. П.*

З загальних польських часописей стара *Biblioteka Warszawska* принесла кілька інтересних для нас статей. Одна була вже обговорена в кн. LII, а то дра Б. Лозінського п. з. *Winowajęcy. Galicya w roku 1846*. Той самий автор подав ще одну розвідку з того бурливого періоду в історії галицького життя п. з. *Epilog kryminalny* (кн. 3); тут подана в польськім перекладі тайна інструкція галицьким урядникам, як мають переводити карне слідство проти учасників пам'ятної різні в 1846 р. Наслідком того було те, що розпочате під напором заграничної опінії слідство урядники тенденційно проволікали так довго, аж поки загальна амнестія в 1848 р. не поклала кінець цілій тій комедії. Хронічною хворобою самого автора зостаєть ся брак холодного трактовання тих історичних фактів. Історії Жидів в Галичині дотикає коротка замітка тогож дра Б. Лозінського п. з. „*Naród*“ *żydowski* (кн. 1). Автор подає виїмки з мемуарів галицького губернатора гр. Бріґіда, предложеного 12 падол. 1791 р. віденському правительству, де подана цікава характеристика тодішніх галицьких Жидів і разом з тим проекти, як охоронити перед ними галицьку людність. В статі п. з. „*Mazepa*“ *Słowackiego* (кн. 2) подає проф. В. Нерінґ кілька своїх заміток про особу самого гетьмана, приймаючи між ин. за зовсім певний факт звісну анекдотку про привязанє Мазепи до кінського хвоста. Невеличкий причинок до історії побуту російського наслідника престолоа, а пізнішого царя Павла на Україні в 1781 р. подав Й. Дунін-Карвіцький в замітці: *Wiśniowiec w*

listopadzie 1781 r. i podróż Stanisława Augusta do Kamieńca (кн. 1). Тут поданий діярий якогось очевидця, що подрібно описує приняте російського вел. князя на вишневецькім замку польським королем Станиславом Августом і польськими маґнатами. Вкінці згадаємо ще статтю звісного в Галичині вшехпольського публіциста В. Студніцького п. з. Idea samodzielnosci Galicyi i jej finanse (кн. 2), де він на основі якоїсь брошурики проф. Гломбінського доходить до висліду, що самотним ратунком перед фінансовим банкруцтвом Галичини буде піднесений в останніх часах всепольською фракцією клич „wyodrębianie Galicyi“. В тім річнику друкувало ся також продовжене статі М. Конопніцької O Bohdanie Zaleskim.

Краківський місячник **Krytyka** подав і в тім році статю д. М. М—ського: Z literatury ukraińsko-ruskiej (кн. 1), де обговорені коротко новини української літературної продукції в Галичині і на Україні. В статі Ст. Ор...сара: Strejki na południu Rosyi (кн. 10) обговорені робітницькі рухи в 1903 р. по більших містах російської України, як в Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Єлисаветграді і ин. Короткий огляд опозиційних партій в Росії подає Пронд в статі: Partye opozycyjne i rewolucyjne w Rosyi (кн. 4). Дивно тільки, чому автор нічого не згадав про досить сильну українську революційну партію т. зв. Р. У. П. З вільших завоутємо критичні замітки д. М. М—ського на звісну статю д- С. Ёфремова п. з. Въ поискахъ новой красоты (кн. 2) і пікаву статю дра А. Коркіса: Ruch ludności żydowskiej w Galicyi (кн. 4).

І. Кр.

Przewodnik naukowy i literacki дав ряд статей, що лиш далекий інтерес можуть мати для нас. Одну з них Дра Станіслава Кутшеби Urzędy koronne i nadworne w Polsce, ich początki i rozwój do r. 1504, та другу, з літературного відділу — Д. Залеского Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego (докінчене) годить ся обговорити осібно. На тім місци згадаю коротенько лише про иньші: G. Manteuffel в Рамієтніку з podróży na zjazd historyczny im. Jana Długosza, odbytej w maju 1880 roku (кн. I—IX, V— VIII) подає свої спомини про перший польсько-історичний з'їзд, що відбув ся в Кракові. Попри опис торжеств та спомини інтимної натури подає автор нотатки про засідання історичної та археологічної секції. На першім із трех засідань історичної секції був читаний реферат проф. Ліске „O zakresie i potrzebach wydawnictwa „Monumenta Poloniae Historica“, з нагоди якого пок. проф. Шараневич подав думку нового видавництва „Монументів Русь“ в звязи із польською історією, та пригадував ся над тим, які літописи могли би ввійти в склад сеї нової публікації. На третім засіданню президент кс. Калінка пригадав внесенє кс. Хотковского про потребу

передрукування полемічних писань Зизанія, клірика з Острога, Потія, Смотрицького та інших. — Dr. Maxymilian Gumpłowicz п. т. „Źródła Balduina Gallusa“ (кн. VII—X) показує на кількох прикладах, що згаданий хронікар користувався польськими жерелами. — Із статі Дра Каз. Шкарадка-Кротоского „Sw. Stanisław biskup i jego zatarg z królem Bolesławem Śmiałym“ появилася ще йно перша частина, тому обговорене її лишаєся на пізнійше. М. Т.

Przegląd polski прийде в тім році тільки одну більшу працю, цікаву для українського історика, а то дра С. Кутшеби: Handel Polski ze Wschodem, що була вже обговорена в LXI т. Записок. З інших згадаємо продовження статі дра К. Пайфрепта: Podstawy do określenia żądań Galicyi na polu polityki handlowej та цілий ряд статей під новозаведеним заголовком Sprawy krajowe, пр. дра І. Мілевського: Biura pośrednictwa pracy, дві статі гр. В. Дзедушицького, одна: Bezrobocie podczas żniw na Rusi, де великий страйковий рух в Галичині в 1902 р. представляється як результат агітацій „młodych anarchistów ruskich“ (sic!) та накликається австрійське правительство здавити український еманципацийний рух в Галичині, друга: Nasze szkoły średnie, де подані цікаві замітки на тему потреби реформи науки в галицьких середніх школах, в тім числі і українських, далше стаття дра І. Гулки: Włości rentowe a parcelacya i ин.

Przegląd powszechny не подає нічого цікавого для українського історика. Згадаємо тільки статтю дра Ф. Конечного: Nowiny z historyografii polskiej, де поданий огляд найновіших праць, що дотикають різних періодів історії польської держави. Для нас цікава хіба інтерпретація автора слів найдавнішої літописи з 981 р.: „иде Володимир к Ляхом і зая їх городи. Перемишль, Червень і ин.“. Наводячи ті слова, він каже: Nowy dowód (аж тепер „відкрив“!), że osadnictwo polskie na południowym wschodzie zaczęło się wcześniej cofać przed naporem Rusi, że jednak ziemia czerwieńskich grodów była polską (розуміється в етнографічному значінню) pierwotnie (т. LXXVII, ст. 358). В статі: Refleksye nad stanem kwestyi żydowskiej u nas (т. LXXIX) накликає др. В. Черкавський польських політиків „zerwać z mrzonką spolszczenia Żydów“, бо та утопія може принести в будучности польській політиці необчислені шкоди. В кінці згадаємо ще про прихильну рецензію дра З. на польське видання „Гуцульщини“ проф. Шухевича, при чім рецензент порівнює Гуцулів з польськими Підгалянами. Порівняння виходить в некористь Гуцулів. І. Кр.

З поміж розвідок Kwartalnik-a historyczn-ого одна К. Потканьського про привілей 1086 р. (1—28) була вже обговорена на іншому місці (т. LIX). Осібно будуть обговорені ще дві інші розвідки —

критичний нарис В. Яроша Про Баторіянську легенду (596—616) і розвідка Л. Прохаски про вишенські соймики в часах трьох ягайлонських елекцій (363—404 і 544—595). Далі Ш. Аскенази в статі про методи й умови наукової критики має на меті піднести недостачі і хибі польської історичної науки, що займаєть ся найновішими століттями. На ділі се полеміка з критиками авторових праць і зводжене певних роблених йому закидів до питань наукової методи — що рішають ся, розумієть ся, все зі свого власного становища (175—205). Під подібним заголовком (Замітки над науковою методою на поли повочасної історії) виступив і проф. Дембінський, звертаючи ся проти попереднього автора, що був відмовив віри деяким документам виданим проф. Д. (Жерела до історії другого і третього розбору Польщі), а се реляціям російського посла Алонеця в Берліні, що буцим то був рівночасно пруським платним агіентом. Автор боронить віродостойности і наукової вартости сих матеріялів (519—529). Реплікував на се знов проф. А., піддержуючи свої погляди (530—543). Полеміка закінчила ся аж 1904 р., прибравшись вкінці в острій тон. Міжнародний історичний конгрес у Римі знайшов докладного референта у Б. Дембінським (241—65). Звістне голосне питанє про відносини біблїї до Вавилону (Деліч) обговорює М. Шор у статі про вавилонську і староеврейську культуру, доходячи до висновків переважно противних проф. Делічови (206—31). А. Гіршберґ подав частину зі своєї ширшої монографії про Марину Мнішківну в Тушині (232—40). Серед відділу *miscellanea* замітніші: Ш. Аскенази — про проєкт прилучення Галичини до Угорщини 1830 р. Австрійський уряд почав тоді перехилати ся до гадки Угрів, що домагались були такого получения, і се мало бути відповідю на російсько-польське зближенне 1829 р.; польське повстанє 1830 р. розбило єю згоду і разом із тим забув ся і проєкт інкорпорації Галичини до Угорщини. Тут поданий лист тодішнього губернатора Лобковіца до головного президента поліції ґр. Седльїцкого, де Л. заявляєть ся проти анексії (39—44). Я. Ленек полав записку Андрія Вільгельма, префекта тарнівської гімназії, про 1846 р. н. з. *Seditio nobilium turpiter prostrata* — без нових даних (44—50). Деякі інтересні дрібниці містять виїмки із памятника школи оо. Домініканів в Ушачи з останніх років історичної Польщі (29—38). Ф. Пулаский надрукував 8 листів Щасного Потоцкого до Катерини II і Зубова з рр. 1792 і 1793, інтересні для останніх часів Річи посполитої (266—276). Небезінтересні історичні записки серед старих альманахів Ягайлонської бібліотеки, яких дальшу частину (1506—1531) подав Л. Біркєнмаєр (405—421). Дрібні причинки до молодости Я. Замојского подав В. Собеский (617—623). Відділ рецензій і справознань ведений досить старанно, хоч і значно слабше давніших літ; слідно

певну односторонність у змісті; Українська відеунені майже на бік: окрім О. Сушка „Бзуїти в заведеню унї“ нема ані одної рецензії на українську книжку. Огляд літератури всесвітньої історії ведоний був М. Шором, М. Балабаном (схід) та А. Ш. (середні й новітні часи). Бібліографію польської історії продовжував у сьому році Е. Барвінський, втягаючи туди багато Українців. Той самий автор вів хроніку, де знов систематично лишано на боці все, що доторкає наукового руху і стану Українців. В полеміці брав участь і К. Харлампович, обороняючи свою книжку про західно-руські школи проти рецензента Волиняка (172). С. Т.

Pamiętnik literacki. Самостійних, ширших розвідок у сьому річнику (730 сторін) усього чотирь, а власне кс. Яна Фіялка про найстаршу польську духовну пісню Bogarodzica, Губриновича про польську повість при кінці XVIII в., Брухнальського про вплив Немцевича на Міцкевича і проф. Брікнера про старопольський політичний трактат *Domina palatii* та про польські фанеції. Дуже широко закросена праця кс. Фіялка (розвій національної духовної пісні в середньовіковій літературі) про саму Bogarodzicę не дає нічого нового. За те дуже багатий другий відділ „Notatki“, де зібрано масу дрібних причинків до біографії, бібліографії, історії та языка — головню старої Польщі. Важні тут особливо причинки д. А. Бернацкого до історії старої польської повісти, що являють ся цінним доповненням до бібліографічно-історичної праці д. Пташицкого, виданої по російськи, а також поданий д. Пташицким опис рукописної старшої (доси невиданої) і по части віршованої хроніки Матвія Стрийковского. В відділі матеріялів цікавий поданий Ст. Кентшиньським лист гуманіста Луки Гольстенія про Польщу з р. 1630 і в ньому згадка про козаків (269); цікаво, яких козаків міг бачити Гольстен, їдучи з Риму через Краків до Варшави? Він зітхає сумно: *Quid de Cosaccorum Heidonumque protervia in obvios quosque, praesertim ubi animus sua natura ferox vino cremato, ut vocant, incaluit?* Видно з того, що підчас їзди якісь козаки та якісь Heidones давали ся нераз у знаки авторови листу; при Heidonumque видавець кладе sic, видно, що се слово було йому неясне; неясне тут із граматичного погляду також слово quosque. В відділі рецензій интересна особливо простора рецензія Італійця П. Польдо з Турина на працю Німця Крайценаха, професора германістики на краківськім університеті, про середньовічну драму — і праця і рецензент звязані з Польщею хіба тим одним, що проф. Крайценах живе в Кракові. Для української історії та літератури в отсім річнику не знайшов я нічого. I. Ф.

Wisła не принесла сього року ні одного причинку до нашої етнографії. Але й з загального погляду річник сей дуже слабкий. Крім статі Маєвського і Ярецького *Bydło w mowie, pojęsiach i praktykach ludu*

polskiego все инше або безсистемна збирання оголошуваних без кінця і знаних матеріалів, або статі що мало чи й зовсім не звязані нічим із етнографією, прим. (не зла зрештою) стаття Маєвского *Pochodzenie maku i jego nazwisk*. До якого степеня доходить безкритичність співробітників та редакції „Wisły“, видно хоч би з отього факту. В попереднім річнику надрукувала „Wisła“ статтю Марії Штатлерівної *Hafciarstwo ludowe w okolicach Ojcowa* з великими компліментами для „sztuki ludowej“ і з багатьома рисунками. У відповідь на се присилає сього року Марія Стецка невеличку замітку *Jeszcze słów kilka o wzorach hafciarstwa ludowego* з такими самими рисунками, як у Штатлерівної, але з додатком, звідки їх відрисувала. Не було се що инше, як: „*Journal des demoiselles*“ за май і червень 1861 р! Ну, такої „ludowej sztuki“ можна фірами набрати, але друкувати і виставляти себе на сьміх мабуть не конечна річ. Не мевш інтєресно зложений й рецензійний відділ: замість оригінальних рецензій чи хоч би справоздань або авторефератів повибірані рецензії з чужих фахових видань і поперекладані на польську мову. Правда, для читачів се корисніша річ, бо можуть із тих рецензій далеко більше довідати ся, як із великого числа оригінальних, писаних нефаховими людьми, але в такім разі повинна редакція поставити виразно в програму журналу переклади, а не дивувати посторонних людей подібним поступованем.

Люд львівський припис кілька дрібниць із сфери нашої етнографії, але всі вони майже нічого не варті. Дві обговорено низше, в бібліографії, крім того М. Гроховский в статі *O naśladowaniu śpiewu słowika* (вип. III, ст. 289—292) подає кілька загальних звісток про спів соловія а описля наводить оповіданє про те, як соловії піддурив кліща і позичив у нього черево (очевидно по польськи) та як соловії співає, що говорить, уже по руськи. М. Зборовский подав: *Dwie małoruskie wersycieporowe* (вип. I, ст. 87—88), але вони нічим не замітні. Побіч сього надрукована ще в сім річнику рецензія А. Мединьского на „Матер. до укр. руської етнології“ т. III, та рецензія д-ра С. Здзярского на польське виданє „*Huculszczyzna*“ д. Шухевича, т. I—II. Остатня рецензія така характеристична, що ми подамо з неї кілька виїмків. Про саму книжку автор говорить дуже мало. Стверджує лише ріжницї між руським і польським виданєм: *Myliłby się, ktoby sądził, iż polskie wydanie było wobec tego zbędne, gdyż zawiera znacznie więcej od tamtego, zwłaszcza w dziale tak ważnego przemysłu domowego Huculów. Ponadto przyniosło ono o wiele więcej rycin, które, jak wiadomo, nieporównanie lepiej objaśniają przedmiot, niż wszelkie najdokładniejsze opisy*. Стверджує також „cały legion rusycyzmów i błędów językowych“, а описля переходить на поле порівнянь і робить такі паралелі: „Siła

plemienna Huculów jest wielka, skoro zdołali się utrzymać na pograniczu rumuńsko-węgierskiem, podobnie jak górale w Zakopiańszczyźnie na pograniczu słowacko-ruśniackiem. Pomimo odmiennego typu antropologicznego, obydwie te plemiona odznaczają się silną i piękną budową ciała, energią oraz swobodą w postawie i ruchach. To też osłaniają piękne ciało pięknym, wymyślnym ubiorem. Ale już tu zachodzi ogromna różnica kulturalna pomiędzy góralami zakopiańskimi a Huculami, która wykazuje niższość tych ostatnich. U Huculów bowiem dbałość o ozdobne przedmioty w ogólności jest bardzo powierzchowna i pochodzi nie tyle z pewnej dozy poczucia estetycznego, ile z próżności. Również i w tem okazuje się ogromna niższość kulturalna Huculów, że nie dbają wcale o czystość ciała: kąpią się bardzo rzadko, czeszą się raz w tygodniu (!), izby zaś myją trzy razy na rok, słowem — krzewią niechlujstwo w najwyższym stopniu, czyli stanowią najzupełniejszą antytezę zakopiańskich górali w tym kierunku. „Niższa kultura umysłowa Huculów sprawiła niesłychane ubóstwo pieśniowych melodyi, jeszcze większe od zakopiańskich. A jeśli w czem muzyka obu tych plemion jest podobna do siebie, to jedynie w jędnostajności swej nużącej“. „Hucul... nie może pogodzić się z kulturą, szerzoną przez szkoły, koleje żelazne i t. p. czynniki“. Коли-б такі слова писав прим. кореспондент „Słowa Polskiego“, ми ні трохи не здержували би ся над ними, але чути такі слова від поважного чоловіка і етнографа — признаємо ся, нам трохи дивно. Хто хоч трохи був між Гуцулами, знає, що все сказане повисше абсолютно розминає ся з правдою. Неправда, аби Гуцули були в порівнянню з польськими селянами некультурні, не купали ся, не мили ся, були нехлюїні і т. п. Бідність мелодій не може також вказувати на низшу культуру; коли-б так було, то порівняне опублікованих до тепер українських і польських мелодій виставило би дуже сумне свідощтво некультурности — але лише Поляків; де, коли і хто переводив зрештою порівняне між гуцульськими і закопанськими мелодіями, що останні показали ся багатші? Ми не знаємо зовсім про такі заходи і поки що мусимо вважати вислов рецензента чистим парадоксом. А вже крайною сторонничістю, що не лицює ні трохи ученому, мусимо вважати його вивід, зроблений на підставі порівнування ноші і гуцульських ручних виробів із закопанськими; тут не міг він уже заперечити, що одно й друге стоїть у Гуцулів висше, але рівночасно зважив ся й висність почислити на рахунок некультурности! На підставі якої льогіки зроблено се — ми не будемо ся виказувати і лише констатуємо факт. Що д. Здзярський любить бути нераз сторонничим на те вказують і иньші його рецензії. Обговорюючи прим. брошуру дра А. Брікнера „Z dziejów języka polskiego“, він говорить

без застережень, що „polska (topograficzna) nomenklatura jest najstarożytniejszą między wszystkimi słowiańskimi językami; wskazuje nadto na dawność polszczyzny i ta okoliczność, żeśmy nosówki „ą“ i „ę“ zachowali w pełnym rozkwicie, podczas gdy inne języki słowiańskie je zatraciły lub zachowały w minimalnych tylko śladach“. Коли друга теза має бути доказом першої, то мусимо сказати, що нею нічого не доказано. Так само задержане звуків ą, ę може бути радше доказом протинного, як того, що думав автор, бо загальна правда, що хто скорше почав жити, мусить і скорше пережити ся, вказує лише дуже мало виімків. Подібний парадокс читаємо й далі: „Narody o małej kulturze zapożyczały się u jednego narodu w nowe wyrazy. Jedynie polski język nie ograniczył się wpływem jednego języka, lecz ma obok ruskich, łacińskich, niemieckich — także włoskie, węgierskie, tatarskie, czeskie i w. i.“ „O znaczeniu naszego języka świadczy też i to, że wywarł on wielki wpływ na języki ościenne, a mianowicie małoruski, rosyjski, rumuński (?), podczas gdy od nich zapożyczył bardzo niewiele“. Ми не думаємо ні трохи зменшати польську культуру, але признавати їй таку ролю і значіне, як д. Здзярскій, абсолютно не можемо, бо не бачимо до того найменшої підстави. Надто в остатніх його словах додаємо цілий ряд сильних думок: Нема ні одної мови в зусідстві (близшім чи дальшім) польської, що мала би запозичені вирази лише з одної мови; всі вони мають певно вирази не з меншого числа чужих мов, як і польська. Та сей факт не може ще рішати про культурність народу, що говорить даною мовою. Ми знаємо приміром, що Альбанці не зачисляють ся до культурних народів, а в їх мові є запозичені вирази з таких культурних мов, як грецька і італійська, далі з мови сербської, болгарської, румунської, турецької і и. Так само вплив польської мови на українську не доказує ніякої польської висшости тим більше, що автор зовсім забув про величезний вплив української мови на польську, що так само довго трівав, як і вплив польської на українську, а в XIX ст. об'явив ся навіть в окремії українській школі в польській літературі. Хто переводить паралелі, повинен усе тямити такі факти, а чи більший вплив польської мови на українську, чи навпаки, се належить іще виказати, бо до тепер не зробив іще ніхто сього. Ми задержали ся довше над рецензіями п. Здзярського раз, що вони входять у сферу українознавства, друге, що вони характеристичні і для цілого журналу і взагалі для нинішньої польської науки. Те саме що тут, бачимо і деінде: пристрасть, вивисшуване (непотрібне) своєї нації, понижуване иньших, як у публіцистиці. Не далеко можна зайти з такою наукою та з такою критикою! На конець випадає ще нам зазначити невеличку статю д-ра В. Черкавського: „Ludność Galicyi wschodniej według wyznania i narodowości 1900 r.“

(вип. II, стор. 190—195). Важна вона тим, що стверджує з польської консервативної сторони тенденційність і неправдивість офіційної статистики, перекладеної майже все на некористь Русинів, чого однак Польки не признають, коли її закиди підносять самі Русини. *В. Г.*

Збірник історичних матеріалів для Угорщини *Történelmi Tár* привіс нам у сім році одну збірку матеріалів, що переважно належать до української території Угорщини; се „Архівні глядання“ (*levéltári kutatások*) дра А. Комаромі, що приносять споре число документальних звісток про угочську, марамароску та сусідні столиці. Докладний вибір із тих звісток подаю окремо. Усе инше в сім річнику для нашої історії нецікаве. Згадаю тільки те, що має загальніший зміст: матеріали до історії Івана Заполі (*adalékok Szapolyai János király történetéhez*), зібрані дром Г. Кречмайром (*Kretschmayr*), та 5 листів Тома Фреліха, кошицького пароха з р. 1566 (*Fröhlich Tamás levelei 1566-ból*) про політичні і воєнні події в Угорщині, писані до Андрія Зісмунда (*Siesmundt*), що був начальником міста Neu-Sohl (*Besterizelanya*), з численними інтересними подробицями — видані Е. Юрковичом. Инше полишаємо на боці.

Також в історичній часописи *Századok* серед розвідок не подибуємо нічого, що дотикало-б ближше нашої бувальщини. Появилось за те аж дві розвідки з історії Польщі: про мадярсько-польські зносини в XIV ст. (до р. 1333) (*magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században*) та про родинне житє Казимира В. (*Nagy Kazmér lengyel király családi élete*). Обі розвідки написав Анатоль Повр (*Pór*). З инших статей передовсім треба піднести критичний розбір Рогерія *Miserabile carmen* (*Rogierius mester Siralmas éneke a Tatár járás ról*) написаний Тихомиром Турчані (*Turchányi Tihamér*). Ціль автора така, щоб на основі самого твору та инших звісток видобути все, що може послужити відомостям про житє, характер і діяльність Рогерія. Аналізи твору і критичної оцінки його автор не дає, тільки стараєть ся на основі порівняння різних видань очистити текст від похибок і вставок. Вкінці згадаю ще більшу розвідку П. Товта-Сабова (*Tóth-Szabó*) про Угорщину при кінці XV ст. в світлі папських суплікацій (*Magyarország a XV század végén a pápai supplicatiók világánál*). Для історії руської церкви нема в ній нічого. Деякі інтересні звістки подибуємо в статі І. Ілейші (*Illésy*) про закладання комітатських архівів в 1772—4 pp. (*a megyei levéltárak állapsta*) по волі австрійського уряду. В відділі коротких заміток маємо одну, що вяжеть ся з історією Галицької Руси: У. Калая (*Kállay Ubul*) про те, коли короновано Коломана, намащеного на галицького короля, присланою від папи короною (*mikor koronázták meg Kál-*

mánt, Halics felkent királyát, a pápától küldöth koronával?) Про неї буду говорити на иньшому місці, в бібліографії (в кн. LXIII).

Мадярська *Ethnographia* не дала нам в сьому році нічого, тільки в додатку до неї п. з. „Записки етнографічного відділу мадярського національного музею“ (A magyar nemzeti múzeum néprajzi osztályának értesítője) надруковано статтю Фр. Гаталмі Габная (Hathalmi Gabnay Ferencz) про діточі забавки (gyermekjátékok), а в ній один розділ (II) присвячений матеріялові зібраному в долині р. Уга — одже серед Русинів, у громадах: Люта, Чорноголова, Дубринич, приїлок Д. „Над потоком“, Ростока-Пастиль, Костьова-Пастиль, Беґендят-Пастиль, Велике Березне, Новоселиця (Ujkemencze) Забавки (між тими і дитиняче одінне!) репродуковані на окремих образках, числом 38. В тексті описано їх по-одинок, цілком безсистемно. Жаль тільки, що автор цілком не знає руської мови і тому назви перекручує або на словацький лад або робить з них незрозумілі дивогляди. Тільки вартости, що в малюнках. С. Т.

Archiv für slavische Philologie св'ятував 1903 р. в особі свого заслуженого фундатора і редактора В. Ягіча 25-літній ювілей. Се дало нагоду вайдманському видавництву видати „Archiv“ в свого роду фамілійній формі: він прикрашений фотографіями ювілята і всіх співробітників, що помістили в тім річнику свої статі. Ювілей вийшов і для нас добре, бо XXV річник „Archiv-у“ містить цілий ряд статей, що ближше або дальше дотичать нас, особливо з лінгвістики. Тут зазначимо чотири статі: Шахматова: „Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging (222—239), I. Берхратського: Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko (407—425), В. Вондрака: Zur Liquidomethathese im Slavischen (182—212), О. Meillet-a: De quelques déplacements d'accent dans les dialectes slaves (425—429). Відкладаючи обговорення першої з них, з браку місця, до дальшої книжки, обговорю решту по черзі. Стаття проф. Берхратського обговорює один із переходових говорів між лемківськими і сусідніми галицько-руськими. Ця переходи́вість найбільше зазначає́ся в наголосі: в говорі галицьких Лемків наголос нерухо́мий, т. зн. що в двоскладових словах наголос стоїть усе на першій складі (во́да, кі́пит), а в тро- і більше складових завжди на передостанній (моло́ко). В міру того, як посувати́ся від Лемківщини на схід, ми стрічаємо́ся вже по части з рухо́мим наголосом, який одна́че відріжняє́ся від загально-руського (gemeinruthenisch); рухо́мий наголос стає́ вкінці загальним, дотичний го́вір тратить характеристичні знамена лемківського, але не прибирає́ виразно прикмет суме́жних говорів. Таким ро́бом повстають мішані або переходо́ві говори, до котрих нале́жить угере́цький го́вір. В дальші́м тягу праці автор нотує́ подрі́бно його прикмети. Пр. в відділі про фоноло́гію зазначає́ появу *a* зам.

и (и): капіти замість: киніти (ст. 110); *ыр*, якому відповідає цел. *рз*: гыртань, цел. грѣтань (стор. 412). Слово: мжурити дає йому нагоду до спостереження, що ця форма в порівнянню з загальнорусь. жмурити первісна, бо опирає ся на цел. корени: *мыг* і має аналогію в чеськім: *mhourati*, *mžourati* (ст. 418). В уступі „Zur Stammbildungslehre“ звертає увагу на слово: лікто, відповідаюче заг.-русь. локоть (стор. 421); в уступі „Zur Wortbildungslehre“ на цікавий спосіб творення зложених числівників: сім двацять (27), три двацять (23); а далше: пятьдесят, шістьдесят і т. д. без м'ягчення кінцевого *т*, що автор вважає правильнішим, ніж загально прийняті: пятьдесят, шістьдесят і т. д. (пор. цел. *пять десѣтъ*, *шесть десѣтъ* і т. д.) (стор. 432). Із складні гідне уваги: будь кóтрый, будь якбій, будь що зам, котрій будь, котрій не бўдь, якій будь, якій не бўдь, що будь, або: котрій не будь, якій не будь, що не будь (стор. 423) і далше: с пером писати, з пожом різати, зо серпом жати; та-вкінци: пішбу до сьвіта, зам.: в сьвіт.

Розвідка проф. д-ра В. Вондрака дає рецензію праці: Torbiörnson-a, Tore: Die gemeinslavische Liquidamethatese I. Upsala 1901. Обі статі присвячені розв'язці дуже тяжких проблемів праславянських груп: *ort, olt, tort, tolt, tert, telt*. Розв'язку сего питання у Torbiörnson-a вважає Вондрак невдатною. Між иньшими Т. обговорює різні результати, які дало в руськім (russisch), первісне *or* та *ol* і то таке, що стоїть на початку і в середині слова (anlautendes і inlautendes), прим. *rovnyj, rála* але *gorod, gólod, goróch, kolóda*. В обох разях (на початку та в середині слова) бачить він однакову дальшу еволюцію: **gord* дало через переставку метатезу: **grod* (подібно як: *ogvьpъ* дало: *rovьnyj*). Що остання форма не задержала ся, се мало, на його думку, причину в тім, що *г* в **grod* творило склад, отже **grod*, з чого в руськім повстало: *gorod*. Виходить, що перше: *o* належить до другої формації (secundär) і було вставленим самозвуком (Svarabhaktivocal). Останню думку вважає проф. Вондрак невдатним поясненем Т.; доказавши перед тим за Фортунатовим, що *ogvьpъ* вже в праславянськім дало: *rovьnyj*, він твердить, що в *gorod* перше *o* первісне, а не вставлене, як то думав Т. На попертє своєї думки наводить проф. Вондрак фінські слова, запозичені з руської мови (пр. *palttina* = р. *полотно*, *talkuna* = р. *толокно*, *värttänä* = р. *веретено*), а то запозичені в тім часі, коли ще не був повстав руський сварабактичний самозвук по *р* та *л* (ст. 208). В рамках руської мови (russisch) проф. Вондрак дає позір і на українську в тім розумінню, що *o* в дотичних групах дало *i* (локоть — ліктя, рожен — ріжня) (стор. 209). Лишає ся вкінці до обговорення коротка, але повна змісту стаття О. Meillet, що так само як стаття Вондрака лише посередньо дотикає нашої мови. Стаття написана з нагоди порівняння литовського

наголосу зі славянським, зробленого F. de Saussure (в Indo-germanische Forschungen, vol. VI, Anzeiger, p. 157). Останній говорив про литовський наголос, що він правильно посував ся о один склад наперед, коли він, спочиваючи первісно на лагіднім (*douce, geschliffen*) складі, безпосередно перед собою мав рвучий склад (*rude, gestossen*). Подібний закон існує на його думку і в тих славянських мовах, які не мають наголосу в однім і тим самим місці. Недокладне вяснення справи іншими дослідниками (Gauthiot, Pedersen, Фортунатов) спонукали Meillet забрати голос у сій дискусії. Беручи під розвагу такі приклади з угорського як із одної сторони 1 ос. sing. *byvánu*, 3 ос. plur. *byvánut*, а з другої сторони: *bývaš*, рівнорядно з сербським: *bívaју*, але *bívaš*; далше такі прояви в укр. як: *zvírja, gúsja, kúrja*, але: *porosjá, ditjá, teljá* — поруч болгарського: *ágne* (серб. *jǎgne, píle* (серб. *píle*), *järe* (с. *järe*), але *prasé, deté, télé*; а вкінці вагання в угорському, як: *méne i mené, tébe i tebé*, паралельно з сербським: gen. acc. *měne, tēbe, sēbe*, але dat. loc. *menī, tebī, sebī*, — приходить автор ось до якого виходу: „факти щойно тепер виложені дозволяють вглянути, який заколот спровадило в славянським наголошуванню пересуненє наголосу з одного складу лагідного (*douce*) на безпосередно дальший рвучий (*rude*); славянська мова не устала ще так, як литовська, кляс наголошуваних слів вповні означеним способом, який буває результатом приложеня закону; в ній відбували ся аналогічні ділања, але змаганє до одностайности не дало ще всіх тих результатів, а комплікації, які звідси повстали, лишають ся ще видимими консеквенціями закону, котрого приложене числить много віків“ (стор. 429). На висказ Pedersen-а, який вважає аналогії між поодинокими славянськими мовами несподіваними та неправдоподібними (*surprenant et invraisemblable*), а які ми бачили з висше наведених прикладів, завважає Meillet: „Діалектологічний характер пересуненя наголосу з одного лагідного складу (*tranche*) на безпосередно дальший рвучий не має в собі нічого ні несподіваного, ні неправдоподібного; бо з того, що якась новина (*innovation*) спільна многим діалектам, не слідує жадним робом, як ще тепер думає багато лінгвістів, що вона випереджала розділ діалектів; інновації витворюють ся незалежно в кожній місцевості, у кожного осібняка, а ідентичність інновацій стає ся лиш природним наслідком умов, в яких язык передає ся від одного покоління до другого в діалектах, що мають ту саму будову“ (стор. 426).

Досить заступлений церковно-славянський відділ: А. Leskien-а „Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes“ (стор. 48—66); J. Zubaty „Zu den slavischen Femininbildungen auf *-yni*“ (стор. 355 — 366); Fr. Pastrnek-а „Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung

(стор. 366 – 392). Згадати треба статтю Щепкіна „Cyrillische Ligaturschrift“ (стор. 109—209), в якій говорить про лігатури у візантійським, південнослов'янських та московським письмі. Автор застановляє передовсім над останнім; слов'янські лігатури досягнули більше вироблення у виконанню та в помислах у порівнянню з візантійськими, а се завдяки характерови письма, яке надавалося до численніших комбінацій, чим грецьке. Зі слов'янської мітології в розгляданім річнику є лише одна стаття В. Нерінга *Der Name bēlbog in der slavischen Mythologie* (с. 66—73), про котру була вже мова в Записках т. LX; так само обговорена була стаття Халанського *Hia von Reussen und Hia Muromec* (т. LIX). До історії письменства належать отці праці: Ягіча *Analecta romana* (стор. 1—48) — шан. професор із нагоди свого побуту в Римі оглянув *slavica* в ватиканській бібліотеці в числі 23, з яких він обговорює кілька глаголицьких текстів; Сперанського *Leons des Weisen Weissagungen nach dem Evangelium und Psalter* (стор. 239—250) — ся праця служить подтвердженням здогаду висловленого автором в праці „Изъ истории отреченныхъ книгъ. I. Гаданія по псалтири“. (Изд. Общ. Люб. Др. Письм. СПб. 1899, Nr. CXXIX), що ворожбитська ним з'аналізована південнослов'янська псалтир була переводом із грецького. Потверджує се нахідка одного грецького варіанту, берлінської рукописи п. з. *Μέθοδος προφητικῆ τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ἢ τοῦ ψαλτερίου. πόημα Λέοντος τοῦσοφοῦ*; Радченка *Zur Literatur der Fragen und Antworten* (стор. 611—621). Незвичайно цікава студія В. Ламанського *Vita Cyrilli*, з якої появилася лиш початок, була друкowana в цілості п. з. „Славянское житіє св. Кирилла какъ религіозно-епическое произведение и какъ историческій источникъ“ в Ж. М. Н. П. 1903, 4, й була вже обговорена в Записках т. LVIII, стор. 6—7. Ближше цікає ся нас стаття дра. Калужняцького *Die Legende von der Vision Amphilogs und der Λόγος ιστορικὸς des Gregorios Dekapolites* (стор. 101—108). По поданню змісту (сараценський принц, який пізнійше яко християнський монах одержав ім'я Амфілоґа, вступивши до христ. церкви, бачив, як підчас служби божої діяли ся чуда, між иньшими, як ангели зіступали з неба та окружали престол), автор застановляє ся над об'єктивними відносинами сих обох легенд. На його думку остання з поданих в заголовку послужила взором для неї; він опирає ся на тім, що по 1) події описані в *Λόγος* оповів Гр. Декаполітови мешканець міста Алькорем, що отже його жерелом був устний переказ, а не книжна традиція, по 2) легенда про Амфілоґа має в собі більше візій ніж *Λόγος*. Докази автора не особливо переконують; покликуючи ся на схожість в епічнім мальованню, автор виводить а пріорі, що обі сї легенди мусять стояти до себе в відносинах взірця до копії. Вивід несправедливий, бо чому не

поставити їх радше в відносини двох варіантів якогось первовзору, який поки що не званий. Я скажу навіть більше: Вже ті історичні дані, які навів автор, а опісля з'їгнував, промовляють за припущенем просто противним, як він зробив, — що радше легенда о Амфільоу була взором для *Δόγος*. Із останнього ми бачимо, що християни виставлені на самоволю Арабів та їх начальників, мали страх перед ними — ми його можемо відчутти з цілого твору, підчас коли сього не можна сказати що до першої. Da Jerusalem bereits im J. 637 in die Hände der Araber fiel, so liesse sich an und für sich allerdings recht gut die Möglichkeit denken, dass besagte Legende älter und implicite also auch ursprünglicher sei, als der thatsächlich erst zwischen 770 u. 817 entstandene *Δόγος* (стор. 105). Що до мене, то мене перекоує більше і власне ся первісна думка автора. — Сліди згадані легенди автор знаходить у посланію архієпископа ростовського Вассіяна II († 1515) до папського легата Миколи Шомберга та в „Небі новім“ Йоанкія Галатовського (Львів 1655). В тім творі, посвяченім чудам, які Пресв. Діва довершила над поганами, наводить ся як ілюстрація й згадана легенда. — Вкінці згадаємо ще про статтю Пипіна: Die Bedeutung Gogols in der russischen Literatur (290—307), якої російська редакція була обговорена в Записках (т. LVII, Бібл. 30—31).

М. Т.

Обговорені в сїм томі часописи за р. 1903:

Кіевская Старина

Университетскія Извѣстія (київські)

Записки императ. харьковскаго университета

Труды кіевской духовной академіи

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости

Волинскія Епархіальныя Вѣдомости

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости

Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости

Курскія Епархіальныя Вѣдомости

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ

Минскія Епархіальныя Вѣдомости

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости

Земскій Сборникъ Черниговской губерніи

Вѣстникъ Европы

Русская Мысль
 Русское Богатство
 Міръ Божій
 Научное Обзорѣніе
 Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ
 Вѣстникъ и Библіотека Самообразованія
 Образованіе
 Русскій Вѣстникъ
 Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія
 Ученыя Записки Имп. Казанскаго Университета
 Варшавскія Университетскія Извѣстія
 Ученыя Записки Имп. Юрьевскаго Университета
 Христіанское Чтеніе
 Богословскій Вѣстникъ
 Православный Собесѣдникъ
 Вѣра и Разумъ
 Странникъ
 Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древн. россійскихъ
 Русскій Архивъ
 Русская Старина
 Историческій Вѣстникъ
 Всемирный Вѣстникъ
 Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Ак. Наукъ
 Русскій Филологическій Вѣстникъ
 Филологическія Записки
 Этнографическое Обзорѣніе
 Вѣстникъ Воспитанія
 Biblioteka Warszawska
 Krytyka
 Przewodnik naukowy i literacki
 Przegląd polski
 Przegląd powszechny
 Kwartalnik historyczny
 Pamiętnik literacki
 Wisła
 Lud
 Történelmi Tár
 Századok
 Ethnographia
 Archiv für slavische Philologie.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ посвященный южно-русской старинѣ. Редакторъ-издатель Н. Ф. Бѣляшевскій, К., 1903, ст. 419 + 20 карток рисунків.

Рік тому, витаючи перший випуск сеї часописи в її розширеній, самостійній формі (Записки т. LIII), я висловив побоювання, чи її редактору удасться стягнути місцеві сили й вийти за межі простого хронікування. З приємністю мушу тепер сказати, що мої побоювання не справдилися: часопись стягає до себе дослідників і аматорів української старовини і крім дуже цінної хроніки находок і розкопок, уміщено було в минулім році ряд інтересних комунікатів — не тільки самого редактора, а й інших осіб. Такі статі проф. Павлуцького про нахідку античної зброї, Мілера про нахідки його в околиці Таганрога (по часті опубліковані в часоп. *Bulletins de la soc. d' anthropologie*), Подалки про пам'ятки Запорожя, Якимовича про сліди неолітичних осад на берегах рік в Радомиськім повіті, Яроцького про могильники в поріччю Уборти, Біляшевського про інтересні нахідки на ґрунтах Михайлівського монастиря в Києві, Каманіна про контракти будови церков XVIII в. Досить горячо дебатована минушого року справа можливості відродження чи сконструювання українського стилю в будівництві, також заступлена на сторонах орґана київських археологів кількома статтями. Можемо тільки бажати дальшого розвитку часописи в сім напрямі.

М. Грушевський.

Złote skarby michałkowskie, opracował Dr. Karol Nadacek (Muzeum imienia Dzieduszyckich), Kraków, 1904, ст. 30 + 13 таблиць, 4°.

Славні золоті надійки з Михалкова, неприступні нікому за життя пок. фундатора музею Дзедушицьких, дочекалися нарешті публікації — і то вповні відповідної, навіть розкішної. На 13 таблицях видані вони прегарно фототипією, декотрі з двох сторін, правзкою робітнею Unie. З цього боку ледви чи можна щось більше жадати. Можна пожалувати тільки, що в публікацію ввійшли лиш річі переховані в музеї Дзедушицьких, иньші ні, і з них переважна більшість досі не опубліковані. До таблиць долучено: історію надійок й опис ситуації, детальнішу опис предметів і аналізу золота (з одного предмету лише). Студії про самі предмети не знаходимо. III. видавець задумує, очевидно, — судячи з його недавніх рефератів, монографічно студіювати типи цього скарбу. На особній картці, долученій до видання, коротенько подає він лише головні свої погляди, датуючи скарб 8—6 віком перед Хр. і звязуючи з грецьким геометричним стилем, та зближуючи з одного боку з виробами беотськими, епірськими, боснійськими, угорськими, з другого боку — з надійками з Кобани (осетинськими). Як правдоподібне місце їх виготовлення, він вказує на чорноморські околиці, а тримаючи ся вище поставленої дати, признає їх Кімерійцям.

Сей останній вивід не конче потрібний, бо Кімерійці, як людність, а не імя, для наших країв лишають ся річею досить проблематичною. Що до иньших гадок автора, то для оцінки їх належить зачекати на видання його студій. В кождім разі відповідним опублікуванням предметів уможливив др. Гадачек дальше наукове студіювання їх і за се належить ся йому й музеєви Дзедушицьких подяка від усіх заінтересованих освітленням старої культури наших країв. *М. Грушевський.*

С. Гамченко — Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) (Труды XI археологического съѣзда въ Кіевѣ, т. I, стр. 355—403).

Автор, приступаючи до своєї праці, мав на оці чималу ціль: „довести, о скільки певна гадка про західну межу Деревлянської землі, а, по дорозі, може вдасть ся роз'яснити і загадкову „Болоховську землю“.

Завдання немале, і до здійснення його автор ужив матеріалу з 463 курганів (з них тільки 32 розкопані, а решта „изучена по внѣшности“), і то лише на просторони між двома не дуже віддаленими оден від одного пунктами: м. Мирополем і с. Ульхою. Виводи, до яких при-

ходить автор, нераз можна вважати довільними і ні на чому не опертими. Чому, напр., коли в 32 розкопаних могилах були останки людини, то й в решті (431) повинно бути те саме? Нам здається, що „аналогічний зверхній вигляд решти курганів“ як раз може не дати права думати так і про решту. Бувають же коммеморативні могили (славянські), де як раз жадних похорон не має! З того, що могильники стоять окремо оден від одного, автор виводить, що „кожда з могильних груп належала до одної родини“ („семейства“), яка жила понад берегом Случи. Чи се мусить бути? В одних могильниках були похорони через спалення, в інших в дубових трунах, а в могильнику коло фастовського млина обидва типи. „Могили з паленням трупу давніші“. Через що? Як раз останніми часами археології доводять, що сей тип новіший. „Поодинокі кургани належали, очевидно, до бурлак...“ Деякі сім'ї вимерли раніш інших або перейшли на нове місце, через те й могильники менші...“ „Могильники насипані в спокійні часи, доказом чого: труна, брак на кістках ран, брак зброї, жіночі і дитячі кістяки...“ — все се гіпотези, збудовані в повітрі. Щодо останнього, то брак зброї ні про що не свідчить (так само, як і жіночі та дитячі кістяки): могла просто зійти зміна в релігійних поглядах того населення, як напр. у Лучан, яке не клало з небіжчиком усіх його річей, а тільки те, що належало до убрання, до туалету. Два похоронні типи автор поясняє тим, що якась людність прийшла сюди з обрядом палення небіжчиків звідкись з степів, де не було дерева, і вже сидючи тут в лісах перейшла до похорону в трунах. Могильники, по аналогії з деревлянськими, мають належати до Деревлян. Як знаємо, палення небіжчиків у Деревлян досі було не знане, але автор поясняє се тим, що причина тут — мале обслідуване Деревлянської землі, і він переконаний, що дальші досліді лишень ствердять його гіпотезу.

Ще більш бездоказові висновки автора про культурний стан племені (деревлянського, по гадці автора), могильники якого він датує V—VIII в. по Р. Х. Тут ми знаходимо, що й „семейныя узы (у них) были сильны“, бо матір ховають з дитиною, а чоловіка з жінкою (а може мати, сестра?); „сім'ї тягнуть до городища... там, знати, живе і старий репрезентант рода. Він ніби голова родин...“ Мешкавець берегів р. Случи був поганин і навіть поклонявся сонцю, бо небіжчики положені лицем до сонця, а рукам подікуди (руки, підняті до хонами до верхньої часті грудей) дають ніби молитовну позу...“ „Поклоняли ся, ма буть, зорям, планетам і місяцєви...“ і т. й.

Біля с. Ульхи є городище — „княжа гора“, до якого народ прив'язує „шолудивого князя Боняка“. Автор готов бачити на тій горі стоянку Боняка з XII віку. Тимчасом традиція про Боняка обіймає вели-

чезну територію, де мови не може бути про якісь дійсні Бонякові становища. Взагалі праця д. Гамченка приносить чимало цінних матеріалів, але висновки автора і пояснення не можна вважати критичними.

В. Домашняк.

Е. Н. Мельникъ — Раскопки въ землѣ Лучанъ, произведенныя въ 1897 и 1898 гг. (Труды XI археологич. съѣзда въ Кіевѣ, т. I, стор. 419—576 + 3 табл.).

Працю пані Мельник можна вважати одною з найцінніших, предложених XI археологічному з'їзді в Києві, як з огляду на багатство матеріалу, зібраного в ній, так і обережних, умотивованих висновків.

Авторка простудіювала 22 цвинтарища (260 курганів) в північній частині горішньої Волині, в басейнах рр. Устя, Стубли й Стира (пов. Ровен., Луцьк. і Дубенський), почавши від р. Случи (західної межі Деревської землі) і йдучи все на захід — тереном землі Лучан. На щастя, значна більшість могил була незіпсована, через що можна було досить точно уставити головні прикмети похоронного обряду цього волинського племені. Небіжчиків містять звичайно або просто в викопані в землі ями, або в деревляні склепи (камери); біля половини небіжчиків запримічено підклад і обклад, — звичайно попіл з дрібним вуглем або чим иньшим (иноді чиста глина, вапно), зрідка й березова кора. Звичайно в кожному кургані по одному небіжчикови. Положення кістяка аналогічне з иньшими славянськими: головою на захід, ногами на схід; кістяки чоловічі вище середнього росту, жінки — високого; чашка — типу субдоліхоцефалічного.

З річей біля небіжчиків звичайні: 1) зброя, 2) звичайні домашні річі, начиння деревляне та глиняне, 3) останки одягу і прикраси, 4) річі належні до майстерства, то що... Що до зброї, то лучається вона дуже рідко: не більш 10 річей (вістря стріл, списа, бойова сокирка, ножі, похви від шаблі). За то часто знаходяться деревляні відра, окуті залізом або навіть сріблом; начиння — двох типів: на крузі і добре випалене, і подібне до урн, без круга, — мабуть спеціально ритуальне. З одягу — шматки покривала чи килима, черевики з гострими кінцями; з прикрас — прикраси головні, шийні, грудні, поясні і ручні (височні кільця, сережки [усе круглі кільця], намисто срібне і шкляне, перстені [наручнів немає]). Похорон, як випадок, лучається і з спаленням, — звичайно жіночий. Цікаво що лучалися могили без жадних похорон, — на думку авторки, комеморативні (в пам'ять покійника, який чомусь не був похований на рідному цвинтарищі). Цікаво теж, що біля кістяків не раз знайдено шкаралупу з яйця, безперечно положену через

якийсь спеціальний мотив: ми знаємо, що недавно в Гадяцькому повіті д. Хвойкою в кургані більш-менш того-ж часу (теж, на думку д. Хвойки, славянському), була знайдена глиняна писанка. Як на визначний похорон, можна вказати на похорон якогось купця (в с. Пересонниці), при якому знайдено: бронзові терези з тягарками і щось подібне до безмена.

Зводячи все до купи, авторка на підставі добутого матеріалу приходить до висновку, що людність (Лучане) займала ся плеканням худоби (вівці, корови, коні, свині), знала тесельство, бондарство, гончарство, ковальство, слюсарство, ткацтво; вело торгівлю зі сходом і північю і, може, заходом. Що до духової культури, то в народному світогляді чи не зайшла вже зміна в раціоналістичному напрямі: при небіжчиках мало стрічаємо річей військових та домашнього побуту і взагалі усяких річей. Все се дає змогу авторови зачислити сей волинський похоронний тип до останніх часів поганства, себ-то до часів більш-менш від кінця VII до X в. Взагалі культура сього племені стояла в той час у рівень з культурою інших славянських племен.

На підставі деяких ознак, цвинтарища Лучан можна поділити на дві частини: східню чи ровенську (центр Пересонниця) і західню (центр Луцьк). Перша має більш аналогій з курганами деревлянськими, тим часом як західня більш відходить від них. Виходячи з сього, автор гадає, що згодом може можна було-б означити докладніш інші границі племені Лучан, коли справді се ім'я етнографічне, а не топографічне.

Як на неконсеквентність в праці поваж. автора, можемо вказати на справу з паленням небіжчиків. Говорячи про випадки з хованням і з паленням (стр. 502), автор зауважає, що се „відскоки від загального типу, а може бути пережиток давнього звичая“, себ-то палення давнішнє ніж похорон звичайний. Тимчасом на стр. 512, говорячи про еволюцію в світогляді племені, він додає: „в рідких випадках бачимо також обряд палення мерців, який, на думку деяких археологів, настав після похорону“ (звичайно). Старі славянські вірування піби затрачують ся, а на їх місце ще не прийшла нова релігія. Отже виходить щось цілком противне тому, що говорило ся попереду...

В. Доманицький.

И. И. Срезневский — Чтенія о древнихъ русскихъ летописяхъ, IV—VIII (Извѣстія отд. рус. языка 1903, I с. 120—173).

Перші три розвідки з сеї серії були видані в 1862 р., дальші були по часті вже вискладані, але автор, видно, не схотів їх випустити. Видані тепер, по сорока літах, коли в наших поглядах на Найдавнішу

літопись і її сформування перейшов цілий переворот, її розвідки славного лінгвіста мають майже виключно історичне значіння.

Тут маємо: короткий огляд змісту й джерел Найд. літописи, реєстр звісток, що не увійшли в Найд. літопись редакції Лаврентієвського й Іпатського код., подекуди з замітками; збір текстів Найд. літ., де автор говорить про себе, й короткий розбір питання авторства contra Нестора, з обережно висловленими гадками про Сильвестра; „погляди літописця“ (він тут трактуєть ся як би одна особа); мова Найд. літоп. Завважу кінцеву гадку: автор ставить питання, яка мова для Літописи основна — церковно-словенська чи руська, й висловляє ся за руську.

М. Грушевський.

Д. Айналовъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства (Отчетъ петербургскаго университета за 1903 годъ, 1904, ст. 1—33).

Се відчит проф. Д. Айналова на річнім съязті петербурського університета. Автор хоче зібрати з Найдавнішої літописи всі звістки про староруську штуку і зіставити з них загальний погляд її, обмежившись трема відділами: архітектурою, різьбою і малярством. Огляд сей поділений на дві частини: час поганський і час християнський.

Перший починає автор звістками літописи про богів Перуна й Волоса і про статуї їх в Києві, — сей згаданий в літописи Перун, каже автор, починає собою староруську різьбу. Дальше наводить ся звістка про иньші статуї богів, поставлені Володимиром в Києві і Добриною в Новгороді. З різних літописних описей і коротких натяків автор пробує відгадати, якої форми були ці статуї, але не доводить до нічого: із літописної описи статуї деревляного Перуна зі срібною головою й золотим вусом автор непевний, чи статуя ся мала людську подобу чи звірячу, а далі ще підносить сумнів що до матеріялу, з технічних причин — трудности приставлення срібної голови до деревляного тіла. Дуже важним уважає автор те, що літопись не говорить про поганство, як спеціально славянське чи руське, а трактує його як загально людське явище, оповідає його історію від Вавилонського столпотворенія, як воно переходило від бажання природи до боготворення померших людей, царів, вождів, яким ставили статуї і починали кланятись як богам. Автор уважає можливим супроти того прикладати явища поганського культу взагалі до поганства руського. Тої самої аналогії уживає автор і при питанню, якому присвячено в статі чи не найбільше місця, се-б то питанню про існування поганських храмів на Руси. Тут автор оперує біблійними вставками літописи „Откровенія Авраама“, де оповідаєть ся, що Авраам спалив ідоли в храмині. До тої „храмини“, названої в „Откровенію“ та-

кож храмом або й церквою, автор причіплює всі свої виводи й здогади про існуванє поганських храмів на Русі і додачує їх в „требищах і капищах“. Потвердженє своїх здогадів бачить автор н. пр. в таких висказах літописи: „Игоръ приде на холмъ, кде стояше Перунъ“ — зіставлячи його зі словами: сступишася на мѣстѣ, идѣже стоитъ св. Софѣя“. Коли „св. Софѣя“ означає тут церков св. Софії, то й в словах „кде стояше Перунъ“ треба розуміти: де стояв храм Перуна. Опісля знов дві такі звістки: спаленє якихось капищ, що були коло ідолів, еп. Ісаєю в Ростовщині, і привезенє з Херсонеса Володимиром двох мідяних капищ. Одначе коли перша звістка може означати якісь фінські храми, чи святищі, то не міг же Володимир привезти двох храмів з Херсонеса, та ще й мідяних?

Вкінці автор зводить все сказанє ним до такої суми, що старі ідоли се область староруської різьби, а требища й капища се відділ поганської руської архітектури. Для повности огляду сеї староруської штуки автор додає ще привезені Володимиром з Корсуня статуї 4 мідяних коний, ікон і тих капищ, які були поставлені за Десятинною церквою. Та сі предмети, хоч би й дуже високої артистичної вартости, не доповняють огляду старої руської штуки, як твори чужі — вони можуть хиба доповняти образ старого Києва, як його прикраси. З руською штукаю їх звязь хиба така, що факт привезеня їх вказує на бажанє князя Володимира прикрасити своє місто, щоб піти тут слідом Візантії.

Друга глава сеї статі трактує про намятки християнської штуки, починаючи від літописних звісток про князя Володимира і Ярослава. Сі звістки автор признає дуже неясними і з них виводить тільки те, що коли церкви „рубили“ і „ставили“ — значить, що вони були деревляні. Тому що про вид і форму тих церков літопись не каже нічого, то автор виводить, що треба їх розбирати „як відділ деревляної руської архітектури“ куди належали двори й тереми княжі, які бували гарні й пишні, судячи з їх назв: Великий двор, Рай, Златоверхій терем. З різних вістей і натяків літописних д. Айналов пробує відтворити їх зверхній вид і образ внутрішних прикрас. „Маковица“ се верхнє закінченє церкви, ніби копула в виді маківки; церков Бориса і Гліба в Вишгороді виставлена Ярославом М. мала пять таких верхів, отже на тій підставі автор здогадуєть ся, що „пять верхів творили рід прикраси церкви в її архітектурі“. В середині церква була прикрашена іконами і „иными письмены“, се-б то поліхромією. Крім мальовань, автор здогадуєть ся, що ся церков, як певно і иньші, мали й деревляні різьблені прикраси, хоч і признає, що ніяка літопись про різьбу в дереві не згадує. Здогад свій автор виводить з иньших жерел, нпр. з візантійського писателя Цецеса, який дістав

в подарунку різьблений каламар „руської роботи“ з рибячої кости, що своєю штучністю нагадував ученому „хитру штуку Дедаля“.

Переходячи до камінної архітектури автор розглядає ближше церкви Десятинну і Софійську і інші, констатує, що були вони крім звичайних ікон прикрашені й фресками, а се виводить із слів, що церква була „исписана вся“. З опису Софійської церкви і Десятинної автор виводить, що як одна так і друга були однаково прикрашені фресками і мозаїками, а се лише тому, що літопись описує красу тих церков однако-
вими словами.

М. Грушевська.

Пр.-доц. В. В. Святловскій — Очерки по экономической исторіи древней Руси (Всемирный Вѣстникъ 1903, III с. 1—38, IV с. 102—132, V с. 36—57, XI с. 57—76).

Пишу замітку сю не для того, щоб критикувати сю розвідку, але головню — аби остерегти цікавих, щоб звабивши ся таким титулом не розшибали ся за сим мало розповсюдженим журналом, як розшибав ся я. Затитуловані так цікаво статі д. Святловського дають досить поверхову компліацію, що черпає свій матеріал з других і третіх рук і дуже мало дає для пізнання дійсної економічної історії давньої Руси. Вона складаєть ся з загального вступу і трох розділів — перший присвячений „торговлі босфорській“, ліпше сказати — чорноморській, другий — орієнтальний, третій — торговлі Вел. Новгорода. Автор далеко не опанував літератури свого предмету — багато новітніх капітальних праць і публікацій лишили ся йому незвідними, тому відомости, ним подавані часто неповні, часом перестарілі, при тім не всюди вказані джерела, чи праці, з яких їх зачерпнув автор. Певний інтерес мають його загальні замітки, особливо у вступнім розділі, але супроти вказаних уже прикмет праці і їх треба приймати з певною обережністю. *М. Грушевський.*

А. Ефименко — Литовско-русскіе данники и ихъ данн (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1903, I с. 106—119).

В своїм часі, видаючи описи ратенського староства (Записки т. XXVI, 1898 р.), я вказав на незвичайну архаїчність тутешнього оподаткування селянства, що стоїть в очевидній, дуже ще тісній звязи з староруською практикою. Д. Ефименко в названій статі (предложеної на харківськім археологічнім з'їзді), виходячи з описей ратенського староства та доповняючи їх иньшими звітками, розвиває туж гадку, що в економічних і правних відносинах данного селянства в. ки. Литовського ми маємо багатий матеріал для ретроспективного в'яснення відносин староруських. На сю дорогу дійсно мусять пустити ся дослідники староруських суспільно-економічних відносин; в історії селянства XIV—XVI вв.

написаній ще в 1901 р., але тільки тепер відданий до друку, я піддав близькому аналізу звістки про оподаткування даних селян Київщини, Ратенщини й Пинсько-волинського Поліся, стараючи ся на їх підставі дати образ економічних і податкових відносин XIV—XV вв. Ш. авторка такої докладнійшої аналізи, на жаль, не підняла ся, обмеживши ся лише загальнішими замітками і не всюди розрізняючи архаїзми від новотворів. Так нпр. ледво чи можна вважати практику висилання селян з волостей горішнього Дніпра на роботу київського замка якимсь відгуком старовини (с. 116). Джерела в статі не всюди цитовані, і тому деякі вислови автора можуть будити певне здивування, нпр. слова, що медова дань була пропорціональна до великості і сил поодиноких дворич (с. 114), або згадка про донників, що жили „подъ „рускимъ“ иначе „волынскимъ“ правомъ“ (с. 111). Але сама по собі стаття інтересна й написана звичайним авторці живим стилем.

М. Грушевський.

Н. А. Максимейко — Русская Правда и литовско-русское право (Сборникъ посвященный М. Ф. Владимірскому-Буданову ст. 382—395).

М. Н. Ясинскій — Законы Русской Правды и памятниковъ западно-русского права (ibid. с. 430—465).

Статі обох авторів мають те спільне, що порушують питання про вітчину Руської Правди та — в душі свого учителя проф. В.-Буданова, підносять особливу звязь її з правом в. кн. Литовського. Проф. Ясинскій висловляє сі тези в коротких словах на с. 439: поріче Дніпра було тою територією, де „зародили ся й розвинули ся всі правні інституції давньої Русі та сформувала ся сама Р. Правда“. Ся територія увійшла в склад в. кн. Литовського, і „именно западная, или литовская, а не восточная, или московская, Русь наиболее сохранила и развила древне-русские правовые нормы и явилась, такимъ образомъ, непосредственной въ указанномъ отношеніи преемницей Руси земского періода“. Проф. Максимейко відрізняє „три правні системи“: 1) „право Сѣверо-восточной Россіи, выразившееся въ московскихъ судебныхъ и Уложеніи 1649 г.; 2) право Литовской Руси, лучшимъ воплощеніемъ которого является Литовскій Статутъ, и 3) право Сѣверо-западного края, кодификованное въ Судныхъ грамотахъ Новгорода и Пскова“ (с. 383). Навівши ряд інтересних подібностей, більше або меньше характеристичних і важних, в постановах Руської Правди й праві в. кн. Литовського, він підносить, що ся подібність була „результатомъ того обстоятельства, что Р. Правда возникла на той почвѣ, гдѣ развивалось литовско-русское право; она была исходнымъ пунктомъ его развитія“, тим часом як право новгородсько-псковське і московське мало вихідні

точки інші, нам невідомі (с. 394—5). Той ґрунт, де розвинула ся Р. Правда д. Максимейко означає як „Южную Русь“, „Кіевскую Русь“ (с. 383—4).

Коли я собі пригадаю, як я з автором сих останніх виводів, сидючи за двома сусідніми столиками в київському архіві, кільканацять літ тому, балакав на тему існування ріжниць в правних відносинах України і північних, великоруських земель в староруських часах, і д. Максимейко висловляв сумніви на мої виводи про існування таких ріжниць, то я, розуміється, не без приємности перечитую вище наведену диференціацію його. Та не спиняючись на самім поділі тих правних систем, против одного мушу виступити, а то против аргументації тісної звязи Р. Правди й права в кн. Литовського спільністю ґрунта, на яким вони виробили ся. Сю аргументацію бачимо у обох авторів, вона, очевидно, готова стати ходячою гадкою, а тим часом вона хибна.

В Р. Правді ми маємо право київське, дещо ширше беручи — продукт суспільного й політичного життя середнього Подніпров'я, инакше — князівств Київського, Чернігівського, Переяславського. Тим часом ці землі не мали ніякого безпосереднього впливу на еволюцію суспільних і правних норм в кн. Литовського, як і взагалі мали дуже мале значіння в державнім життю в кн. Литовського. Суспільні й правні форми й норми в кн. Литовського вироблялись під впливом земель білоруських — давнього Полоцького князівства, Минського князівства, Чорної Руси, то значить земель як раз найслабше звязаних з Київом, де дуже мало коли навіть сиділи князі Ярославової династії. Отже звязь норм Р. Правди з законодавчими пам'ятками й правом в кн. Литовського треба об'ясняти инакше.

Що до питання про закуп спеціально, поставленого проф. Ясинским, то цікавий матеріал, зібраний ним, показує, що дійсно, слово закуп означало в праві в кн. Литовського застав, заставленого чоловіка, як то доводив уже давнійше проф. В.-Буданов. Питання лише, чи се вичерпує вповні його зміст і значіння, і чи не знайдуть ся сліди иншого, ширшого значіння сього слова. А в кождім разі робить автор неоправданий скок, доводячи, що таке саме значіння мав закуп в часах Р. Правди. „Звукъ не понятіе, терминъ не жизнь“, справедливо каже д. Єфименко в обговореній вище своїй статі, й се треба пам'ятати при популярній тепер методі (в певних границях вповні оправданій) — з права в кн. Литовського робити виводи для права староруського. В староруському праві понятє закупництва могло обіймати елементи заставу й найма*), і коли

*) Таку гадку висловив я в огляді староруського суспільного устрою, в III т. моєї Історії — проф. Ясинський промовчує в своїм, досить

пізнійше сей термін уживав ся в тіснійшій значінню, з сього одного ще не можна заперечувати можности ширшого уживання його в часах староруських.

М. Грушевський.

Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, Tom I (1553—1579). Варшава, 1904, стор. LIII+530, in 4°.

В р. 1905 має бути 300-літте смерти Яна Замойского, гетьмана і канцлера коронного, й історична комісія краківської академії наук узяла на себе важкий, але приємний обовязок ушанувати пам'ять визначного польського діяча видавцем цінних матеріалів, які дотикають ся його особи. Як довідуємо ся з передмови (с. VII), до видання приготовано 7000 листів, з яких лишень $\frac{1}{10}$ частина (більш 700) були досі видруковані. В сей от I том, який обіймає листи та акти з рр. 1553—1579, увійшло усіх н-рів лишень 430 (362 листи і 68 додатків), і з сеї кількості вперше являють ся 351 н-рів, а 79 були друковані раніше.

Видання се коштує тим більше, що видавець, др. Вацлав Собеский, приготував його до друку сумлінно, тримаючись способу і методу, найбільш пожаданих в подібних публікаціях: подаючи матеріал в хронологічному порядку, до кожного нумера додав він зміст листу, літературні джерела та потрібні пояснення, так що все се читач має відразу під руками. З листів, виданих недавно, особливо в легко приступних збірках — подані лишень витяги або переказаний зміст. До книжки додано показчик особовий і географічний, а на початку книжки — хронологічний показчик листів і алфавитний — осіб, які писали до Замойского, або до яких він писав. В передмові також (с. XV—LIII) поданий незнаний досі варіант біографії Замойского.

Перший том обіймає період від р. 1553 і до р. 1579 — се шкільні літа і початок політичної кар'єри Замойского до канцлерства (канцлером він став в марці 1578 р.). Власне для нас період сей менше цікавий, проте є деяка скількість документів і з сього періоду, що мають значний інтерес. В нижших рядках ми винотуємо їх.

Найбільше вказівок цікавих для нас знаходимо про польсько-татарські, а разом і українсько-татарські відносини, — власне про напади Татарів на Україну і способи оборони наших земель. Отже в р.

деталітнім огляді літератури питання, сю книгу. Взагалі він, очевидно, не рішаєть ся пустити українського слова на сторінки своєї статі. Згадуючи про уживання слова „продати“ в значінню „винаймати“, він цитує таку фразу, яку він, мовляв, особисто чув від волинських селян: „продаль (купилъ) поле на два (три и т. д.) года“. Ну, певно, в сій формі проф. Ясинский того не чув від волинських селян.

1575 (18/III) пише Замойський до М. Радзівіла, що: „Onegda nowina przisla, ze Sniatin Turczy z Wolochj spalili“ і далі подає, що „Ru-saczi thim ssie cziessa, ze wssedl w ziemie nasse czesarski kupiecz wielki, ma ssobą przez 30.000 thowarow; a thak zebi go bil thu nie poslal, gdiby ssie mial do woyny, boby nas them na szie podmogli“. Замойський, на всякий випадок, проти Турків: „koni pilno suka, panczerze ssorujie“ (ч. 73, с. 91). Очевидно, новина ся справдила ся, бо 20/X того-ж таки року Замойський описує Олекс. Лашови невдатну погоню за Татарами на Белз, Сосну, Столпин, Залозці (під Бродами) і Сатанів, кули прибув і Константин Острожський. Але дійшовши до Дністра — почули вони, що Татари вже перейшли Дністер і втікли (ч. 79, с. 98—99). По двох роках (24/III 1577) знову Татари дають про себе знати, бо князь Юрий Слуцький пише до Замойського, що не може приїхати на конвокацію до Влоцлавка головню через те, „ysz terasz w tych panstwach J. Kr. M. na Wolyniu, niepodaleku oyczyn nassyeh, wielkiey niebeszpiecznosczy uzywaja od nieprzyjaczela Tatar, czego y my czo godzyna spodziewamy szie... ktory nieprzyjaczel thak rok Podolie, a therasz Wolyń pusztossy, czego sztresz Panie Boze, aby nasz tymze pozarem y koleią nie doszlo... ieno nasz Pan Bog i wody do thych czasow bronily, ktore yusz barzo upadaią y wysychaią“ (ч. 110, с. 131). Рік пізніше знову Татари нагнали чимало страху Полякам. 24/XII 1578 Замойський пише до Кр. Радзівіла, що „terasz za timy trfogamy Tatarskimy nie moze (король) tak rychlo, jako umislыл, do Lithwy przybycz, bo muszy sie iusz indzie udacz na Liublin ku Wolyniowy y podobno gdzie daliey, ludzie kupianecz, obwiam ire periculis Rei pub.“ (ч. 269, с. 283), а за три тижні (21/I 1579) тойже до того-ж знову пише, що король 6/II буде в Гродні, „chibabi Tatarzin w ziemie wpadl, o ktorem ta wiadomosc, iz po zavarcziu przimierza przesz czusza (sic!) z poslem króla J. M., koza-czi pograniczni nasi palili Tatarom kilka uluszow i skap ze dvieszczie wzieni, prze czo zadzierzal posla, a poslal do Turca skarzac sie i o rade“ (ч. 274, с. 287). Рівночасно, (22/XII 1578) підстароста белзьський пише до Замойського, що „o Tatarach szam pewnie powyadaya, yzby biez myely, a szam zamek nie dobrze mam opatrzni, y niemasz sie s kijem broniecz, na chlopy prozna nadzieya, bom yus thego kilka razow doznal (ч. 267, с. 281). Нарешті, про Татар доносить 8/IV 1579 староста черкаський Михайло Вишневецький: „Co sie dotyczy Tatar, yz poprzod od kogo ynszego krol J. M. o wtargnieniu ych pod Czerkassy wiedziec raczyl, na tym barzo mało, gdysz nie nowina y nie pirwszy raz y po kilka razow na iednym thydniu pod zamkiem ukrainnym by-

wac, tym sie niebezpiecznosc zadna panstwom krola Jm. nie okazala, ani tesz sie miastu y poddanym krola JM. szkoda zadna nie stala; by sie o takowych trwoszkach zawsze miało dawać znać za kazdym razem, pewnie zeby y poslancow prze dalekosc y niebezpieczność drogi nie stawało“ (ч. 301, с. 114—115).

Другий предмет, про який знаходимо кілька важних вказівок — українські козаки. Перший документ належить до р. 1577 (23, X), коли Ян Гротовський, оден з комісії волоської (визначена була з приводу пограничних непорозумінь з Волохами, а головніо — з приводу нападу Івана Подкови, який вигнав з Яс воєводу Петрила), доносить, що: „czo syę tknye Hospodarzyka (Подкови), thak Pan woyewoda Podolsky (Микола Мелецький) ma sprawę, ze na Nyz pyerzchnął“ (ч. 159, с. 125). Далі, 7/IV 1578 Замоїський сповіщає Кр. Радзівіла, „ze brat Podkowin iest pogimani od Piotra Hospodara Wołoskiego, a is Nizowczan tam nadgnieło (sic!)“ (ч. 199, с. 213), і нарешті, 23/I 1579 зустрічаємо, що якийсь бранець-татарин Самуїла Зборовського викупив підданну пана Креховського і „theraz sie onem wipuszczeniem przez Podkowe szcziczi y brony“ (ч. 275, с. 287). Потім маємо два листи, в яких виступає староста черкаський Михайло Вишневецький в відносинах до козаків. В листі з 25/IX 1578 Стефан Баторий просить Замоїського прибути „die Jovis proximo Jaroslaviam venire“, бо в тому місці він призначив „Capitanei Cerkasiensi expeditionem“; річ тут йде, як знаємо з иньших джерел, про призначення Вишневецького гетьманом козацьким підчас московської війни (ч. 249, с. 264). А з 1/X того-ж таки року король пише до Замоїського, що вже він вирушає звіден, і оборону Руси доручає підчас своєї неприсутности гетьманови Сенявському та Михайлові Вишневецькому (ч. 251, с. 267). Саме тоді, при кінці серпня (р. 1578), прийшла чутка, що у Волохів знову неспокійно. Підканцлер (Боруковский) доносить Замоїському, що: „tham sznacz znowu zaczinalo sie czos...“ „przislą nowyna, yss kozaczi z Constantem (Константин Лакуста, волошин) ssa u Probitego (на р. Бозі), sbrayacz sie y dawayacz gloss o sobie, ze bess zadnego omieskania do ziemie yego wtargnącz chcą. Czo tesz y przess Wołoszina thego, ktori thū na krolia JM. czekal, pissal y wskazal, ze yesli the naiasdi z korony nie ustana, on Woiewocztwo puszczi a Thurezi osieda ono etc. s pilnosczią prosszi, aby tho lotrostwo krol JM. pohamowal y nieprzespieczństwa them zabiegat“ (ч. 250, с. 266). Се писано 29 серпня, а 1-го жовтня вже й король згадує про Лакусту: „Porro non existimamus diutius nobis in his partibus (в Галичині) immorandum esse nec

Constantini nec alia de causa" (ч. 251, с. 267). Про сього Лакусту Петро господ. молдавський пише в листі до Замойського з 6/III 1579, що йому (Лакусті) „Bog nie raczył pomocz do tego y w thym ucziekl byl ku Kaniowu. A teraz tak nam dali sprawę, zeby miał bycz czterzy milie od Czerkas i swemi ludzmy". Петро просить Замойського післати коморника, щоб попрохав короля, нехай звелить піймати його, а піймавши — „aby był skaran, zeby nie gwałtowal wieczey ziem zobopolnych, bo dla takich się psuiją pacta" (ч. 285, с. 297). Нарешті про сього Лакусту чуємо ще в листі Вишневецького до Замойського від 8/IV 1579, в якому перший з усієї сили виправдуєть ся в образливому обвинуваченню для нього, ніби він покривав Лакусту з товариством. „Terazem na siwy wlosz moy y na dawne zaslužone lata moie na takowego młodziaka niebacznego sprawe przesedł, yzbym z thowarzystwem Lukianowym iakie spolki miał miec y w tym ych lotrowstwie ym dobrze tuszyć, a od nich dzieci Murzy iakiego miec". Просячи не вірити сьому „yako zmyślonei rzeczy", Вишневецький пише, що „ten Lukian z towarzystwem swym bywszy w Wołoszech, do panstwa Krola JM. prosto posli y tam sie rosprosyli, a tu do Czerkasz zaden nie byl" (ч. 301, с. 115).

Спинимо ся ще на двох звітках про козаків. Перша — лист по-сла в Константинополі Тарановського до Замойського (з 8/IV 1579), де оповідаєть ся про Тергінський замок. Сей замок „na tę sztronę Niestru szedziak Tehinski (білгородський санджак) zbudował na grunciech Crola JM.; zaдалем, aby bel znieszon, według instructey*) mnie podaney etc. Alie jakom s Pasze wyrozumiał, ze s tego nicz nie będzie, bo Pasza powiada: kazdy Czeszarz, czo raz szablią wezmie, tedy jego potomek, czo po niem nastanie, na to przysięga, ze tego bronicz ma a nicz nie utraczac, jedno przyczyniacz. A tak to miejsce, na kterem zamek terasz zbudowano, zawzdy Tureczkie belo y na gruncie Tureczkiem, bo tam wiesz przedtem Tureczka bywała y folwark do Tehini przynaliezający, jedno ze ją kozaczy kilkakroc spaliли y potem yliekroc się zbudowała, zawzdy naiazdy czynily. A tak dla tey przyczyny na tem miejscu, gdzie folwark bel, zamek zbudow-

*) Подана в додатку і інструкція: 1) Castra et munitiones in campis desertis inter Borystenem et Tyram Hispanimque fluvios iacentibus non erigantur, nisi prius eorum dislimitatio a commissariis utrinque ad id negotium deputatis facta fuerit. 2) Transitus per Nestrum apud Chocinnum arcem Polonis sit liber et medietas proven-tuum ex ripa Regno adjacenti eisdem cedat. 3) Hostium transitus per ditiones alterutrius impediatur.

wano dla tich złodziey y kozakow, ktorzy nie są poddani Crola JM... Na ktorem responsie jam nie przestal, y tom opowiedzial, ze to nie iest krzywda szamey osoby Crola JM., jedno wszitkich Corronnich stanow, a nawieczey tich ukrainnich panow, ktorzy s tich pol od zwierz, bobrow etc. pozytki majo, y także naiazdy y skody od tich ludzi cierpią, ktorzy pod zamki tamtemi mieskaia. Na czo Pasza powiedzial, ze tego Czesarz JM. zabronicz chce, zeby tich naiazdow bez naszey przyczyny dania nie bywalo, a pozytkow bronicz nie chce tich, ktorych kto dawno uzywal etc.“ (ч. 300, с. 313).

Другу звістку про козаків маємо в листі Михайла Вишневецького до Замојского з Черкас з 8/IV 1579: „Pisać mi W. M. m. m. pan racysz,ysz tu zasz Krol JM. Jancego posyla, aby pieniądze Nizowcom byly dane, tedy nie tak pieniedzy, ale y Jancego kozacy docekac sie nie mogli, a iam ych tesz dluzei zadzierzec nie mogl żadną miara. Sli wszysci na Niz. Ucynilem byl wolei y rozkazaniu Krola J. M. dosyć, zem ych byl wszystkich do Czerkasz zwiodł, ale znadz prze niedbalosc poslancow Krola J. M. abo nie wiem zacym ynnym ta rozspraва kozacka omieszkala, acz kozacy wszysci mnie przyrzekli i obieczeni nad wolą Krola J. M. nie czynic, Tatarom na ulhusy nie byc; ale temu do konca wierzyc nie trzeba, gdysz to iest lud swowolny“ (ч. 301, с. 115).

Окрім наведених нами уривків решта менш цікава. Є нпр. кілька документів про галицьку сіль: про склад солі в Белзу, який арендує в р. 1566 Замојский на 10 літ (ч. 12, с. 406 і ч. 16, с. 424), про мито за сіль галицьку (sal Rutenicus), яку арендували perfidi Izaak May et Jona Izaakowicz“ (ч. 8, с. 9 і ч. 15, с. 423—424), про соляну комору в Бидгощі (ч. 327, с. 344 та ч. 330, с. 346); два документи до історії українських осель: про будову Нового Замостя (ч. 284, с. 296), згадка про сс. Карчмаровці, Лоповці, Василовці, Гандиковці, Канчиці, Мікулинці (згодом Шаргород); лист львівського єпископа Гedeона Балабана до Замојского (з 10/VI 1576), в якому Балабан просить кращої єпископії, а нагода, мовляв, до того є: „Wladyczsthwo Wlodzy-myrsky, kthury ma czlowyeka barzo w lyeczyech zeslego, lyada dzyn usthempy. Wladyka luczky thakyz czlowyек nye mlody, a przemysky thrzeczy“, і де буде перша вакансія, просить призначити його туди, а за се він, з свого боку, не буде невдячним: „sthwo wolow W. M. dam“ (ч. 85, с. 105); два листи секретаря Замојского, Струбича, з яких видно, що він обіцяє намалювати для Замојского мапу, „azeby dostateczna issa bela, zwlaszcza kraje russkie zebi sie protendowały az do Ssiedmiogrockiego panstwa“ (ч. 355, с. 373, також ч. 354); нарешті лист князя Марка Сокольського до Замојского (з 28/XII 1579),

в якому питає він останнього, що робити з золотарем, якого піймано в Сокулі (Луцьк. пов.) над робленням фальшивих грошей. Цікавий лист сей ще й тим, що адресат підписав ся руським письмом: „Марко Сокольский“.

Отсе й усе важніше, що можна витягти з першого тому сього цінного видання. Сподіваємо ся, що в дальших томах знайдемо ще більш важного матеріалу.

В. Доманицький.

Atlas historyczny rzeczywospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae Scienciarum Cracoviensis. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi, „ziemie ruskie“ rzeczywospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jabłonowskiego. Варшава-Відень, 1889—1904.

Нарешті маємо ми видання історичних мап України д. Олександра Яблоновського. Краківська академія не пожалувала гроша на видання довголітньої праці поважаного дослідника історії української колонізації, може аж надто сипнула тисячами (чули ми навіть таку легендарну цифру як 12 тисяч злр.), де можна було меншим коштом досягнути тих самих результатів. Мани виконані в віденському воєнно-географічному інституті, в дуже великій масштабі, так що 17 великих аркушів обіймають українські землі, які входили в склад Польщі — без правобічних земель, що належали до Москви, без Берестейського воєводства, що належало до в. кн. Литовського, і навіть без Підляша, хоч воно належало до Польщі і було в переважній частині територією чисто українською. Цілі великі аркуші займають простори пусті, не обняті дослідями автора, лише задля одної-двох точок, означених автором. Кілька карт займають титули видання, каталоги шляхетських родів і гербів.

При таких великих коштах, вложений в се видавництво, приходиться пожалувати, що в основу його не положена докладніша мапа, а стара, престаріла польська мапа Хшановського. Ще більша шкода, що при виданні полишено всі легенди її без змін, так як робив на ній свої означення д. Яблоновський. Мапа Хшановського зробила свою службу, послуживши тлом, на яким д. Яблоновський означив осаді й границі XVI—XVII в., й по тім все що лишило ся по за сими означеннями належало посчеркувати. Як же то виглядає на історичній мапі XVI—XVII в. задержана вся сучасна топографічна номенклатура! Як дивити ся напр. на карпатське згірє засіяне нинішніми селами, або бачити Великий Луг і Січ серед осад 2-ої половини XIX в. в Херсонщині! Навіть деякі осаді означені як старі, що існували в XVI—XVII в., фігурують на сих мапах в сучасній, польській або російській ортографії — Dziadow-szczyzna, Motowidlówka, або Perewołocznoje, Srebnaje, Gorodziszcze,

etc. Видавцям треба було зробити відповіднійший ужиток з багатолітньої праці ш. автора.

Майи не містять ніякого спеціального коментаря, окрім об'яснення фарб і чисел, котрими означені фамілії властителів. Автор відсилає до своїх праць в *Źródła dziejowe*, де в показчиках можна знайти відповідні осади. Але се не заступає потребу коментаря. Не всі означення знайдуть об'яснення в згаданих працях. Нпр. автор визначає докладні границі волости, в котрій зазначив одну-дві осади як тодішні; на чім же опертий рисунок границь волости? Ріжниці кольорів не всюди також мають своє об'яснення в поясненнях. Коментар лишаєт ся за ш. автором, що повинен ним доповнити свою багатолітню і цінну працю.

М. Грушевський.

В. О. Миллеръ — Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володѣевичѣ (Журналъ Мин. Н. Пр. 1903, кн. VI, ст. 304—322).

В збірник А. В. Маркова п. з. „Бѣломорскія былины“ увійшли два варіанти биліни про князя Гліба Володєевича, записані в Архангельській губернії. Биліна цікава і новостію сюжета і деякими історичними іменами, нпр. кн. Гліба, Марини (Мнішек), Корсуня і Новгорода. Кн. Гліб в Новгороді каже даштувати три чорні кораблі дорогими товарами і виправляє їх за море. На морі повстає буря і заносить кораблі в татарську землю до розбійниці Марини Кайдаловки. Вона забирає кораблі і людей і тільки трьох моряків пускає на волю. Ті три пишуть письмо до князя і висилають своїх послів. Посли застали князя при обіді; але він перериває обід і жене на кони до Марини Кайдаловки. Коли приїхав, жадає від неї видачі кораблів і людей; Марина годить ся на те під умовою, що князь оженить ся з нею. Та князь відкинув таку пропозицію, а тоді Марина загадує йому кілька загадок. Він відгадує, а розбійниця дає йому на прощанє випити з золотої чарки затроєного вина; але кінь ударив ногою в землю і розплескав чарку так, що від того загоріла земля і кінська грива. Тоді князь відрубав Марині голову, забрав цілий її маєток і вернув щасливо до Новгорода. Другий варіант не говорить нічого про висилку кораблів з Новгорода, а починаєт ся тим, що буря занесла їх під Корсунь, де жила безбожниця Марина Колдаївна. Вона забирає всі багатства, а корабельних людей проганяла. Тоді вони пишуть письмо до князя, а він скликає золотою трубкою дружину. Зібрало ся 30.000, але князь вибрав тільки 300 і їде з ними до Корсуня. Перед містом лишає дружину, а сам їде до Марини і жадає звороту кораблів. Дальші події розвивають ся так само, як у першій варіанті, тільки нічого не згадуєт ся про поворот князя до дому.

В. Міллер аналізує оба ті варіанти, порівнює їх з азальогічними фрагментами інших пісень і доходить до таких думок: 1) з обох варіантів другий більше архаїчний; 2) биліна існувала до XVII ст. в іншій редакції, що кінчила ся заграбленням корсунської дівчини героєм; 3) слід тої редакції зістав ся в пісні, записаній над Тереком, кілька тисяч верств від місця записання обох вище згаданих варіантів; 4) жіноча особа биліни, діставши в XVII ст. імя Марини (Мнішек), дістала й прикмети, звязані з тим іменем в російськiм епосі; 5) імя кн. Гліба Володимєвича належить до кн. Гліба Володимировича; і 6) биліна зберігає в собі, правдоподібно, відгуки переказу про похід Володимира під Корсунь і його жениханє з грецькою царівною. *І. Кр.*

Викторъ Крыловъ — Екатерининская коммисія въ ея отношеніи къ духовенству, какъ сословію (Вѣра и Разумъ 1903 г., кн. IX—XII, стор. 467—483, 632—639, 695—723, 758—771).

Маніфестом имп. Катерини II (14 грудня 1766 р.) зібрано комісію укладати проєкт „Нового Уложенія“. В тій комісії брали участь через своїх денутатів всі верстви російського суспільства, крім селян та духовенства. Бажаючи заступити й інтереси духовенства через свого депутата в комісії, Синод поручив архієреям, щоб вони обмірковували все, що на їх думку потрібно на користь духовенства внести в „Уложеніє“, і написали-б про те „пункти“ для інструкції синодальному депутату. Про ці „пункти“ було написано київському митроп. Арсенію, черниговському еп. Кирилу, переяславському Гервасію, київській Печерській лаврі та Межигорському монастирю. Всі архієреї хутко відозвались на синодальний наказ. Цікавий факт, що по докладности і по змісту „пункти“ прислані московськими архієреями далеко слабші, ніж „пункти“ українських єрархів; бо московські архієреї укладали їх самі, не спитавшись поради у підвладного їм духовенства, а українські дали своєму духовенству змогу взяти найдіяльнiйшу участь в обсужуванні сеї важної справи, скликавши для того депутатів від кожної протопопії. Дуже докладно написані пункти від київського духовенства. Тут кожда заява і кожде жадання дають бачити в авторах і знавців історії свого народа, і людей з юридичною освітою, і нарешті, цілком свідомих свого права, своїх потреб та хиб. Від одної київської єпархії подано 74 п., тоді як від усіх московських архієреїв 61.

В III гл. своєї статі автор подає повний огляд того, що бажано було українському духовенству („Сословныя нужды и желанія малороссійскаго духовенства“ 623—639 ст.). Всі бажання українського духовенства, як білого, так і монахів, властиво лучились у одним — потвер-

дженню давніх прав української церкви, признаних московським правительством в 1654 р. Але члени синода, більшість яких була з Московщини, поставились до українських „пунктів“ не зовсім безсторонно, добачаючи в них бажання зайві та надмірні претензії, і значну частину тих „пунктів“ порішили „оставить“. А комісія зовсім не схотіла балакати про те, чого бажують на Україні духовні, „понеже вся Малороссія состоить на особливих привиллегіях, а ихъ разсужденіе до комиссіи не принадлежитъ“.

B. II.

Dr. Józef Buzek — Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicyi (Czasopismo prawnicze i ekonomiczne, 1903, ст. 91—130).

Коли Галичина перейшла з під Польщі під Австрію, то першою задачею австрійського правительства було зарядити в тім краю загальну конскрипцію. До переведення тої задачі вжито конскрипційного систему, який практикував ся тоді в найважніших староавстрійських краях, а перетривав аж до 1857 р. Автор подає характеристику того систему. Принципіяльна ріжниця між ним і нинішнім системою та, що нинішня конскрипція відбуваєть ся в цілій державі в однім і тім самім дні (пр. в Австрії 31 грудня), а староавстрійська тривала найменше кілька тижнів, а часом навіть кілька місяців, бо переводили її особні комісарі, що їздили в тій ціли від села до села. Друга така ріжниця та, що староавстрійська конскрипція не числила людей молодших як 1 рік. Крім того були ще інші ріжниці й недокладности. Та конскрипція в першій мірі служила військовим цілям і до того примінювано зміст і уклад квестіонарів. Найголовнішим було те, що разом з конскрипцією відбувала ся бранка рекрутів, тому народ, а спеціально Жиди бояли ся конскрипції і громадно від неї відтягали ся. Крім того грали тут ролю й податкові справи, бо на підставі конскрипційних цифр вимірювано потім податок. Коли-ж іще додамо, що в Жидів існує старий пересуд, що кого почислять, той мусить умерти, то зрозуміємо, що тогочасна статистика не подавала ніколи правдивої цифри людей. Вправді за часів Йосифа II заведено в конскрипційній техніці деякі улїпшення, та все таки недостач не усунено. Одначе від 1785 р. вже можна деякі статистичні цифри брати серйознішє під увагу.

Офіціальні публікації австрійських конскрипцій починають ся тільки від 1857 р., користуванє статистичними цифрами до того року можливе тільки по архівах. На таких архівних розслідах опер свою працю наш автор. Зараз на початку наводить він результати галицької конскрипції з трох років, 1772, 1776 і 1777; загальне число так християн як і Жидів з кождим роков стає менше. Таке зменшуванє здивувало цісаря,

Йосифа II і він зажадав в тій справі від підполковника, що переводив конскрипцію, пояснення. Підполковник E. de Legis пояснив ту річ тим, що багато місцевостей звернено Польщі, а також і „вродженим страхом сільського люду“ перед конскрипцією. Одначе автор, уживши порівняної критики, виказує, що причина такого зменшування була иньша: просто результати конскрипції були не можливі. Але та неможливість не дотикає всіх категорій людности, бо пр. ціла родина не так легко могла відтягнути ся від конскрипції, як поодинокі її члени. Зі страху перед виміром більшого податку Жиди затаювали передовсім старих і дітей, а цифри родин можна признати в приближеню вірними. І ті цифри родин, то тільки й користи зі староавстрійської конскрипції.

Число Жидів в Галичині росло в напрямі з заходу на схід, а також з полудня на північ. На підставі конскрипційних дат з 1869, 1880, 1890 і 1900 рр. автор констатує, що експанзивна сила Жидів далеко менша супроти Поляків, як супроти Русинів. Не менше важний поділ Жидів на мійську і сільську категорію в хвилі першого поділу Польщі, щоби дослідити, в якім напрямі відбуваєть ся жидівська концентрація. Але на жаль автор на те питанє не може подати певної відповіді, бо не знайшов дотичних актів. Тільки на основі громадських виказів перемиського дістрікту з 1779 р. доходить до того, що 37·3% Жидів, отже більше як $\frac{1}{3}$ часть, жило на селах, а 62·7% по містах. В 1880 р. на тім самім обшарі (ярославський і перемиський повіт) жило тільки 26·6% Жидів по селах, а за те 73·4%, отже більше як $\frac{3}{4}$ по містах. За тих сто літ жидівська людність згустіла в відношеню до християнської по по містах 1·62 разів, на селах тільки 1·46 разів. З того видко, що жидівська людність безпосередно по першім поділі Польщі не концентрувала ся по містах перемиського дістрікту в тій мірі, як в 1880, і що дальший зріст жидівської людности характеризуєть ся чим раз більшою концентрацією Жидів по містах. Наслідок був такий, що в богатіох містах констатуємо такі дивоглядні факти: в 1783 р. в Микулинцях було 1586 християн, а в 1880 тільки 1339; в Маріямполю 1.060, а в 1880 тільки 746; в Косові 3.187, а в 1880 тільки 605 (!); в Золочеві 4.007, с в 1880 тільки 4.301; в Збаражи 3.921, а в 1880 тільки 4.294 і т. д. По всіх тих містах жидівська людність або виперла християн, або стримало їх зріст. Зріст людности по містах взагалі спричинював зріст жидівського елементу.

Автор не вдоволяє ся сконстатованєм того факту на підставі статистики по містах перемиського дістрікту, а хоче розтягнути його на цілий край. Але на лихо не має до того потрібних даних і тому стараєть ся прийти до певного результату посередною дорогою, себто при помочи комбінованя статистики зі шинків, жидівських домів, т. зв. „Ju-

denhäuser“ і жидівських родин. Розуміть ся, що на таких комбінаціях ніхто серйозно не опирє своїх теорій, коли вони взагалі мають мати дещо спільного з правдою. Бо при такій маніпуляції виступає, як сам автор констатує, цілий ряд може справді дрібнійших недокладностей, але коли зважимо, що таких недокладностей цілий ряд, то результат буде чи не в половині дороги до правди. Бо возьмім хочби авторові комбінації що до т. зв. „Judenhäuser“. Автор зазначає виразно (ст. 108), що „w t. zw. „Judenhäuser“ mieszkaly tylko rodziny żydowskie, zajmujące się rolnictwem, handlem i przemysłem“. Воно правда; і у Львові таких домів було 460, а всіх жидівських родин 1626. Автор, розуміть ся, розділює ті родини поміж 460 домів і з того виходить, що в однім жидівським домі жило у Львові 3·54 родин. Але иньший статистик Жидів з того періоду Бостель (Archiwum komisji historycznej т. VI) говорить виразно: „we Lwowie żydzi byli nie tylko lokatorami domów żydowskich, lecz często zamieszkiwali także domy magnatów, szlachty, duchowieństwa“. На те наш автор от як відповідає: „Przypuszczając, iż takie wyjątki mogły zachodzić i w innych miastach, przyjmujemy, iż z reguły żydzi mieszkali w domach żydowskich, chrześcianie w chrześcijańskich“ (ст. 111). Яка льогіка в тих словах і як вони вяжуть ся зі словами Бостеля, то хіба знає сам автор. Бо зі слів Бостеля виходить, що ті 1.626 жидівських родин мешкало не виключно в т. зв. „Judenhäuser“, а ще по домах маґнатів, шляхти, духовенства; значить процент родин, що припадав на такий один дім, який подав др. Бузек, неправдивий. Християни по жидівських домах не мешкали, сьому перечить навіть сам автор (ст. 108). Але йдім далше. З тої авторової комбінації виходить, що жидівські доми у Львові мусіли бути більшими каменицями, де би могли помістити ся 3.54 родин; се признає сам автор і воно спеціально у Львові правдоподібне. Але-ж та саміська авторова комбінація виказує, що такі самі, а може ще більші камениці мусіли істнувати по містах ліського і дрогобицького дистрикту, бо число жидівських родин, що мали жити в тих т. зв. „Judenhäuser“, виносить 4·62 (!) З таким вислідом, розуміть ся, і сам автор не може погодити ся і каже: „Oprócz powyższych miały się jednak podług naszego obrachowania odznaczać okazalszymi domami także miasta dystryktu liskiego i drohobyckiego. Powodów do tego nie widzimy żadnych, przypuszczamy więc, iż kombinacya nasza co do tych dystryktów nie odpowiada rzeczywistości“ (ст. 111). Таке саме непорозумінє вийшло також зі шинками. Раз признає др. Бузек всі шинки Жидам („w r. 1776 liczono tamże gospod i szynków, a więc rodzin żydowskich żyjących z propinacyi...“ ст. 109), бо так йому було треба, щоб натягнути статистичні дати, другий раз, коли така маніпуляція вийшла

куріозною (в дистриктах сяндецькім, висніцькім і заторськім начислив 1.321 заїздів і шинків, а жидівських родин тільки 1.114 !), то автор розуміє: „tutaj oczywiście znaczna część gospod i szynków znajdowała się w rękach chrześcijańskich (отже сам собі суперечить!). А треба знати, що всі ті маніпуляції з домами і родинами виводить автор „dla kontroli, czy kombinacja nasza we wszystkich częściach kraju odpowiada rzeczywistości“. Гарна контроля, нема що казати!

Четвертий розділ п. з. „Polityka żydowska rządu austriackiego aż do r. 1788 ze względu na wzrost zaludnienia żydowskiego“ присвятив автор оглядові приписів і постанов Марії Тереси і Йосифа II що до Жидів спеціально і констатує їх негативний вплив на зріст жидівської людности в Галичині. Жидівська політика Марії Тереси виходила зі середньовічної точки погляду, що Жиди се особна суспільність, яка зістає під безпосередню опікою монарха; розуміється, та опіка не була безкористною. І тут автор вичислює цілий ряд податкових шруб, що витискали зі Жидів останній гріш. І так жидівська ординація з 16 липня 1776 р. замінила поголовне на т. зв. толеранційну належність, 4 зр. від родини. Крім того обтяжено Жидів ще податком промисловим і маєтковим, що також виносив 4 зр. від родини, та особними шлюбними таксами, які платили новоженці. І поліційні приписи давали ся Жидам в знаки. Щоб запобігти повстанню убогих жидівських родин, заборонював Жидам патент з 8 марта і 23 червня 1773 р. входити в подружжя без особного дозволу губернії. Петенти мусіли виказати свою спромогу платити податки через протяг трьох років. Хто-б пробував оминути той наказ, того видаляно з краю разом з начальником синагоги. Так само заказано імміграцію убогих жидівських верств, хіба що хто виказав ся капіталом 5000 зр.; за те еміграції не ставлено ніяких перепон, щоб тільки кожний заплатив еміграційну таксу. Дальше важний наказ видаляти поза границі держави жидівських нуждарів (патент з 8 марта 1773 р.), за яких уважало ся всіх, хто не міг заплатити толеранційного податку. Вкінці застосовувано до жидівської людности спеціальні приписи економічного характеру, щоби охоронити християнську людність, чи то християнське ремісло від визиску. Одначе з тим усім антижидівські закони М. Тереси, що тикали ся економічних справ, були ще дуже повздержливі. За те жидівська політика Йосифа II (в періоді 1780—1788) була зовсім безоглядна. Щоб охоронити християнську людність від жидівського визиску, Йосиф II не вагав ся підкопати економічні основи існування десятків тисяч жидівської людности. Таким атентатом на економічні основи жидівського існування було підвисшене фінансових тягарів патентом з 16 ве-

ресня 1784 р. Тим розпорядженєм піднесено толеранційний податок о 1 зр. вище; дальше промисловий і мастковий податок замінено на консумційний, а то на оплату від кошерного мяса. Патент з 27 мая 1705 р. змінив шлюбні оплати; увільнив від них тільки Жидів-рільників, а иньші мусіли платити від 3 до 90 зр. Піднесене шлюбних такс мало на меті зменшити число подруж, а через те природний приріст жидівського населення і унеможливити подружа бідійших верств. Також поліційні приписи супроти Жидів переводжено за Йосифа II з безоглядною строгістю.

Але величезні наслідки потягла за собою енергічна, просто безприкладна своїм радикалізмом економічна політика того монарха. Він намагався усунути Жидів зі всіх тих фахів, що подавали спромогу виживу християнського населення. Нешкідливими з того згляду уважав він тільки рільництво і ремісло. Тому й увільнив Жидів-рільників від шлюбних такс, від консумційного і толеранційного податку і ин. (пат. з 16 вересня 1784 р.). Так само дозволив Жидам займатися всіляким реміслом. Щоби запобігти опановуванню міст жидівським елементом, заборонює інструкція до гал. будівляної ординації з 1782 р. будувати Жидам деревляні дома по містах, або купувати такі дома від християн. В 1785 р. наказує купувати Жидам у селян збіжжя на пшії, вовну на вівцях і т. д. під загрозою видалення з краю. Тим самим патентом виключено Жидів від похатної торгівлі. Та найважнішими були два патенти, з 9 лютого 1784 і з 24 січня 1785 р. Першим наказується до початку 1787 р. усунути всіх Жидів від аренд броварів пива і меду, а також від усіх аренд і шинків по містах і селах. Пани, що противилися тому наказови, платили кару 100 дукатів. Другий патент наказує усунути всіх Жидів від аренди дібр або підданих зі всіма їх обов'язками, ґрунтів, що їх не управляти-ме сам Жид, млинів, дорогових оплат, духовних десятин, посіlostий вільних селян, вивозу соли, фабрикації дерева до будови, яток, оплат від мір і ваг і т. д. і т. д. Всі ці заборони позбавили найменше одну третину Жидів способів удержання!

Зворотною точкою в жидівській політиці Йосифа II було покликанє Жидів пат. з 18 лютого 1788 р. до військової служби. Від тепер тратять Жиди характер чужого толерованого елемента, а стають горожанами держави. З тої причини піднявся між ними страшний крик. Вони дуже радо годилися платити за кожного рекрута по 150 дукатів, ряшівський рабін виголошував в синагозі палкі промови, а навіть прийшло до масової еміґрації. Для 10 липня 1788 р. внесли консервативні Жиди на руки губернатора просьбу, щоби знести той декрет. Тут подибуємо цікаве мотивованє. Найперше покликуванє Жидів до війська противить ся прийнятій толеранційній засаді. Крім того перешкаджає Жи-

дам виконувати їх релігійні практики і т. д. Одначе цісар відписав на то так: „Ohne weitere Modalität soll der Jude als Mensch, als Mitbürger des Staates zu allem demjenigen verwendet werden, was jedem anderen obliegt...“ Значить, просьби не узядено. Та з жидівських рекрутів військова управа не багато мала користи. Вони в значній кількості втікали за границю.

В двох останніх розділах займаєть ся автор наглим опадом числа Жидів у Галичині і иньшими наслідками тої антижидівської політики. В протягу десяти років 1776—1786 жидівська людність зросла тільки о 7.5%, замість, як звичайно, що найменше о 20%, хоч приріст Жидів виносив в тім часі 2.70, а християн тільки 1.43. Як нагло опадало число Жидів, видно хочби з тих цифр: в 1786 р. було жидівських родин 43.148, а осіб 215.487, в 1787 ж. родин 42.670, а осіб 210.898, в 1788 ж. родин 40.135, а осіб 199.735; отже за два роки убуло 3.013 родин, а 15.752 осіб! Треба заперити, що той убуток за два роки виносить більше, як приріст за десять літ (1776—1786). При кінці 1788 р. жидівська людність в Галичині числила не більше, а правдоподібно навіть менше, як безпосередно по першій поділі Польщі. В самім 1788 р., в протягу кількох місяців видалено з краю за границю 5098 Жидів, видалено з причини нужди, викликаной цісарськими патентами! Один той факт вистарчить хіба до характеристики результатів першого періоду жидівської політики Йосифа II. Другим важним наслідком тої політики було те, що жидівський елемент чим раз більше концентруєть ся по містах і місточках.

Другий період в жидівській політиці Йосифа II, що починаєть ся від часу узнання Жидів горожанами держави, характеризуєть ся вже більшою толеранцією. Природному приростови Жидів вже не робило ся ніяких перепон, цісар позносив шлюбні оплати і ин., одначе нужди Жидів, викликаной австрійською політикою вже ніяк не можна було усунути. „Wstrzymanie wzrostu ludności żydowskiej Galicyi na okres 40 kilku lat, kończy autor, oto rezultaty ludnościowe polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788“.

Так представляєть ся зміст праці дра Бузека. Поминувши авторів комбінації з першої частини і багато менших і більших похибок і недокладностей (нпр. на ст. 92—3 подає дати патентів, що заряджували першу конскрипцію в Галичині, три з 1372 р. і один з 1773 р., знов на ст. 96 каже, що перша гал. конскрипція відбула ся в 1776 р., а дальше на ст. 97 подає статистичні результати цифр першої австрійської переписи з 1772 р., отже одно з двох, або перша конскрипція відбула ся в 1772 р., а тоді перепись з 1776 р. не може вже бути перша, або знов першою була перепись з 1776 р., а тоді дивно, звідки автор

взяв статистичні цифри для Галичини на 1772 рік; ст. 105 подає табличку статистичних цифр з 1779 р., а заразом на другій стороні по-кликуєть ся аж дава раси на ту табличку і називає її результатом з 1776 р.; на ст. 113 каже: „istniejące już od czasów polskich pogłówne w wysokości 2 zł. polskich na głowę podwojono już na mосу... i т. д. Odtąd wynosiło pogłówne 1 złr. na głowę (? отже гарно подвоєно!); на ст. 122 в долішній табличці подано при рубриці християн, що їх вродило ся в 1779 р. 6.998, вмерло 1.779; приріст ви-носить 2000 (?!); Жидів в 1779 р: вродило ся 368, вмерло 4.998, при-ріст (?) 223 (?!). Тут правдоподібно автор переставив цифру 1.779 замісь 4.998 і таким чином приріст виїшов би правдивим, але з Жидами таки неможлива річ), яких в статистичній праці треба старанно вими-нати, з працею дра Бузека мусить зазнайти ся кождий, хто бе-реть ся робити студії над історією галицьких Жидів. *Кр.*

М. Довнаръ-Запольскій — Историческій процессъ русскаго народа въ русской исторіографіи (Русская Мысль, 1902, III, стор. 170 - 186).

Ся статя — вступний виклад на київському університеті, яким автор розпочав загальний курс російської історії. Автор спиняєть ся на двох більших періодах в розвою російської історичної науки: моралістично-націоналістичному періоді XVIII в., що кінчить ся на Карамзіні, і другому — правничому, який починаєть ся від Соловєва (Соловєв, Кавелін, Чічерін). В сьому останньому треба розрізняти знову дві течії, наслідком чого виникло в російській історіографії дві школи: одна правнича, на чолі з Соловєвим, Кавелїним, Чічерїним, друга сла-вянофільського напрямку. І одна і друга стоять в безпосередніх звязках з геґеліанською наукою: „основа російської історичної науки має початок в геґеліанських ідеях“ (с. 174). Проте згадані сї дві школи, хоч і виникли з одного джерела, та пішли ріжними шляхами. „Сла-вянофільство засноване було на ґрунті геґеліанської науки, але зі значною домішкою дехтю та оливи“, — як зауважає д. Д.-Запольскій, — себ-то воно внесло в геґелівську філософію російську національну течію. Славянофіли проводили погляди свої занадто доморослими доказами і дійшли до виводу, що тоді як в західно-європейських державах в основу лягло „невольничє почутє підлеглого“, в основі російської дер-жави лежить „почутє свободи“; на Заході — насильство, неволя і ворож-неча, — в Росії: добровільність, свобода і згода. Ся гармонія до Петра Великого не була зломана, а після нього рівновага схилнула, — „правди на Русі нема“, і винен тому Захід, де нема правди, а одна лишень форма, зверхність. Та хоч славянофільський напрям

і мав в собі багато дивовижного, проте для російської історіографії він прислужився чимало — власне своїм негативним значінням: славяно-фільська критика підточила чимало висновків правничої школи, славянофіли висунули ґрунтовну сторону історичної науки — обслідування народного життя і його психології. Ця сторона значно вплинула на праці Щапова, Костомарова та ин. І от погляди Соловєва, Чічеріна і Кавеліна — з одного боку, і погляди Костомарова з другого, — визначили роботу російської історичної мислі, і їх можна вважати головними і нині: схема Соловєва-Чічеріна має талановитого репрезентанта в особі Ключевського, а схема, розвинута Костомаровим, яка веде до обслідування народної маси, крайового життя, досягла поважного розвитку в школі проф. В. Б. Антоновича з його численними учениками.

Так стоїть справа науки російської історії в наші часи: ідейний і зміст праці історичної російської мислі складає основний поворот історичної науки. Але чи досить вона виясняє нам російську історію? Очевидячки, що ні. „Тепер виставлено нові проблеми для історичної науки. Розуміння простого факту — впливу форм орудювання на історичний процес, стає важливим поворотом в напрямі історичної мислі... А досі наукова праця йшла не в такому напрямі... Отже „вияснення історичного процесу повинно полягати на обслідуванні матеріальних чинників в їх обоюсторонньому сполученні з чинниками ідеологічними, і російської історичної літератури вельми не досить, щоб розуміти історію в такому напрямі... Тим самим зазначається широке поле для нової наукової праці...“

Як бачимо, автор не дає в сій статі чогось надзвичайного, нового, але як популярний виклад для слухачів вона цікава. В. Д.

В. Даниловъ — Пѣсни села Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда (Відбитка з Сборника Историко-филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко, въ г. Нѣжинѣ, т. V), К., 1904, I—XII, 96.

Д. Данилов „вичерпав“, як він каже, увесь репертуар молодіжи села Андріївки в Ніжинському повіті (в Чернигівщині) і дав нам досить цікаву книжку, в якій міститься 323 пісні, не лічучи варіантів. Книжка його цінна не тільки тим, що з неї ми можемо бачити по частині сучасний скарб поетичний на селі, але й тим ще, що вона обставлена науково: подані паралелі з визначніших етнографічних збірок Wacława z Oleska, Żegoty Pauli, Лукашевича, Максимовича, Головацького, Чубинського, Рудченка, Новицького, Милорадовича, Іванова, Грінченка, Малинки (хоча на диво, чомусь не узято на увагу напр. збірок Лисенка), а до того видавець ще й старався задержати в записях головніші фонетичні відмінні, через що збірка ся може мати чималу користь і для лінгвістів. Коли покладати ся на докладність записи, вихо-

дило-б, що в селі Андріївці і сусідніх по части селах — існують такі фонетичні з'явища: 1) дуже розповсюджене змішування звуків *е* і *и* (а також і *і*): нема — нима, сестра — систра, великий — виликий; чірвоний, до хлевечка. 2) так само змішування *і* з *и*: він — вин, ніч — нич, бий — бій, здівував ся, сіра вутка, жинка, білина, дігина, вішня. 3) теж *о* з *і*: пожки, постой, пойдю, голле, ролля, кінець; закінчення заіменників на *ій*: дрібненькій. 4) перехід *о* в *у*: тупор, туполя, зарубляти, до туюї, кунівочка. 5) *о* в *а*: ногоайка, козенний. 6) зміна *д* і *т*, *т* і *к*, *ж* і *ш*: топкати, лотка, ружниця. 6) *ж* і *з*: міз. 7) тверді голосозвуки замість м'яких: горувати, навару, докорати, кручок. 8) подвійне *ж*, *жд* і *дж* зам. з російського *ж* (з *dj*): по-хождає і похожжає, сиджю, ходжю. 9) вимова суфікса *ться* і як *ться* і як *цця*: стелеться і стелецця. 10) йотація: юлиця, юмер. Поодинокі цікаві відміни: яконов (зам. оконом), мулювати (малювати), нарешті явища, ближчі Галичині, ніж Україні, та ще й лівобережній: *dativ*: *од* (= *ід*) *мені* і цікаві заіменники: „доріженька *прибитенька*“, дрібним дощикою *политенька*“ (щось подібне до форми у Федьковича: „дрівець *врубатоньки*“)

Се що до мови. Що-ж до змісту пісень, то переважає усе иньше лірика; історичних пісень (не лічучи уривків, що увійшли в иньші пісні) нема жадних*); рекрутських — 8, чумацьких не показано, хоч вони властиво є (див. ч. 87, 200, 201, 205); обрядових також обмаль — 4 дрібні колядки, 12 веснянок, 6 петрівок, 11 зажнивних („рабочницьких“ у д. Данилова), та 34 весільних, — решта все побутові та лірика, а в тім числі 5 салдатські (властиво більш, бо напр. ч. 76, 206, 207 — теж салдатські), та ще дві (ч. 322—323) „похоронні“. Чому вони власне похоронні, ми не знали-б, як би автор в передмові (ст. ХІІІ) не занотував, що їх „співають звичайно жінки, по повороті з цвинтара, на обіді по небіжчикови“. Ч. 323 — се, здасть ся, зіпсований кант про Олексія, чоловіка Божого. Справжня похоронна пісня („плач“) є також в збірці Данилова, тільки він її запхав в відділ „Батьки да діти“ (ст. 42, ч. 124). Нарешті треба ще додати, що в репертуар Андрієвської молодіжи попало п'ять пісень літературних — три українські (досить

*) Записані Даниловим, але в иньшому місці видруковані — пісня „про Платона (генер. Платова) козака“ та балада про Бондарівну. Останній факт тим цікавий, що в етнографічній літературі нашої й досі не відомо жадної записи сеї балади з Лівобічної України. — До історичних пісень-новотворів можна залічити 2 варіанти пісні (ч. 195—196 про Саливона — дідица с. Дорогинки, вбитого селянами за його жорстокість. Відомий навіть автор її — селянин Андрій Саранчук, вже небіжчик.

гарна композиція кількох віршів з „Черниці Марьяни“, скорочена редакція „На що мені чорні брови“ та вірш Щоголева „У полі“: „Гей у мене був коняка“), і дві російські (груба пародія на „Черную шаль“ Пушкіна та переіначена і вже з українським додатком відома пісня „Внизъ да по матушкѣ по Волгѣ“). Що до українських пісень, то „На що мені чорні брови“ відомо, яким чином попали в сільський репертуар: її вивчила баба — співачка від одної панночки. Решта — невідомо як. Взагалі, що до цього факту — автор висловлює гадку, що тут чимало могли прислужити ся російські лубочні видання — усякі „Молодые Черноморцы“, „Украинцы“, „Молодые Чумаки“ і т. и., яких чимало видають фірми Ситіна та Губанова. Се, само собою, може бути правда, хоч певнійше, що з'являють ся такі пісні на село більш тим шляхом, яким напр. прибула пісня „На що мені чорні брови“. В пісенному матеріалі д. М. Лисенка нам доводило ся бачити записи, яко пісень народніх, одної пісні Руданського та тої-ж таки поезії Щоголева „У полі“, а в „Етногр. матер.“ у Грінченка (т. III, ч. 466) знаходимо баладу В. Кулика („Загублені душі“), яка вперше була видрукована в петербурській „Основі“ (1762, XI—XII, 42). Ся остання напевно не увійшла в жаден збірник Губановських та Ситінських видань!

Що до зверхньої взагалі форми пісень, записаних Даниловим, то мусимо признати, — сумного вражіння на нас вони не роблять. З усієї кількості (323 ч.) може тільки з 30 є безперечно або нічого не вартих, або покалічених російщиною, і то переважно нові пісні — принесені на село Москалями або десь з заводів чи фабрик. Давні пісні (особливо весільні), а також і нові, але утворені на місці — звичайно дуже гарні і чисті і свідчать про те, з яким консерватизмом заховують ся вони і переходять з роду в рід. Цікавий такий напр. факт. Співає дівчина пісню: „У зеленому мачку пасла дівчина качку“ — і виявляєть ся, що ні вона, ні багато иньших селян цілком не розуміють значіння слова „качка“! (в Лівобічній Україні, навіть Полтавщині над самим Дніпром переважно вживають „вутка“).

Цікава також і передмова д. Данилова, де він подає деякі уваги що до народньої творчості. Так він зазначає, що „в тому самому селі не можна зробити двох цілком тотожних записів тої самої пісні“ (ст. II), — що зміна змісту народньої поезії залежить перш за все від особи самого співця: кобзар напр., повторюючи думу, кожний раз змінює її форму. Се видно, напр. хоч би на рекрутських піснях с. Андріївки, коли порівняти їх напр. з записами Чубинського. Коли раніш некрут відказував матері:

„Не верну ся, матушка, теперь неволя моя,

Теперь воля — воленька, воля государская.

Я до тебе, матушка, сего́го году прибуду,

Своїми сухотами весь садочок висушу,

Дрібними слізоньками всі ріки наповню“,

тепер сумного мотиву вже немає:

„Воротиться мне нельзя —

Теперь воля не моя —

Воля Білого Царя

Александра Треттго“... та й край!

Взагалі до етнографічної літератури нашої, а спеціально до важного питання про стан сучасної народної поезії і про нові течії в ній — книжка д. Данилова буде приємним додатком*).

В. Доманицький.

*) Може до річи буде подати тут літературу про нові течії і сучасний стан української народної поезії, про що недавно в Записках Наук. Тов. ім. Шевч. (т. 50 і 52) писав д. Гнатюк. Отже: 1) Газ. „День“ 1864 р., ч. 9 Кокошкинъ, Три мѣсяца на Волини (пісні про увільнення селян), 2) Ibid., ч. 47. Петровъ, Изъ юго-западнаго края (дві народні пісні про Бібікова), 3) „Голосъ народный“ 1866 р. ч. 22 (у Коломиї) „Піснь вояцька зъ року 1859, перенята впростъ изъ устъ воиновъ русскихъ полка Пармы“, 4) Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880), Женева, 1881, 5) Реценз. на се в „Свѣті“, 1882, ч. 14 і в газ. „Заря“, ч. 56, 6) „Свѣт“, 1883, К. [оцовський], Нові українські пісні про громадські справи, 7) „Заря“ (київська), 1884, ч. 286 про упадок народн. творчости, 8) „Кіевская Старина“, 1885, IV, 795, Три малорусскія пѣсни изъ періода крымской кампаніи, 9) „Зоря“, 1886, 204. Пісня про знесенє панщини, 10) Ibid., ст. 272. Пісня з 1848 р., 11) „Кіевск. Старина“, 1886, VII, 570. М. В. Двѣ нар. пѣсни о панщинѣ и повстаньи, 12) Ibid., 406. Двѣ сахарно-заводскія пѣсни, 13) „Русская Старина“, 1886, ч. III, 673. Пѣсни объ освобожденіи крестьянъ, 14) „Кіев. Старина“, 1887, III і IV, П. Кузьмичевскій, Малорусскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ, 15) Ruch (часоп. у Львові), 1887, ч. 4, 5. I. Franko. Jak powstają pieśni ludowe? 16) „Буковина“, 1888, ч. 22. Панщина. Буковинська піснь народна, 17) „Кіев. Старина“, 1888, IV. Д. Петровскій. Къ малороссійскимъ пѣснямъ объ освобожденіи крестьянъ, 18) „Кіев. Стар.“, 1889, V—VI, 626. Ю. Тиховскій, Двѣ мнимо-народн. пѣсни о панщинѣ и повстаньи, 19) Ibid., VIII, ст. 513. Пѣсня сахарно-заводская, 20) Новый Галичанинъ, 1889. Шир. Изъ новозаписанныхъ народныхъ пѣсней, 21) Сборникъ литературно-гумористичный. Библіотека Нового Галичанина 1889, Львовъ, ч. I. М. Юл. Изъ новозаписанныхъ народныхъ пѣсень, ст. 5—6, 22) „Зоря“, 1891, ч. 13 (252—254, 255) — нові пісні, 23) Огіевскій М. Новые элементы въ южно-русскомъ пѣснотворествѣ. Слб. 1892, 24) „Славянское Обозрѣніе“, 1892 (чи 1893?) ч. 10. Н. Сумцовъ. Народно-пѣсенный комментарий къ галицкой эмиграціи, 25) „Кіев. Старина“ 1893, VI, 459. Р. Л. Н. Порча укр. нар. пѣсень, 26) Ibid., XI,

A. Siewiński — Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie Sokalskim (Lud, 1903, I, c. 68—85).

H. Grochowska — Podania, zwyczaje i wierzenia we wsi Trościańcu w powiecie Sniatyńskim (ib. IV, c. 381—390).

H. Goldstein — Przyczynki do księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich S. Adalberga (ib.).

В першій статі надруковано 26 оповідань, як звичайно — без усяких коментарів і уваг, у польській мові (як і личить польському етнографові), при чім лише при однім оповіданню зазначено: „Powiastkę tę słyszałem opowiadaną po rusku“ — буцїм то всі иньші не були говорені в руській мові, хоч на се показує самий зміст таї мотиви, що в польських оповіданнях виглядають інакше. Матеріал зрештою знаний всім фольклористам і не приносить нічого нового.

322. О. Кудринський, Къ вопросу о порчѣ млр. пѣсень, 27) „Рідна стріха“, Львів, 1894, видане В. Лукича, Мордовець, Українська „улиця“ і москальоманія (ст. 70), 28) Волинський историко-археологич. сборникъ. Вып. I, Житомир, 1896. Пѣсни про польское возстаніе 1863 г., 29) „Правда“, 1896, ч. 21, 278. Три великор. пісні в українській перебіцї, 30) „Кіев. Старина“, 1897, IX. А. Хатемкинъ. Пѣсни молодежи въ соврем. деревнѣ, 31) „Етнографич. Обзорѣніе“, 1897, XXXIII, 120, М. Васильевъ, Къ вопросу о новыхъ мотивахъ въ малорусской народной поэзии (Изъ украинскихъ сахарозаводскихъ пѣсень) з додатком А. Малинки, 32) „Етнографічний Збірник“, т. V. У Львові, 1898. М. Павлик. Пісня про Бразилію, 33) Записки Н. Т. ім. Шевченка, XXI, В. Гнатюк, Причинок до літератури нашого віршотворства, 34) „Кіевск. Старина“, IV, Н. М. Корниловичъ. О пѣсняхъ про волю, 35) „Літературно-науковий Вістник“ 1900, IV, 54. І. Франко, Зразок новозложеної нар. пісні, 36) Ibid. ч. 10, 55. В. Д—цький. Сучасна нар. творчість, 37) Ibid. ч. XI, 122. Пісня про Китай, 38) Ibid. ч. XII, 182. Українська пісня на китайській межі, 39) „Образованіе“, 1900, ч. 7—8. А. Роздольскій, Новыя пѣсни, 40) „К. Старина“, 1902, П. Д. Яворницький. Наша доля — Божа воля (ст. 255—6, 264—65 — салдатеькі та иньші пісні), 41) Літер.-наук. Вістник, 1901, т. XIV, 5. В. Г. Нові народні пісні, 42) „Русское Богатство“, 1902, ч. 12. Г. Бѣлорѣцкій, Заводская поэзія, 43) Етнографическое Обзорѣніе“, 1903, кн. 4. К. Кузьмичевскій. О современной народной пѣсни, 44) „Русскія Вѣдомости“, 1903, ч. 8. Д. Зеленинъ, Черты современного народного быта по частушкѣ, 45) Ibid., ч. 31 (та иньші) Е. Линева. Жива ли народная пѣсня? 46) Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣтописца, кн. XVIII, вып. 1. (Кіевъ, 1904). В. Чаговецъ. Изъ области народной поэзии. Иньші бібліографічні вказівки див. у статях д. Гнатюка (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. L і LII). В. Д.

Подібної методи тримала ся й Г. Гроховска. Все, що ми сказали про Севінського, можна повторити й тут. Ріжниця заходить лише така, що тут перекладачка полишала цілий ряд українських слів (пр. *harne to były czasy; trostyna w nim rosła; chresty na rozpukę; a masz ty diediu hroszi; z naszym siwym sokolikiem Doboszem; przyszła babka stareńka proszuczy, i ин.*), мабуть аби тим, що не були ніколи в Снятинщині, зробити ілюзію, що так говорять селяне (а які, чи руські, чи польські, то менше з тим, і авторка про се мовчить також).

Статя Г. Гольдштайна також із деяких причин дуже характеристична. Як відомо, перед кількома роками вийшли приповідки Адальберга; отже від того часу польські учені все доповняють той збір своїми причинками, друкуючи їх остатніми часами окремими сотками, які називають „*setnik pierwszy, drugi*“ і т. д. При тім одначе вони не дивлять ся, аби дати добрі причинки, а злі викинути навіть із Адальберга, але дивлять ся на те, аби було як найбільше „*setników*“. Надто вони не здають собі справи, чи збір має бути народний (*ludowy*), чи народний і літературний. Збір Адальберга можна зачислити до останньої групи, хоч про нього все говорено чомусь у етнографічних виданнях і зачислювано до етнографічної літератури. Так само й причинки хоч вибирають ся переважно не з народніх жерел, друкують ся у етнографічних виданнях. На чім опирають се польські етнографи, тим пай вже вони самі журять ся, ми звернемо натомісь увагу на зовсім иньшу річ: що між тими „*przysłowiami*“ і „*wyrażeniami przysłowiowymi*“, не зважаючи навіть на їх не народне походжене, повно таких річий, які до тих причинків входять хіба правом кадука. От які річи дає приміром д. Гольдштайн: *Powieś się; prawdą i pracą; precz chamię, bo ja szlachcie; przyjemny jak piwo; psotliwszy nad Bachusa; robi bardzo szczęśliwie interesa na piwie; rok i sześć niedziel; ajtuś pajtuś; albowiem ich jest królestwo niebieskie; Austryja jest krajem niespodzianek; Austryja zawsze się późni; Ehrenberg dostał od Sulimy, ale co, — tego nie wiemy; fraszki i baraszki; głuptasiński; hep, hep; hem, trem, brem; Jamsterdamy, Roterdamy, Wiednie, Budy, Brandebudy i inne podobne cudy; kto nie ryzykuje, ten nie siedzi na Pawiaku; łapigrosz; łyk prowincjonalny i т. д. Крім того наводить він іще такі приповідки: *Róg Bednarskiej i Młynarskiej; róg Częstej i Gęstej i т. д.* Се імена улиць у Варшаві. Йдучи таким способом, і поскладавши „роги“ улиць із усіх міст (більший дотеп буде, коли зробить ся „ріг“ улиць львівської з варшавською!), та понабиравши різних слів і фраз із таких видань, як „*Śmigusy*“, „*Wociany*“ і ин. — можна справді надрукувати тисячі „*setników*“ приповідок та висловів, але з них певно не буде користи науці взагалі, а етнографії особливо.*

B. I'.

Розвідки у справозданнях руських гімназій в Галичині за 1901/2 і 1902/3 р.*):

Др. Стефан Рудницький — Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери, ст. 38 (Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за р. шк. 1901/2).

Др. Михайло Пачовський — Народний похоронний обряд на Русі, ст. 32 (*ibidem*, р. 1902/3) — див. бібліографію т. LXI.

Сильвестер Яричевський — Франц Прешерен, найбільший словіньський поет (його житє і твори), ст. 32 (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1901/2).

В. Кмицикевич — Платонова оборона Сократа, ст. 32 (*ibidem*, р. 1902/3).

М. Рибачек — Льотічна будова математичних доказів, ст. 32 (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за р. шк. 1901/2).

Іван Раковський — *Astacus Dybowski*, ст. 40 (*ibidem*, р. 1902/3).

Праця д-ра Рудницького старанно зводить дотеперішні досліди над сим питанням. Одно тільки — кождий автор розвідки у гімназіяльних справозданнях повинен тямити, що $\frac{9}{10}$ його читачів — се такі ученики, тож автори повинні старатись вчинити форму приступнішою, як тільки можливо; наукова вартість праці на тім нічого стратити не може.

Праця Сильв. Яричевського про Франца Прешерена, найбільшого словіньського поета, вже самою темою незвичайна як на галицькі наукові інтереси. Автор вивів перед наші очі статтю поета, який для свого народу є національним генієм, а у нас і пересічний „учений“ ледви чув його імя. Тож за те саме вже дякувати треба авторови. Нам жаль, що про нас у щасливіших народів згадують менше, ніж ми на те заслужили, тому не треба й нам іти їх слідом з огляду на народи ще менше голосні. Наперед автор подає короткі відомости про Словінців і коротенький нарис розвитку їх письменства, а далше переходить до обговорення житя й діяльності Прешерена. Творчість його показує по певним категоріям поезій (пісні, балади і романси, епіграми і т. ин.) ілюструючи свою характеристику численними перекладами. Сі переклади як раз найціннійше у цілій розвідці. Літератури предмета не подано ніякої — а се вже почислити треба за хибу.

Переклад Платонової оборони Сократа, зладжений професором Кмицикевичом, старанний, хоч дещо схолястичний; деякі бажання можна-б піднести з огляду на пояснення. Маємо надію, що д. К. не спи-

*) Дивись Записки, т. LVI, бібл. ст. 30.

нить ся на тому, але дасть нам більше перекладів класичних грецьких творів, і то не лишень у шкільних справозданнях.

„Льогічна будова математичних доказів“ М. Рибачка складаєть ся зі вступних заміток та розділів: про доказ, доказ аналітичний і синтетичний, доказ не-впрост, доказ з індукції, доказ з аналогії, доказ через унаочненє. Не моє діло розбирати розвідку з мериторичного боку, замічу тільки одно, що насуваєть ся завжди читачеві наших математичних і фізичних праць: ревізія термінології — се справа дуже пильна, бо инакше сі праці для неспеціаліста „неудобочтомі“.

Astacus Dybowskii — се докладний опис нового роду раків Адрійського моря. Окрім українського тексту подано в латинській мові таблиці мірянъ і головний зміст. Вкінці доданий рисунок.

С. Томашівський.

Видання й статі обговорені в бібліографії сього тому :

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи, 1903.

К. Nadaczek — *Złote skarby michałkowskie*, 1904.

С. Гамченко — Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, 1901.

Е. Мельникъ — Раскопки въ землѣ Лучанъ, 1901.

И. Срезневскій — Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ, IV — VIII, 1903.

Д. Айшаловъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства, 1904.

В. Святловскій — Очерки по экономической исторіи древней Руси, 1903.

А. Ефименко — Литовско-русскіе данники и ихъ дани, 1903.

Н. Максимейко — Русская Правда и литовско-русское право, 1904.

М. Ясинскій — Закупы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права, 1904.

Archiwum Jana Zamojskiego, 1904.

A. Jabłonowski — *Ziemie ruskie* (Atlas historyczny rzeczypospolitej Polskiej), 1904.

В. Миллеръ — Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ, 1903.

В. Крыловъ — Екатерининская коммиссія въ ея отношеніи къ духовенству, какъ сословію, 1903.

J. Buzek — *Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicyi*, 1903.

М. Довнар-Запольскій — Историческій процессъ русскаго народа въ русской исторіографіи, 1902.

В. Даниловъ — Пѣсни села Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда, 1094.

A. Siewiński — Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie Sokalskim, 1903.

H. Grochowska — Podania, zwyczaje i wierzenia we wsi Trosciańcu w powiecie Śniatyńskim, 1903.

H. Goldstein — Przyczynki do księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich S. Adalberga, 1903.

Розвідки в справозданнях руських гімназій:

С. Рудницкий — Про звязь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери, 1902.

С. Яричевский — Франц Прешерен, найбільший словінський поет, 1902.

В. Кмицикевич — Платонова оборона Сократа, 1903.

М. Рибачек — Льогічна будова математичних доказів, 1902.

I. Раковский — Astacus Dybowski, 1903.

Збірник філологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 3-й, на ліпшій папері 4-00, в оправі	5-00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3-00, на ліпшій пап.	4-00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. папері	4-00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. О. Кониський	4-00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський	5-00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4-00
Збірник історично-філософської секції т. I і II розійшлися (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге див.: М. Грушевський)	
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5-00, в оправі	6-40
„ т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Руси XVIII—XIX в.	4-00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4-50, на ліпшій папері	5-50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3-й	
„ т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2-00
„Зори“ письмо літературно-наукове р. II, V по	6-00
„ „ „ „ „ „ р. VI, IX по	10-00
„ „ „ „ „ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12-00
Руська історична бібліотека:	
т. I. О. Качала — Коротка історія Руси	2-40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4-00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	6-80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	3-00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3-20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	5-20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2-00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12-80
XIII. „ Гетьмановане Витовського і Ю. Хмельницького	3-20
XIV—XVI. „ Руїна	8-40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович	
Останні часи козаччини на Правобережжі	6-60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3-60
XX. Шульгин — Начерк Коліївщини	3-00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII ст.	5-00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5-00
Інтрем Дж. Історія політичної економії	4-00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0-60
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	0-70
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1-20
Карев М. Філософія історії	0-25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0-60
Кониський О. Листи про Ірландію	0-45
Конрад Й. Національна економія	2-30
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	1-00
„ Письмо до ред. Колокола	2-00
Кримський А. Мусульманство і його будучність	1-70
Левицький Нечуй І. — Сьвітгляд українського народу	0-60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7-00
„ Руська Правда	1-00
Літературно-науковий. Вістник, річна передплата 16-00, повні річники 1899—1904 по 16-00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12-00
Ляссаль Ф. Про суть конституції	0-30
Масарик Т. Ідеали гуманности	0-36
Матеріали до українсько-руської етнології т. I і III.	11-00
„ т. II, IV—V і VII (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	22-00

	Корон
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2:00
Мицкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0:46
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6:00, т. III. 8:00, т. IV.	2:00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3:00
Олехнович В. Рася Європи	0:70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3:00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4:00
„ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5:00
Павлик М. — „ Про читальні „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	1:00
„ М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон, автобіографія і спис творів	4:00
„ Якуб Гаватович	1:00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6:00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0:20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0:70
„ Скандинавщина в давній Русі	0:40
„ Слово о полку Ігоревім	1:60
Партицький О. Темні місяця в Слові о полку Ігоревім	2:80
Правнич часопись, річник IV—V по 6:00, VI, VII — X по	2:00
Правнич бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	1:00
Правнич і економічна часопись, т. I—III по 3:00, т. IV—V і VI—VII по	4:00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4:00
„ з р. 1878 2:00, річн. XIII з доповненем	3:00
Пулюй І., Непропаща сила	0:20
„ Нові і перемінні звіди	0:16
Раковський І., Вік нашої землі	0:10
„ Вулкани	0:30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1:00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0:80
Сеньобб Ш., Австрія в XIX ст.	0:80
„ Міжнародні революційні партії	0:40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності	1:00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2:40
Студинський К. Др. — Лірники, студия	0:40
„ Пересторога, історично-літературна студия	2:00
Тей Г., Філософія штуки	1:00
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0:30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	2:00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3:00
„ Київська Козачина 1855 р.	0:10
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	2:00
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0:30
„ Розвій астрон. поглядів	0:46
„ Розвій поглядів на лихву	0:30
„ Розмови з Л. Толстим	0:30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6:00, II, 4:00, IV, 3:00, оправи о 1:20 дорожші	12:00
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	1:30
Феррієр Е. Дарвінізм	2:00
Флямарион К. Про небо	0:60
Франко Ів. Нарис історії філософії	0:40
„ Наші коляди	2:00
„ Іван Вишенський	0:60
„ Про панщину і її знесеня 1848 р.	2:00
„ Хмельницина 1648—9 р. в сучасних віршах	0:50
„ Слово о Лазаревъ воскресені	0:30
„ Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія	0:40
„ Шевченко героєм польської революційної легенди	2:40
Целевич Ю. Др. — Історія Скиту Мавявського	0:40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	1:00
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	0:20
Шурат Чернеча республіка на Афоні	0:20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0:20